भगवद्रामानुजकृतः

VEDĀNTASĀRA
OF
BHAGAVAD RĀMĀNUJA

EDITED BY
PANDIT V. KRISHNAMACHARYA
WITH
English Translation by
SRI M. B. NARASIMHA AYYANGAR, M.Sc.

THE ADYAR LIBRARY
1953

Price RS. 20. 00

Printed by D V Syamala Rau, at the Vasanta Press,
The Theosophical Society, Adyar, Madras 20

PREFACE

THE *Vedāntasāra* is an easy and concise commentary on the Brahmasūtras of Bādarāyana who is believed to be identical with Vyāsa, the famous author of the Mahābhārata. The *Vedāntasāra* was written by *Bhagavad Rāmānuja* (1017 to 1137 A.D.) in accordance with the views of the Vis'iṣṭādvaita school of Vedānta. *S'rī Rāmānuja* was born at S'rīperumbudur near Kāñcīpuram as the son of Kes'avasomayājin and Bhūdevī. He was the pupil of Mahāpūrṇa and younger contemporary of S'rī Yāmunācārya of S'rīrangam. His other works are: S'rībhāṣya, Bhagavadgītābhāṣya, Vedārthasamgraha, Vedāntadīpa, Gadyatraya and Nityagrantha. Regarding the complete biography of *S'rī Rāmānuja*, the attention of the readers is drawn to the Rāmānujacampū of Rāmānujācārya, published in the Madras Govt. Oriental MS. Series No. 6. His doctrine and teaching have been fully dealt with by Prof. P. N. Srinivasacarya in his book entitled 'The Philosophy of Vis'iṣṭādvaita' published in the Adyar Library Series No. 39. This system was first expounded by S'rī Nathamuni, was developed to a great extent by S'rī Yāmunācārya through his works and was well preserved by S'rī Rāmānuja through his works like the

S'rībhāṣya, and Vedārthasaṁgraha, after refuting the contrary views of the opponents.

Perhaps this edition of the *Vedāntasāra* with English translation is unique in its kind and I believe it will render great and valuable service to the research scholars in their comparative and critical study of the Vedānta philosophy.

The under mentioned MSS. and printed book have been used for this edition:

1. A 1. The palm-leaf MS. of the Adyar Libray. Grantha script Injured. Complete. No. 20. H. 38.
2. A 2. The palm-leaf MS. of the Adyar Library. Grantha script. Injured. Incomplete. No. 24. L. 3
3. M 1. The palm-leaf MS. of the Madras Govt. Oriental MSS. Library. Telugu script. Slightly injured. Complete. D. No. 5022.
4. M 2 The palm-leaf MS. of the Madras Govt. Oriental MSS. Library. Grantha script. Injured. Complete D. No 5023.
5. M 3. The palm-leaf MS. of the Madras Govt. Oriental MSS. Library. Telugu script Slightly injured. Complete. D. No. 5024.
6. Pr. The printed edition of the Sri Venkatesvara and Company, Madras.

The translation was written by my friend S'rī M. B. Narasiṁha Ayyaṉgār of Baṅgalore. I am glad that I had the opportunity to revise and edit it with the Sanskrit text in the Adyar Library Series No. 83. I am indebted to the translator and to the Director of the Adyar Library for the inclusion of this publication in the Adyar Library Series.

Thanks are due to the Curator, Govt. Oriental MSS. Library, Madras for lending the MSS. Nos. 3 to 5 mentioned above, for collation.

My Colleague Pandit K. Ramachandra Sarma rendered valuable assistance in reading the proofs and preparing the indexes. I thankfully acknowledge his help.

The Vasanta Press, Adyar, has to be thanked for bringing out the volume with attractive neatness and promptness.

9-2-1953 V. KRISHNAMACHARYA

INTRODUCTION

AFTER completing the course of study of the *Vedas*, the student should perform the rituals mentioned therein. There are rules prescribed for the proper performance of them. But in the *Vedas* proper, these rules are not mentioned at all Therefore the student has to go to other works for them. Consequently certain subsidiary works on the rules of interpretation were composed by the sages and the earliest of these works was the *Mīmāṁsāsūtras of Jaimini.*

But these *Sūtras* were very short statements and they could be interpreted in different ways; consequently a number of commentators arose. They interpreted these *Sūtras* differently. The performance of the rituals mentioned therein grant only limited and transitory results. Hence these vedic scholars went in search of other systems that could give the unlimited and everlasting results.

Bādarāyaṇa is the author of the *Brahmasūtras.* He has stated therein, on the authority of the *Upaniṣads*, that the knowledge of the *Brahman* leads to everlasting benefits. *Bādarāyaṇa* mentions the names of *Āśmarathya*, *Auḍulomi*, *Bādari* and *Kāśakṛtsna* to show that they also were the writers on the subject before him.

Certain occidental writers have placed the *Sūtra* period in the second century B. C. Their one object seems to have been to show to the world that the Indians copied everything

from the Greek literature. But the Indian writers have not mentioned the date of their composition in any of their works. Hence it is not possible to determine exactly when these *Sūtras* were composed. But the general impression is that *Bādarāyaṇa*, who is no other than *Vyāsa*, lived about 3101 B. C. *i e.* the beginning of the Kali age.

These *Sūtras*, as already stated, are short and cryptic statements. They can be interpreted in any way as the commentators liked. Hence they had a number of commentators, *namely*, *S'rī S'aṁkara*, *Rāmānuja*, *Pūrṇaprjña*, *Bhāskara*, *Nimbārka*, *Vallabha* and others. Each of these commentators interpreted the *Sūtras* in his own way different from the others. At times, a *Sūtra* was split into two by certain commentators or some of the *Sūtras* are missing in certain commentaries.

S'rī Rāmānuja has contributed nine works in Sanskrit on the *Vis'istādvaita* philosophy. None of his Tamil works is available so far. The Sanskrit works are (1) *Vedāntasāra*, (2) *Vedāntadīpa*, (3) *S'rī-Bhāṣya* (4) *Gītābhāsya*, (5) *Vedārthasaṁgraha*, (6) *S'araṇāgatigadya*, (7) *Vaikuṇthagadya*, (8) *S'rī-ranggagadya* and (9) *Nityagrantha*. Of these, the *S'rī-Bhāṣya* is an elaborate commentary on the *Brahmasūtras* of *Bādarāyaṇa*. *Vedāntasāra* is a very concise commentary on the same and *Vedāntadīpa* is a commentary in between these two.

In the introduction to his *Vedāntadīpa S'rī Rāmānuja* summarises the teachings of *Vedānta* to the following effect: Of the three ultimate entities known to philosophy, the intelligent individual soul is essentially different from the non-intelligent matter and the Supreme *Brahman*. The essential differences thus existing between matter, soul and the *Brahman*, are intrinsic and natural. God, who is the same

as the Supreme *Brahman*, is the material and efficient cause of the universe; and the universe, which is made up of matter and soul, is the effect produced by Him. Matter and soul form the body of God, and this body is capable of existing in a subtle, as well as in a gross condition. God with his subtle body constitutes the universe in His casual condition; and with His gross body, He forms the created universe itself. The individual souls enter into matter and thereby make it live. Similarly God enters into matter and soul and give them their powers and their specific characters. The universe without God is exactly analogous to matter without soul and in the world, as we know it, all things are what they are, because God has penetrated into them and rules and guides them all from within, so much so that all things are representatives of Him and all words denote Him in the main.

S'rī Rāmānuja has based his commentaries on the following works: (1) *Divyaprabandha of S'rī S'aṭhakoṗa*; (2) *Siddhitraya* (3) *Āgamaprāmānya* and (4) *Stotraratna of S'rī Yāmuna*; and (5) *Nyāyatattva* and (6) *Yogarahasya of S'rī Nāthamuni*. Of these the *Divyaprabandha* is written in Tamil and the rest are all written in Sanskrit. Further *S'rī Nāthmuni's* works are not available now.

Certain special features can be noted in *S'rī Rāmānuja's* works. Of all the Sanskrit commentators of the *Brahmasūtra*, *Rāmānuja* is unique in one respect and that is this *namely* he proved the relation between the *Brahman* on one side and the souls and matter on the other, in the form of soul and body (*S'arīra-s'arīribhāva*) so that all the scriptural texts on the *Bheda* and *Abheda* between them, could be sensibly interpreted. In support of this view he mentions *Bodhāyana*, *Dramiḍa*, *Guha*, and *Ṭanka* and others, who had lived before

him and who had written treatises on the *Brahmasūtras.* He also states in *S'rī-Bhāsya* that he has followed their teachings in this work.

S'rī Rāmānuja has held that the twelve chapters of *Pūrva-mīmāṁsa,* four chapters of *Saṁkarṣakāṇḍa* and the four chapters of the *Brahmasūtras* constitute one system of philosophy. In support of this view, he has quoted the passage from *Bodhāyana* thus: "संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः". The authors of these three works are different persons, but these constitute one main work, as they deal with one subject. Jaimini begins his work with *Atha* (then). The *Brahmasūtras* also begin with *Atha.* By this, it is not correct to hold that they are different works. Even in *Jaimini's Mīmāmsāsūtras* different chapters begin with the word *Atha.*

According to *S'rī Rāmānuja, Bhaktiyoga* is the means for the realisation of the Self and the attainment of Mokṣa which constitutes eternal Bliss. It is synonymous with *Upāsana* (meditation). That *Bkakti* (devotion) results wholly from *Viveka* (discrimination), *Vimoka* (freedom), *Abhyāsa* (practice), *Kriyā* (work), *Kalyāṇa* (auspiciousness), *Anava-sāda* (absence of weakness), and *Anuddharṣa* (absence of excessive merriment); because it is only so possible, and because also there is scriptural authority to that effect.

Who then is this *Brahman*? *S'rī Rāmānuja* defines Him thus: 'By the word *Brahman* is denoted the Highest Person who is, by nature, devoid of all evils and is possessed of a host of auspicious qualities, which are innumerable and unsurpass-able in excellence. For, everywhere in the contexts the word *Brahman* is seen to have been derived from the association of *Bṛhattva* (greatness) and whatever greatness is, by nature as well as by qualities, unsurpassable in excellence, that is its

primary and natural meaning. And He who possesses such greatness, is alone the Lord of all. Hence the word *Brahman* is primarily used to signify Him alone. In cases where, on account of the association of a modicum of that quality, other things than the Lord are meant by the word *Brahman*, it must have been used in a secondary sense; because it is improper to postulate a variety of meanings for it, as it is improper in the case also of the word, *Bhagavat*. He is the Supreme Self known as *Nārāyaṇa* whose abode is *S'rī Vaikuṇṭha* and whose consort is *S'rī* or *Mahā-Lakṣmi*.

The *Brahmasūtras* consist of four *Adhyāyas* (chapters) and each of the four chapters consists of four *Pādas* (parts). The first chapter is called the *Samanvayādhyāya* and it determines that the *Brahman* is the cause of creation, sustenance and destruction of the universe. The second chapter is called the *Avirodhādhyāya* and it removes any inconsistency that may arise for such determination. It establishes firmly what the first chapter has done. The third chapter is called *Sādhanādhyāya* and it mentions the means for attaining the *Brahman*. The last chapter is called *Phalādhyāya* and it treats of the results obtained from that means. In the scheme of things, the first two chapters are quite distinct from the last two chapters.

The *Vedāntasūtra* begins with this benedictory verse:

'I bow unto *Viṣṇu* who has for his body all the sentient and the nonsentient beings, who is the Self of all objects, who is associated with the Goddess *S'rī*; who is the Ocean of Bliss untainted with impurity'.

By this we learn that the Supreme Being according to *S'rī Rāmānuja* is *Viṣṇu* who has for his body all the sentient and the non-sentient beings. It is also clear that the sentient beings, the non-sentient things and the Lord are distinct from

each other and that the Lord is possessed of a host of auspicious qualities bereft of all evils. The Lord could only be approached through *Bhakti* (devotion) or *Prapatti* which is only a form of *Bhakti* (devotion).

I Adhyāya. The four *Sūtras* establish in a short compass the system of philosophy and religion as enunciated by *Rāmānuja*, thus:

That the *Vedāntas* establish the *Brahman*, who is blameless and possessed of good qualities, who is the cause of the universe and who has the nature of unsurpassed bliss. The *Brahman* then is the object of highest pursuit and He is both the instrumental and material cause of the universe.

The *Sūtras* 5 to 12 refute the theory of *Sāmkhya* that the *Pradhāna* or *Prakṛti* causes the world.

The *Sūtras* 13 to 22 advance another argument, namely: the Self mentioned for meditation in the text, 'Different from this which consists of knowledge, is the still Inner Self, the *Ānandamaya*' (*Tait.* II-I-1) etc., can only be the Highest Self and not the individual self.

The next two *Sūtras* determine that the Supreme Being is denoted by the word *Ākās'a* and *Prāṇa*; because there are the scriptural texts—" All these beings are, indeed, born out of *Ākās'a* " (*Chānd.* Up. I-9 11) etc.

The *Sūtras* 25 to 28 raise another point, *namely*: The word *Jyotis* (or light) occurring in the scriptural text, 'Now that Light, which shines beyond this Highest Heaven, etc. (*Chānd.* III-13-7) cannot be the digestive heat in the stomach, because in the same context, there occurs a reference to the Highest Person who is denoted by the word, *Jyotis* (light). Further there is nothing wrong if *Jyotis* is taken as the digestive heat; because the teaching here is a commendation enjoining the continued meditation of that Highest Person

in the form of that digestive heat for the purpose of attaining the fruition of a desired result.

The last four *Sūtras* 29 to 32 state that the word Indra, used to denote Indra as identified with *Prāṇa*, refers to the Highest Person, whose body is Indra.

The remaining parts 2 to 4 also deal with certain scriptural texts and clearly state that the Universal cause is the Highest Self and not the individual selves. (Vide *S'rī Vedāntades'ika's Adhikaraṇasārāvalī*, verse 18 "तत्राद्येऽत्यन्तगूढाविशदविशदसुम्पष्टजीवादिवाच:".

II Adhyāya. The first two *Sūtras* of the first part of the second chapter deal with the topic: *Kapila* is a great sage, who composed the *Sāmkhyasūtras* and he states that *Pradhāna* is the cause of creation etc., of the universe. As such his system has to be accepted. If an argument of this type could be accepted it will lead to the result, *namely*, *Manusmṛti* and other works will have no place and have to be discarded as useless. The *Vedānta* texts are in need of supplementary texts to establish their meaning. The other *Smṛti* writers have contradicted the meaning of the *Vedānta* texts. It is only *Manu* and others that have supported their meaning. Hence *Manu* and others and not *Kapila*, that have to be accepted as the authors of the supplementary texts.

The next *Sūtra* determines this point, *namely*: The *Yogasūtras* were composed by a great person like *Hiraṇyagarbha*. Hence it has to be accepted as a supplementary text. Here the argumentators have missed one important point. *Hiraṇyagarbha* is after all the four-faced *Brahman*, who is tainted with the qualities of *Rajas* and *Tamas*, and he has composed these *Sūtras*. Therefore it has to be assumed that these *Yogasūtras* are contaminated with the qualities of *Rajas* and *Tamas*. Hence they have to be rejected.

The next nine *Sūtras* raise an important point: The universe is a non-sentient being and the *Brahman* is a sentient being. A sentient being cannot be the material cause of a non-sentient being. This is so seen in the world. Hence *Brahman* could not be the cause of the universe. This is not correct. We find in the world that the sentient beings etc. are born out of the non-sentient ones. Therefore it is also appropriate to state that the *Brahman* is the cause of the world.

The next *Sūtra* states thus: *Kaṇāda, Akṣapāda* and the *Buddha* have accepted the atoms to be the cause of the world. Therefore their theory has to be accepted. This is not correct; because they have established their system on reasoning discarding the scriptural texts.

The next *Sūtra* states thus: The *Brahman* has for his body all the sentient and the non-sentient beings. Therefore he has to experience all pleasure and pain like any other individual self. This is not correct; because the pleasure and pain are subject to *Karman* and the *Brahman* is free from all *Karmans.*

The next six *Sūtras* state thus: The world which is effected by the *Brahman* is not different from the *Brahman*, because the effects such as pot etc. are perceived to be not different from their causes, the clod of clay etc.

The next three *Sūtras* raise an important point. Suppose the universe becomes identically one with the *Brahman*. Then the *Brahman* becomes tainted with the mistake, *namely*, that He is the creator of the universe that is not beneficial to Himself. This is not so; He is distinct from the universe in His essential nature as stated in the scriptural text, 'Remaining within the self' etc. Hence the faults of the world do not touch Him.

The first nine *Sūtras* of the second part of the second chapter state thus: 'The *Pradhāna* of the *Sāmkhyas* cannot produce the universe; because the *Pradhāna*, which is non-sentient cannot produce the effect without the association of the sentient agent.

Then *Bādarāyana* refutes the views of the *Sautrāntika* and *Vaibhasika* schools of *Buddhism* thus: The *Bauddhas* have accepted that the aggregates of earth etc. are nothing but the atoms. But their argument falls to the ground; because they have accepted the momentariness of all objects including the atoms that form the aggregate and are destroyed in the second moment of their existence.

The next three *Sūtras* refute the views of the *Yogācāras* thus: 'The views held by the school, that establish the negation of objects other than cognition, are not correct.' What is apprehended in the sentence, 'I know the pot' is the object that is used in the objective case. It is not possible to say that its negation is apprehended. The forms of cognition do produce in men the idea of particular objects and not the objects themselves.

The next *Sūtra* criticises the view of the *Mādhyamika* school. 'The view of universal voidness is not correct, because when the proposition is to be proved it should refer to the object of existence and not of nothingness.'

After refuting different views held by the opponents, *Bādarāyaṇa* comes to the *Pāñcarātra* school. This *Adhikaraṇa* is called as *Utpattyasaṁbhavādhikaraṇa* or the *Pāñcarātrādhikarana*. He raises the objection against this school in the first two *Sūtras* and answers it in the last two *Sūtras*. According to him the *Pāñcarātra* system is entirely correct and it does not contradict the view of *Vedānta*. *Saṁkarṣana*, *Pradyumna* and *Aniruddha* are different incarnations of Lord *Vāsudeva*.

The *Caturvyūhopāsana* is one of the *Brahmavidyās* like the *Sadvidyā*, *Daharavidyā* etc.

In the third part of the second chapter, the author determines that the spatial ether (*Ākāśa*) is a product as there are scriptural statements to prove this. Same could be said of the *Vāyu* etc.

Then he explains that the individual self is not pure consciousness as held by opponents. But he is a knower; and he is inseparably connected with another substance known as knowledge. With the help of this knowledge he is able to find out everything. This knowledge bears to the self the relationship of the rays to the object that emanates those rays.

The next seven *Sūtras* state thus: The self is the doer and not the three qualities, *viz.*, *Sattva*, *Rajas* and *Tamas*; the next two *Sūtras* state thus · The actions of the individual self are all dependent upon the Highest Self. But it should not be said that the Highest Self is responsible for all man's actions, because man alone should choose the first action and the subsequent actions arise as a corollary to his first action.

The first three *Sūtras* of the fourth part of the second chapter state thus: 'The sense organs are all products in the same way as the spatial ether (*Ākāśa*) etc. because there is the scriptural statement.' The *Sat*, alone, my dear, was in the beginning!

The next two *Sūtras* state thus: 'The sense-organs are eleven in number and they move with the self.'

Then the topic of the *Prāṇa* is elaborately dealt with in this part.

III Adhyāya. The first seven *Sūtras* of the first part of the third chapter determine this point: 'The individual self when he moves from one body to another, goes enveloped by the rudiments of the elements',

The next four *Sūtras* state thus: 'On the passing of the works, the individual self returns to the world with a remainder of the works, whose fruit he has not enjoyed.

The next ten *Sūtras* state thus: Those who have done meritorious works, (*Puṇya-karmans*), reach the moon. But those who have done non-meritorious works (*Pāpa-karmans*) do not go to the moon.

The next *Sūtra* states thus: The individual self on his return journey from the moon passes through the ether, the wind, the smoke and the cloud in an order. Then he comes into the earth in the form of rain.

The first six *Sūtras* of the second part of the third chapter state thus: The objects seen in the dreams are real and not created by the individual selves: but they are the creations of the Highest Self.

The next two *Sūtras* state thus: 'In the deep state of sleep, it is stated that the individual selves sleep in the *Nāḍis* and also in pericardium. When they awake they do not know that they have slept on the *Brahman*.' The next *Sūtra* states thus: 'The same person, (who was in a deep state of sleep) rises from sleep; because there are the works for which the person of defective knowledge has to undergo retribution; because also there is the remembrance.

The next fifteen *Sūtras* state thus: 'No mistake arises in he Highest *Brahman*, even if He remains as an immanent Self in all the four states, such as the waking state etc. In the scriptures and in the *Smṛtis* it is stated that *Highest Brahman* possesses twofold characteristics, *namely*, the absence of inauspicious qualities and the presence of all auspicious ones. Sins do cling to the individual selves. The individual selves and the Highest Self are encased in a body; yet their differential characteristics are stated in the scriptures.

The third and fourth parts of the third chapter deal with various *Brahmavidyās* which lead men to *Moksa* and other aspirations according to their wishes.

IV Adhyāya. The first two *Sūtras* of the first part of the fourth chapter states thus: 'The knowing that is useful for the attainment of the final release, has to be repeated more than once.' *Bhagavān S'rī Kṛṣṇa* states thus: 'Worship Me, with a devotion, directed to nothing else. Whose minds are fixed on Me I lift them before long etc.' (*Bhag. Gī.* 12-7). The next *Sūtra* states thus: 'The meditation should be on the Highest Self who is the Self of the individual selves. The next *Sūtra* state thus: 'The Highest Self should not be apprehended in the symbol of the mind etc.

He then states thus: Meditation has to be made every-day till death, because the scriptures say so. The next *Sūtra* states thus: When the meditation on the *Brahman* is begun the earlier sins do not cling to him; because those meditations have that power. The next *Sūtra* states thus: 'As regards the wise, the ordinary good deeds obstruct the attainment of final release. But as they grant undesierd fruits, they either do nothing to the selves or become destroyed. After death they do not yield any results. The next *Sūtra* states thus: 'The good and evil deeds performed before the acquisition of knowledge, become destroyed without granting any fruits. The texts say that they last till death.

The next three *Sūtras* state: *Agnihotra* etc. are the works to be performed by the *Ās'ramin.* The life of an *Ās'ramin* is only intended for the acquisition of knowledge. The good and bad deeds do not cling to a person, who has obtained the knowledge on the *Brahman.* Further the works done with knowledge cause obstruction to the grant of the fruits after death. The last *Sūtra* states thus: 'Having

destroyed by enjoyment the two kinds of deeds, the self reaches the *Brahman*'.

The first two *Sūtras* of the second part state thus: 'The organ of speech and other sense-organs stop working at the time of death. Hence it is right to say that the sense-organs combine with the mind at death.

The next *Sūtra* states: At death the mind is combined with the breath (*Prāṇa*) and the *Prāṇa* with the self.

Then it is stated thus: The wise and the unwise follow the same path till they reach the path of light, etc. The *Brahman* could be reached only by traversing the path of light. A subtle body persists even after death.

Then the *Sūtras* state thus: The Highest Person remains within the heart of the individual selves. Through His grace the door of the heart becomes illuminated. Then he leaves the body through the *Suṣumnā Nāḍī* on his head'.

The next *Sūtra* states thus: 'The wise go upwards through the rays. These rays remain at night also. In the winter season they are covered with snow. The next *Sūtra* states thus: 'Even those, who die at night, reach the *Brahman*. The man must perform his duty, as long as he is encased in the body. The works, which have begun to produce the results, die with the body. They do not stand in the way of attainment of the *Brahman*.

The next two *Sūtras* state thus: The wise reach the *Brahman* even if they die during the southern progress of the sun. The *Yogins* remember both the paths and they will not be deluded by doubt.

The third part begins: 'The wise traverse by the path of right etc'.

The next two *Sūtras* state thus: The presiding deities of light etc. who are directed by the Highest Person are

conductors of the wise. After lightning, the self reaches the *Brahman.* The next ten *Sūtras* state thus: *Bādari* thinks that those who meditate on the effected *Brahman* (*i.e. Hiranyagarbha*) traverse the path of light etc. Because the self that reaches *Hiraṇyagarbha* does not come back to the world; because when the world of *Hiranyagarbha* passes away, then the selves go with their ruler to the Highest. *Jaimini* thinks that the Highest alone should be meditated upon always. *Bādarāyaṇa* states that those who meditate upon the *Brahman* traverse the path of light etc. Some meditate upon the *Brahman* as the Self of their selves. While others meditate on their selves as having the *Brahman* for the Self.

The first three *Sūtras* of the fourth part state thus: 'The self reveals itself in all his glory when he reaches the Highest.'

The next *Sūtra* states thus: 'The released self experiences the Highest, who is his Self, as one with him.'

The next three *Sūtras* state thus: *Jaimini* thinks that the nature like that of the *Brahman*, such as free from sin, manifests itself in the individual Self. *Audulomi* thinks that his very nature is intelligence. But *Bādarāyana* opines that he possesses both of them mentioned above.

The next two *Sūtras* state thus: 'The Highest Person, while in a sportive mood, is born as the son of *Vasudeva* and *Daśaratha* by His mere wills. In the same manner the released soul, who is included in the sportive activity of the Highest *Brahman*, can have father, etc. in the world through his will. But the released Self is not subject to *Karman* at anytime.

The next seven *Sūtras* state thus: *Bādari* holds that released Self does not possess a body and the sense-organs. *Jaimini* opines that he becomes manifold with the help of the body and sense-organs. But *Bādarāyaṇa* thinks that he possesses both these characteristics. The released Self does

not possess bodies, that are his own creation. He enjoys the sport, created by the Highest Person. The Self enjoys everything by entering all as in the case of the lamp. The Self remains in one place. But he experiences everything through knowledge that acts as his light.

The next five *Sūtras* state thus: The released self possesses the character of the Highest Person except creation, sustenance, and destruction of the world.

The last *Sūtra* states thus The released self does not come back again to the world

S'ri Rāmānuja postulates Personal God. He defines the *Brahman* thus 'By the word, *Brahman*, is denoted the Highest Person, who is, by nature, devoid of all evil, and is possessed of hosts of auspicious qualities, which are innumerable and unsurpassable in excellence. He accepts a world that is real, as is opposed to the world of illusion of the *Advaitins*. Of the means of attainment he accepts the *Bhakti* and *Prapatti* wherein the Lord is considered both as a means and the object of attainment. Only he attains the Lord whom He elects with grace. This is the truth of this system.

In concluding I wish to offer my heart felt thanks to Rao Bahadur K. V. Rangaswami Ayyangar, at whose instance I translated into English the text of the *Vedāntasāra* and to Vaidyaratna G. Srinivasa Murti Director Adyar Library for undertaking to publish this work in the Adyar Library Series. My special thanks are also due to Pandit V. Krishnamacharya of the Adyar Library for revising the translation and editing it with the text. He also has added some necessary notes and a valuable introduction in Sanskrit. I request the general public to pardon me for any short comings that they may find in the work.

4-2-1953 M. B. NARASIMHA AYYANGAR

उपोद्घातः

प्रणामं लक्ष्मणमुनिः प्रतिगृह्णातु मामकम् ।
प्रसाधयति यत्सूक्तिः स्वाधीनपतिकां श्रुतिम् ॥
लक्ष्मणमुनेः प्रसादादुद्धृतमदसीयसूक्तिदुग्धाब्धेः ।
अद्वैततत्त्वममृतं स्वदतां विज्ञानधनलोकः ॥

'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति श्रुतिर्मुमुक्षूणामवधेयान् परतत्त्वहित-पुरुषार्थान् संक्षेपेणाह—परतत्त्वं ब्रह्म । तद्वेदनं हितम् । तत्प्राप्तिः पुरुषार्थ इति । एवं संक्षेपेण निर्दिष्टांस्तानेव किंचिद्विस्तरेण स्वयमेवाह—"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चिता" इति । निरुपाधिकसत्तायोगि नित्यासंकुचितज्ञानैकाकारं त्रिविधपरिच्छेदरहितं च ब्रह्मेति ब्रह्मस्वरूपं विवृतम् । हृदयगुहानिहितत्वप्रकारकज्ञानपदेनोपासनं हितमित्युक्तम् । अप्राकृताकाशशब्दिते परमपदे समस्तकल्याणगुणविशिष्टपरब्रह्मानुभवः परम-पुरुषार्थ इति च विवृतम् । तथाहि—"सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चिता" इत्यत्र परमे व्योमन्नित्यप्राकृताकाशशब्दितं परमपद-मुच्यते । अप्राकृतपरमपदाख्यस्थानविशेषप्राप्तिपूर्वकं परब्रह्मणस्तद्गुणानां च परिपूर्णानुभव एव पुरुषार्थ इत्युक्तं भवति । न च ब्रह्मणः परमपदाख्यस्थान-विशेषवर्तित्वे देशतः परिच्छिन्नत्वात् त्रिविधपरिच्छेदराहित्यप्रतिपादकेना-नन्तपदेन विरोधः शङ्क्यः । न हि वयं परमपदस्थत्ववचनात् ब्रह्मणोऽन्यत्र स्थितिं व्यासेधामः, येन देशपरिच्छेदेन विरोधः स्यात्; किं तु "यो वेद

निहितं गुहायाम्" "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" "नित्यं विभुं सर्वगतम्" "अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः" "यथा सर्वगतो विष्णुः" "सर्वगतत्वादनन्तस्य" इत्यादिभिः प्रमाणशतैः सर्वान्तरात्मतया सर्वगततया चोक्तस्य तस्य दिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टतया नित्यविभूतिमत्तया च स्थानविशेषेऽवस्थितिं ब्रूमः। "क्षयन्तमस्य रजसः पराके" "तद्विष्णोः परमं पदम्" इत्याद्याः श्रुतयो हि सर्वगस्यापि ब्रह्मणः स्थानविशेषावस्थितिं प्रतिपादयन्ति।

एवं च प्राप्तिर्नामानुभवरूपा। प्राप्यं च परं ब्रह्मेति लभ्यते। स उपासको ब्रह्मणा सह सर्वान् कामानश्नुत इत्यन्वयः। अत्र ब्रह्मणा सहेति "सहयुक्तेऽप्रधाने" इत्यनुशासनात् सहयोगे तृतीया। सा च 'पयसा सह ओदनं भुङ्क्ते' इत्यत्रेव भोग्यसाहित्यपरा। ब्रह्मणा सहितान् सर्वान् कामान् समश्नुत इत्यर्थः। न तु 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यत्रेव ब्रह्मणा सहितः सन् सर्वान् कामान् अश्नुत इति भोक्तृसाहित्यपरा, तथा सति ब्रह्मणोऽप्राधान्यप्रसङ्गात्। यद्यपि भोग्यसाहित्यपरत्वेऽपि ब्रह्मणोऽप्राधान्यं समानमिति "यश्चोभयोः समो दोषः" इति न्यायावसरः, तथापि तदप्राधान्यं तदीयगुणगणानां भोग्यतातिशयं प्रतिपादयत् ब्रह्मणोऽतिशये पर्यवस्यतीति न दोषाय, प्रत्युत गुणायैव भवति। रत्नानां तारल्यातिशयप्रतिपादनं हि रत्नातिशये पर्यवस्यति। यथोक्तमभियुक्तैः—"श्रियं त्वत्तोऽप्युच्चैर्वयमिह भणामः शृणुतराम्" इति। अथवा दहरविद्यायामिवात्रापि गुणानां भोग्यत्वं वक्तुं सहशब्दः। अत्र मुक्तौ ब्रह्मगुणानां भोग्यत्वप्रतिपादनेनोपायभूतमुपासनमपि सगुणस्य ब्रह्मण एवेति चाध्यवसीयते, तत्क्रतुन्यायात्। यदि निर्विशेषं ब्रह्म, तस्य प्रत्यगभिन्नतयोपासनं च प्रतिपिपादयिषितं स्यात्, तदा श्रुतौ प्रत्यगात्मनस्तद्गुणाभावस्य च भोग्यत्ववचनं स्यात्, न तु ब्रह्मणस्तद्गुणानां चेति विभावनीयम्।

स्यादेतत्— तत्क्रतुन्यायो हि उपायदशायामनुसंहितानां धर्माणा-मुपेयदशायामविनाभावं नियमयति, न त्वधिकधर्माणां तत्र बहिष्कारं वदति। यथोक्तमाचार्यपादैः—

"उपासितगुणादेर्या प्राप्तावप्यबहिष्क्रिया।
सा तत्क्रतुनयग्राह्या नाकारान्तरवर्जनम्॥"

इति। अन्यथा विद्याविशेषप्रतिनियतकतिपयगुणविशिष्टतयोपासने मोक्षे परिपूर्णब्रह्मानुभवो न स्यात्। परिपूर्णब्रह्मानुभवो हि 'सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा" इति समस्तगुणविशिष्टब्रह्मानुभवः प्रतिपादितः। अतो निर्विशेष-ब्रह्मोपासनेऽपि फलदशायां ब्रह्मगुणानुभवो न विरुद्धः। यदपि प्रत्यगभिन्न-तयोपासने ब्रह्मानुभवः फलदशायां न युज्यत इति, तदपि न; यतो ब्रह्मणः प्रत्यगभिन्नतयानुभव एव श्रुत्या प्रतिपाद्यते—ब्रह्मणा विपश्चितेति। तथाहि—ब्रह्मणेति न सहयोगे तृतीया, ब्रह्मपदस्य सहयोगाभावात्। सहेति पदं सर्वान् कामान् सहाश्नुते इत्यन्वयं प्राप्य सर्वेषां कामानां भोगे यौगपद्यं प्रतिपादयति। ब्रह्मणेत्यस्य ब्रह्मभूत इत्यर्थः। उपासकः स्वयं ब्रह्मभूतः सन् सर्वान् कामान् युगपत् अश्नुते, न तु संसारदशायामिव क्रमेणेति। अतो न दोषगन्ध इति।

अत्रोच्यते—निर्विशेषब्रह्मोपासनेन फलदशायां गुणानुभवप्रतिपादने तत्क्रतुन्यायविरोधो दुरुद्धरः। आचार्यपादोक्तरीत्या विरोधपरिहारस्तु नात्र प्रक्रमते। उपासितगुणाविरुद्धाकारान्तरानुभवस्य संभवदुपपत्तिकत्वेऽपि तद्वि-रुद्धाकारानुभवोऽसंभावित एव। निर्विशेषत्वेन हि सविशेषत्वं विरुध्यते। यदपि ब्रह्मणेत्यस्य ब्रह्मभूत इति विवरणं, तत्र चिन्त्यते—ब्रह्मणेति तृतीया-न्तपदस्य प्रथमान्ततया कथमर्थवर्णनमिति। स्वरसप्राप्ता सहयोगे तृतीया तु परित्यक्ता। ब्रह्मभूत इति विवरणशैलीनिरीक्षणे इत्थंभूतलक्षणे तृतीयात्राभिप्रेतेति

प्रतीयते । सा त्वत्र न युज्यते । सा हि इत्थंभूतस्य लक्षणवाचकात् विधीयते, यथा 'जटाभिस्तापसः' इति । न त्वत्र तथा संभवः । प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया तु संबन्धसामान्ये षष्ठ्या प्राप्तायामारब्धेति प्रकृते तदभावान्न प्राप्नोति । अभेदाख्यः संबन्धस्तु नाङ्गीक्रियते । अन्यथा 'नीलमुत्पलम्' इत्यादौ अभेदे संबन्धसामान्ये षष्ठीप्रसङ्गो दुर्वारः । वस्तुतस्तु "प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्" इति वार्तिकस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात् तस्याः शङ्काया एवात्र नावसर इति बोध्यम् ।

इत्थं वेदान्तोदितेषु तत्त्वहितपुरुषार्थेषु तैस्तैः कौतस्कुतैर्व्याकुलितेषु धर्मत्राणपरायणो भगवान् नारायणो बादरायणात्मनावतीर्य तत्त्वहितपुरुषार्थानौपनिषदान् यथावत् प्रतिष्ठापयितुं चतुर्लक्षणीं ब्रह्ममीमांसां प्रणिनाय । सैषा मीमांसा समन्वयाविरोधसाधनफलानि चतुर्भिरध्यायैः प्रतिपादयन्ती ब्रह्मावबोधे इतिकर्तव्यतात्वमापद्यते । यथाहुः—

"ज्ञायमाने तु वेदान्तैः करणैः परमात्मनि ।
इमामुत्तरमीमांसामितिकर्तव्यतां विदुः ॥"

इति । शास्त्रस्यास्य विषयो ब्रह्म तदुपासनादयश्च । तन्निर्णयः फलम् । अत्र "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति श्रुतौ "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति शास्त्रारम्भे च ब्रह्मपदप्रयोगात् जिज्ञासितं ब्रह्म स्वरूपरूपगुणविभवादिभिरपरिच्छिन्नमिति प्रतीयते । ब्रह्मशब्दो हि "बृह बृहि वृद्धौ" इति धातोर्निष्पन्नो ब्रह्मणः स्वरूपतो गुणतश्च निरतिशयबृहत्त्वमाह । तथा च निर्वचनम्—"कस्मादुच्यते ब्रह्म? बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः"; "बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म"; "बृहत्त्वात् बृंहणत्वाच्च तद् ब्रह्मेत्यभिधीयते" इति ।

निदिध्यासितं ब्रह्म विस्तरशो निरूपयितुं प्रवृत्ता भगवती श्रुतिः "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम्" "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्"

"इदं सर्वं यदयमात्मा" "नेह नानास्ति किंचन" इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मणः सत्त्वम् एकत्वम् अद्वितीयत्वं चाभिधाय सर्वं चराचरात्मकं जगत् ब्रह्मरूपमिति बोधयन्ती ब्रह्मणः पृथक् नानाभूतं जगत् नास्तीति निषेधति। एवं "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" "निर्गुणम्" इत्यादिकाः श्रुतयो ब्रह्मणो निरवयवत्वं निष्क्रियत्वं निर्गुणत्वं च प्रतिपादयन्ति। एवं श्रुतिषु ब्रह्मभिन्नस्य जगतो नास्तित्वप्रतिपादनात् ब्रह्मणो निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वादिप्रतिपादनाच्च ब्रह्म निर्विशेषमिति प्रतीयते। ऐतदात्म्यं च जगतः प्रतिपाद्यमानं जगतो निषेधे पर्यवस्यति, यथा 'रज्ज्वात्मकः सर्पः, शुक्त्यात्मकं रजतम्' इत्यत्र रज्जुतादात्म्यं शुक्तितादात्म्यं च सर्परजतयोरुच्यमानं सर्परजतयोर्निषेधे पर्यवस्यति। अतश्च "एकमेवाद्वितीयम्" इति श्रुतमेकत्वमद्वितीयत्वं च निर्विशेषब्रह्मण इत्यापाततः प्रतीयते। परं तु "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः" "सत्यकामः सत्यसंकल्पः" "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इत्यादिभिः श्रुतिभिः "तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः" "तवानन्तगुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणाः" इत्यादिभिरुपबृंहणैश्च ब्रह्मणः सविशेषत्वावगमात् पूर्वोक्तमेकत्वमद्वितीयत्वं च सविशेषब्रह्मण इत्यवगम्यते। अतश्चाद्वैतं निर्विशेषाद्वैतं सविशेषाद्वैतमित्यद्वैत एव द्वैतं संपन्नमिति महदिदं वैचित्र्यम्।

तत्र श्रुतिभिः किं निर्विशेषब्रह्माद्वैतं प्रतिपाद्यते, उत सविशेषब्रह्माद्वैतमितीदानीं विचारस्यावसरः। तत्र श्रुतीनां सविशेषब्रह्माद्वैत एव तात्पर्यं, न निर्विशेषब्रह्माद्वैत इति प्रतीयते। तथाहि वेदान्ताः चित्तत्त्वम्, अचित्तत्त्वं ब्रह्मतत्त्वं चेति तत्त्वत्रयं मुक्तकण्ठं निर्दिश्य तेषां तत्त्वानां परस्परवैलक्षण्यं परस्परसंबन्धं च विशदयन्ति। अतो ब्रह्मतत्त्वमिव चिदचित्तत्त्वे अपि न केनाप्यपह्नोतुं शक्येते। तथा तत्त्वत्रयस्य परस्परसंबन्धोऽप्यबाधितप्रमाणसिद्धत्वान्नापह्नवार्हः। श्वेताश्वतरोपनिषदि—

"संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।
अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात् ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥"

इति । क्षरमक्षरमीशश्चेति तत्त्वत्रयम् । अत्र क्षरणशीलत्वात् नामरूपविभागार्हस्थूलात्मना परिणामित्वाच्च क्षरमिति व्यक्तमिति चाचित्तत्त्वमुच्यते । अक्षरणशीलत्वात् सूक्ष्मरूपत्वाच्चाव्यक्तमिति चित्तत्वं जीववर्ग उच्यते । ईशः परमात्मा व्यक्तरूपं क्षरमचिद्वर्गम् अव्यक्तमक्षरं चिद्वर्गं च संयुक्तं परस्परमिलितं बिभर्ति ; केवलमचिद्वर्गं चिद्वर्गं तथा परस्परमिलितं भूतवर्गं च बिभर्तीत्यर्थः । यथोक्तम्—"भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति" "यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः" इति । अत्र हि लोकत्रयशब्देनाचेतनं तत्संसृष्टश्चेतनो मुक्तश्चेति त्रयमुच्यते । तेषां भरणं च तदन्तरात्मतया तत्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वम् । तथा भवन्नपि स न बध्यते । अनीशो जीवस्तु कर्मफलभोक्तृत्वात् बध्यते । परमात्मनस्तु अवाप्तसमस्तकामतया कर्मफलस्पृहाभावात् कर्मलेपो नास्ति । अतो न बन्धप्रसक्तिः । यथोक्तम्—"न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा" इति । देवमीशमित्थं चिदचिद्विलक्षणत्वेन यो जानाति स सर्वपाशैः प्रमुच्यते ; सर्वबन्धान्मुक्तो भवतीति चिदचिदीश्वराणां वैलक्षण्यज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमुच्यते । तथा—

"ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशावजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ।
अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ।

पूर्ववाक्योक्तयोर्द्वयोः परजीवयोर्मध्ये एक ईशः ज्ञः सर्वज्ञः नियन्ता च । अपरश्चाज्ञोऽनीशो नियाम्यश्च । उत्पत्तिराहित्यं तूभयोः समानम् । ईशनीशाविति सवर्णदीर्घाभावश्छान्दसः । ईशानीशावित्यर्थः । अथवा ईट् चानीट् च ईशनीशाविति जस्त्वाभावश्छान्दसः । अचित्तत्त्वं प्रपञ्च्यते—अजा ह्येकेति । भोक्तुर्जीवस्य भोगरूपप्रयोजनवती अजा उत्पत्तिरहिता एका

अन्या प्रकृतिरित्यर्थः । एवं तत्त्वत्रयमुत्पत्तिरहितत्वेन समानमपि सर्वज्ञत्वा-सर्वज्ञत्वजडत्वादिभिर्धर्मैः परस्परविलक्षणमित्यर्थः । परमात्मनो बन्धाभाव उच्यते—अनन्तश्चेत्यादिना । विश्वशरीरकोऽपि परमात्मा सत्यकामत्वाद्य-नन्तगुणाश्रयः; अत एव निरपेक्षः । अतो जीववत् न फलाभिसन्धिपूर्वक-कर्तृत्ववान् । अतो न तद्भोगार्थत्वं प्रकृतेरिति भावः । एतादृशपरस्परवैल-क्षण्यज्ञानस्य फलमाह—त्रयं यदेति । एतत् त्रिविधं तत्त्वं परस्परविलक्षण-तया यदा जानाति तदा ब्रह्म भवति; प्राकृतनामरूपप्रहाणात् निरस्ततत्कृत-भेदः ज्ञानैकाकारतया ब्रह्मसदृशो ब्रह्मपदवाच्यो भवतीत्यर्थः । प्रकारैक्ये च तत्ताव्यवहारो बहुशो दृष्टः, यथा 'सोऽयं व्रीहिः' इति । न त्वत्र ब्रह्माभेदे तात्पर्यम्, अत्रैव पूर्वं भेदस्य वर्णितत्वात्; "भूयसां स्याद्बलीयस्त्वम्" इति न्यायेन भेदश्रुतीनां बलीयस्त्वात् । एवमादयः श्रुतयोऽवगन्तव्याः ।

तथोपबृंहणान्यपि—

"भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥"

अत्र भूम्यादिकमचित्तत्वं जीवाख्यं चित्तत्वं तयोः शेषिभूतमीश्वरतत्त्वं चेति तत्त्वत्रयं तद्वैलक्षण्यं च निर्दिष्टम् । अत्र हि मे इति चेतनाचेतनयोः शेषित्वेनात्मानं निर्दिशति भगवान् । अतः चेतनाचेतनयोः परत्वापरत्वाभ्यां परस्परवैलक्षण्यम्; चेतनाचेतनयोः ईश्वरस्य च शेषत्वशेषित्वाभ्यां वैलक्षण्य-मभिधीयते । तथा—

"यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥"

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥"

इति । अतः प्रमाणप्रतिपन्नत्वात् ईश्वरतत्त्वमिव चिदचिदाख्यं तत्त्वद्वयमपि दुरपह्नवम् । एवं तेषां तत्त्वानां परस्परवैलक्षण्यस्यापि प्रमाणसिद्धत्वात् तेषां भेदोऽपि दुरपह्नवः ।

तथा—

"न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥"

इत्यत्रेश्वरस्य स्वाभाविका ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजःप्रभृतयोऽनन्ता गुणाः श्रूयन्ते । तस्य "तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्" इति पूर्वमन्त्रे निर्दिष्टस्य सर्वेश्वरस्य कार्यं शरीरं करणमिन्द्रियं च न विद्यते; प्राकृतं शरीरं प्राकृतानीन्द्रियाणि च न सन्तीत्यर्थः । तथाचोक्तम्—"न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसंभवा" "न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः" इति । तत्समः तदभ्यधिकश्च लोके कश्चिदपि न दृश्यते । अस्य शक्तिः ज्ञानबलाभ्यां सहिता सृष्टिसंहारादिलक्षणा क्रिया च परा इतरविलक्षणा विविधा बहुप्रकारा स्वाभाविकी अनौपाधिकी च श्रूयते; श्रुतिषु बहुशः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तथा—

"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥"
"स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः ।
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ॥"

स ईशः विश्वकृत् सर्वकर्ता । विश्ववित् सर्वं प्राप्तः । लाभार्थकोऽयं विदिः । अवाप्तसमस्तकाम इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वस्य ज्ञइत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादयमेवात्रार्थः । आत्मयोनिः आत्मा जीवः योनिः स्थानं यस्य सः, जीवान्तर्यामीत्यर्थः । स्वयंभूः, अज इति वा अर्थः । जानातीति ज्ञः; सर्वज्ञ इत्यर्थः "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कप्रत्ययः । कालकालः, कालस्यापि नियामकः । "कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः" इत्यादिकमनुसंधेयम् । गुणी ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणपरिपूर्णः । सर्वविद्यः सर्वविद्याप्रवर्तकः । "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्युक्तरीत्या सर्वविदिति वा छेदः । प्रधानक्षेत्रज्ञयोः प्रकृतिजीवयोः चिदचितोः पतिः शेषी । गुणेशः ज्ञानशक्त्यादिभिः गुणैः सर्वमीष्टे इति गुणेशः । संसारस्य प्रकृतिसंबन्धलक्षणस्य मोक्षे तत्स्थितिरूपे बन्धे च हेतुरित्यर्थः । "अभीतिरिह यज्जुषां यदवधीरितानां भयम्" इत्युक्तरीत्या प्रपन्नानां मोक्षमितरेषां बन्धं च विदधातीत्यर्थः । अत्रापि भगवतोऽनन्ता गुणा उच्यन्ते ।

तथोपबृंहणेष्वपि—

> समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतवर्गः ।
> इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ ॥
> तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
> परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे ॥"

इत्यादिषु परस्य ब्रह्मणो ज्ञानशक्त्यादयो गुणाः प्रतिपाद्यन्ते ।

एवमनन्तकल्याणगुणमहोदधेः परस्य ब्रह्मणः चिदचितां च शरीरात्मभावेन संबन्धं प्रतिपादयन्ति श्रुतयः । तथाहि बृहदारण्यके—'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यारभ्य "यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" इति । अत्र "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिना अचेतनानां भगवदधिष्ठि-

तत्वं भगवच्छरीरत्वं "यो विज्ञाने तिष्ठन्" इत्यादिना जीवानां भगवदधिष्ठितत्वं भगवच्छरीरत्वं चोक्तम्। परमात्मनः पृथिव्यादिष्ववस्थानं च तत्तदन्तरात्मतयेति दर्शयति—"पृथिव्या अन्तरः, विज्ञानादन्तरः" इति च। अन्तरो यमयतीत्यनेन शरीरलक्षणं सर्वानुगतमुक्तं भवति। अनेन 'यस्य चेतनस्य यत् द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यं तच्छेषतैकस्वरूपं च तत् तस्य शरीरम्' इति शरीरलक्षणं सिध्यति। चितामचितां चेश्वरेण सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यत्वात् तच्छेषतैकस्वरूपत्वाच्चेश्वरशरीरत्वमव्याहतम्। यः पृथिव्यां स्थितः तदन्तरात्मतया तदन्तर्गतः तदवेद्यः तच्छरीरकश्च सन् तन्नियमनं करोति, एषोऽन्तर्यामी ते अमृत आत्मा, निरुपाधिकामृतत्वशाली आत्मेत्यर्थः। अत्र ते आत्मेति व्यतिरेकषष्ठीनिर्देशात् अन्तर्यामिणो जीवात् व्यतिरेकः सिद्धः। 'शिलापुत्रकस्य शरीरम्' इतिवदयं निर्देश औपचारिक इति तु न शङ्कनीयम्, अपवादकाभावे व्यतिरेकपरषष्ठीनिर्देशस्यौपचारिकत्वकल्पनायोगात्। अभेदे षष्ठी तु न शाब्दिकसंमता। किंचामृतत्वविशेषणादपि व्यतिरेकः सिध्यति। अन्तर्यामी ते आत्मेत्युक्ते आत्मशब्दस्य स्वरूपवाचित्वशङ्कया जीवव्यावृत्तिर्न स्यादिति हि अमृत इत्युक्तम्। एवं "यो विज्ञाने" इत्यादावपि भाव्यम्। अत्रैवान्तर्यामिब्राह्मणे "यो विज्ञाने तिष्ठन्" इति काण्वपाठगतविज्ञानशब्दस्य स्थाने माध्यंदिनशाखिनः "य आत्मनि तिष्ठन्" इति पठन्ति। अतोऽत्र विज्ञानशब्दो जीवात्मपर इति विज्ञायते। विजानातीति विज्ञानमिति नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युः। अथवा स्वप्रकाशत्वात् जीवस्यापि विज्ञानत्वव्यपदेशः।

तथा—"यः पृथिवीमन्तरे संचरन् यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेद" इत्यारभ्य "योऽक्षरमन्तरे संचरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद" इत्यन्यत्रापि जीवस्य परमात्मशरीरत्वं श्रुतम्।

एवं "तत्सृष्ट्वा। तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य। सच्च त्यच्चाभवत्" इति जगत्सर्गपूर्वकं ब्रह्मणः सर्वत्र व्याप्त्या सर्वशरीरकत्वं श्रूयते। ननु सर्वदा सर्वव्याप्तस्य ब्रह्मणः कोऽसौ सर्गकालेऽनुप्रवेशो नामेति चेत्—अत्राहुः—गोजठरगतवत्सवत् सर्वव्याप्तस्य ब्रह्मणः प्रत्येकं सर्ववस्तुषु पुष्कलप्रतीत्यर्हस्थितिविशेष एवात्रानुप्रवेशः। अनेन "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यपरिच्छिन्नतयोक्तस्य ब्रह्मणः "यो वेद निहितं गुहायाम्" इत्यत्र हृदयगुहानिहितत्वोक्तिरप्युपपादिता भवति।

तस्मात् श्रुत्यादिभिः प्रमाणैः प्रसिध्यत् परं ब्रह्म चिदचिच्छरीरकत्वसर्वान्तर्यामित्वसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वनिरतिशयषाड्गुण्यादिविशेषविशिष्टमेव प्रसिध्यतीति सविशेषाद्वैतपराण्येव पूर्वोक्तवचनानि न निर्विशेषाद्वैतपराणीति विशिष्टाद्वैतिनां सिद्धान्तः।

एवं सविशेषब्रह्माद्वैताभिप्रायकत्वात् विशिष्टाद्वैतमिति व्यपदेशः। अयं भावः—ब्रह्मैकमेव तत्त्वमिति वैशिष्ट्याभिप्रायेण व्यपदेशः। निष्कर्षे तु तत्त्वत्रयमेवेति। शरीरशरीरिभावरूपं प्रतितन्त्रसिद्धान्तमवलम्ब्य भेदश्रुतयोऽभेदश्रुतयश्च सामञ्जस्येनोपपादयितुं शक्यन्ते। अन्यथा भेदश्रुतीनां काल्पनिकं भेदमादायोपपत्तिर्वर्णनीया। तथोपपत्तिवर्णनं तु तासां श्रुतीनामप्रामाण्यकल्पनाकल्पमिति वदन्ति।

सिद्धान्तमिममवलम्ब्यैव भगवता भाष्यकृता ब्रह्मसूत्राणि वेदान्तसारे विवृतानि। अध्यायानां पादानां चार्थसंग्रहस्तु आङ्गलभाषोपोद्घाते तल्लेखकैः कृत इति विरम्यते।

वे. कृष्णमाचार्यः

विषयानुक्रमणी

प्रथमाध्यायः

प्रथमपादः

द्वितीयपादः

तृतीयपादः

अधि.		सूत्राणि
६	आप्रयाणाधिकरणम्	१
७	तदधिगमाधिकरणम्	१
८	इतराधिकरणम्	१
९	अनारब्धकार्याधिकरणम्	१
१०	अग्निहोत्राद्यधिकरणम्	३
११	इतरक्षपणाधिकरणम्	१
११		१९

द्वितीयपादः

अधि.		सूत्राणि
१	वागधिकरणम्	२
२	मनोऽधिकरणम्	१
३	अध्यक्षाधिकरणम्	१
४	भूताधिकरणम्	२
५	आसृत्युपक्रमाधिकरणम्	७
६	परसंपत्त्यधिकरणम्	१
७	अविभागाधिकरणम्	१
८	तदोकोऽधिकरणम्	१
९	रश्म्यनुसाराधिकरणम्	१
१०	निशाधिकरणम्	१
११	दक्षिणायनाधिकरणम्	२
११		२०

तृतीयपादः

अधि.		सूत्राणि
१	अर्चिराद्यधिकरणम्	१
२	वाय्वधिकरणम्	१
३	वरुणाधिकरणम्	१
४	आतिवाहिकाधिकरणम्	२
५	कार्याधिकरणम्	१०
५		१५

चतुर्थपादः

अधि.		सूत्राणि
१	संपद्याविर्भावाधिकरणम्	३
२	अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणम्	१
३	ब्राह्माधिकरणम्	३
४	संकल्पाधिकरणम्	२
५	अभावाधिकरणम्	७
६	जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम्	६
६		२२

आहत्य=१५६ आहत्य=५४५

सौत्री संख्या शुभाशीरधिकृति-
गणना चिन्मयी ब्रह्मकाण्डे ।

(अधिकरणसारावली, १६)

TABLE OF CONTENTS

श्रीः

श्रीभगवद्रामानुजविरचितः

वेदान्तसारः

प्रथमाध्याये प्रथमः पादः

जिज्ञासाधिकरणम् १

समस्तचिदचिद्वस्तुशरीरायाखिलात्मने ।
श्रीमते निर्मलानन्दोदन्वते विष्णवे नमः ॥

VEDĀNTASĀRA

OF

S'RĪ-RĀMĀNUJA

ADHYĀYA I, PĀDA I

JIJÑĀSĀDHIKARAṆA 1

I BOW unto Viṣṇu,[1] who has as his body all the sentient and non-sentient beings, who is the self of all objects, who is associated with S'rī and who is the ocean of bliss untainted with impurity.

[1] The Supreme God in Vis'iṣṭādvaita philosophy and religion.

परमपुरुषप्रसादात् वेदान्तसार[1] उद्ध्रियते—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्रायमथशब्द आनन्तर्ये वर्तते, अतःशब्दशिरस्कत्वात् । अतः-शब्दश्च पूर्ववृत्तस्य हेतुभावे । पूर्ववृत्तं च कर्मज्ञानमिति विज्ञायते, आरिप्सितस्य ब्रह्मज्ञानस्य वेदार्थविचारैकदेशत्वात् । अधीतवेदस्य हि पुरुषस्य, कर्मप्रतिपादनोपक्रमत्वाद्वेदानां, कर्मविचारः प्रथमं कार्यं इति "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्युक्तम् । कर्मणां च प्रकृतिविकृतिरूपाणां

Vedāntasāra or the quintessence of Vedānta is extracted and offered to the public by the grace of the Highest Person.

1. *Athāto Brahma-jijñāsā.*

Then therefore the inquiry into the *Brahman.*

Here the word, *then* is used in the sense of *coming thereafter*, because it is followed by the word *therefore* The word, *therefore*, is used in the sense of causation of that which has been concluded previously. What has been concluded previously, is understood to be the knowledge of ritualistic works; because the inquiry into the Brahman, which is desired to be commenced here, happens to be a portion of the inquiry into the meaning of the *Vedās*. Indeed, for the person, who has completed his study of the *Vedās*, the first duty is to make an inquiry into the ritualistic works, as the *Vedās* commence to deal with them in the beginning. Hence it is stated "Then therefore the inquiry into the Dharma" (*Mīm*. 1. 1. 1). Taking the topic of Dharma separately, it is determined in the series of *Sūtras* ending with "[2] The priestly function must be common for all the castes as all are able to do it" (*Mīm*. 12-4-40) that

[1] सारार्थ. A 1, M 1. [2] This is the Pūrvapakṣasūtra of the last Adhikaraṇa.

धर्मार्थकामरूपपुरुषार्थसाधनतानिश्चयः "प्रभुत्वादार्त्विज्यम्" इत्यन्तेन सूत्रकलापेन संकर्षेण[1] कृतः।

एवं वेदस्यार्थपरत्वे कर्मणां च तदर्थत्वे तेषां च केवलानां त्रिवर्गफलत्वे निश्चिते सति, वेदैकदेशभूतवेदान्तभागे केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वं ब्रह्मज्ञानस्य चानन्तस्थिरफलत्वमापाततो दृष्ट्वा, अनन्तरं मुमुक्षोरवधारितपरिनिष्पन्नवस्तुबोधजननशब्दशक्तेः पुरुषस्य ब्रह्मबुभुत्सा जायत इति 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति कर्मविचारानन्तरं तत एव हेतोर्ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्युक्तं भवति।

the rituals of Prakṛti and Vikṛti kinds[2] are only the means to attain the three-fold object of human pursuit *viz.* Dharma (*i.e.* ritualistic works), *Artha* (*i.e.* wealth) and *Kāma* (*i.e.* gratification of desire).

The *Vedās* naturally imply their meaning. The ritualistic works are their meaning. It is also determined that these mere works can grant only the three-fold object of human pursuit stated above. It is roughly realised in *Vedânta*, which is a portion of the *Vedās*, that the ritualistic works give only small and transitory results and the Brahman-realization only can produce infinite and eternal results. Then, in the person, who wants to attain *Mokṣa* (*i.e.* final release), and who has determined

[1] ससंकर्षेण M 2, M 4, संकर्षणेन M 1, M 3.

संकर्षेण आकर्षेण; वेदार्थविचाररूपसामान्यविषयात् कर्मविचारस्य पृथक्करणेनेत्यर्थः। पृथक्करणं च तस्य विस्तरेण प्रतिपादनाय। अत एवात्र सूत्रकलापेनेत्युक्तिः। अत्र धर्मविचारस्य पृथक्करण च बहुग्रन्थप्रतिपाद्यत्वादिति श्रुतप्रकाशिकासंवादोऽप्यनुसंधेयः। संकर्षणेनेति पाठेऽप्ययमेवार्थः। ससंकर्षेणेति पाठे संकर्षाख्यदेवताकाण्डसहितेनेत्यर्थः।

[2] The Prakṛti is that, of which details are fully mentioned in the code. The Vikṛti is that, of which details are not fully mentioned in the code, but have to be borrowed from the Prakṛti.

तदिदमाह श्रुतिः—"परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेद-मायान्नास्त्यकृतः कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्। तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय। येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्।" इति। ब्राह्मणः=वेदाभ्यासरतः। कर्मचितान् कर्मणा संपादितान् लोकान् आराध्यक्षयिष्णुत्वेन क्षयस्वभावान् कर्ममीमांसया परीक्ष्य। अकृतः नित्यः

that words can denote even the objects that have been already in existence, the desire to know the *Brahman* springs up. Therefore, it is stated in the *Sūtra*, "Then therefore the inquiry into the Brahman" (*Br. S.* I-1-1) that after the inquiry of Karman, by the very same reason the inquiry into the *Brahman* is to be made.

Here is the scriptural statement thus—'Having examined the worlds obtained by works, let a *Brāhmaṇa* acquire distaste on ritualistic works, as the object which is not in the scope of being effected could not be gained by action; to know that object let him approach with sacred fuel in hand necessarily a preceptor, who is learned in the *Vedās* and has a steady footing in the *Brahman*. To him (*i.e.* to such a pupil) who with tranquil mind and restrained senses has thus approached, that wise person (the *guru*) should speak of the knowledge about the *Brahman* by which he (the pupil) can know the ever-existing and indestructible Puruṣa (person)' (*Muṇḍ.* 1-2-12 & 13). Here the *Brāhmaṇa* is one, who is engaged in the study of the Vedās. The word *Karmacitān* means 'gained through the works'. The word *worlds* (lokān) means to imply 'those worlds that are destructible by nature as the

परमपुरुषः कृतेन कर्मणा न संपाद्य इति यो निर्वेदमायात्, स तद्वि-ज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं वेदान्तवेदिनं ब्रह्मनिष्ठं साक्षात्कृतपरमपुरुषस्वरूपम् । स गुरुः सम्यगुपसन्नाय तस्मै येन विद्याविशेषेण अक्षरं सत्यं परमपुरुषं विद्यात्, तां ब्रह्मविद्यां प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः । स गुरुमेवाभिगच्छेत्, तस्मै स विद्वान् प्रोवाचे-त्यन्वयात् अप्राप्तत्वाच्च; विधावपि लिटो विधानात्—"छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति ॥

deities worshipped are destructible'. He should determine thus on inquiry into Karman—'The Highest Person who is eternal can not be attainable by works' He (*i e.* the pupil) then acquires distaste in all worldly objects. To know That (*Brahman*) he should approach the preceptor alone with fuel in hand. The word, '*srotriya*' means, 'one who is learned in the *Vedās* up to the end'. The words 'who has a steady footing in the *Brahman*' mean 'One who has apprehended the true nature of the Highest Person'. Then he (the preceptor) should speak of the knowledge of the *Brahman* to him (the pupil) who approached him properly, with which knowledge the pupil can know the Eternal Highest Person. The perfect tense in the word *Provāca* should be taken to mean the injunction, because of the construction—'The pupil should approach the preceptor alone and the learned preceptor should teach him'. More over, the teaching by the preceptor is not known ordained otherwise. The perfect tense is ordained in the sense of injunction by the rule—'In Veda, the aorist, imperfect and perfect tenses are used in other senses also'. (*Pāṇ*. 3-4-6).

जन्माद्यधिकरणम् २

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

अस्य विचित्रचिदचिन्मिश्रस्य व्यवस्थितसुखदुःखोपभोगस्य जगतो जन्मस्थितिलया यतः, तद् ब्रह्मेति प्रतिपादयति श्रुतिरित्यर्थः ; "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद् ब्रह्मेति" इति । सूत्रे यत इति हेतौ पञ्चमी, जनिस्थितिलयानां साधारणत्वात् । जनिहेतुत्वं च निमित्तोपादान-

JANMĀDYADHIKARAṆA 2

2. *Janmādyasya yataḥ.*

(The *Brahman* is He) from whom (proceed) the creation, etc. of this Universe.

The scriptural text is this—'From whom all these beings are born; by whom, when born, they are all preserved and to whom they go back when they perish—do you desire to know that well, that is the *Brahman*'. (*Tait.* III-1-1). The meaning of the *Sūtra* is thus—The Vedic text declares that it is the *Brahman*, from whom proceed the creation, the sustenance and the destruction of the world—this world is a mixture of various sentient and non-sentient beings whose enjoyment of the pleasure and pain, has been settled. In this *Sūtra*, the word, 'from whom' is used in the ablative case to mean the causality in general; because it is applied in common to the creation, sustenance, and destruction (of the universe). His causality in production includes his being the efficient cause as well as the material cause. It is so, because the Vedic statement 'From whom etc.' is common to both.

रूपं विवक्षितम् । 'यतः' इति हि श्रुतिरुभयविषया । कथमिति चेत्, 'यतो वा इमानि' इति प्रसिद्धवन्निर्देशात्; प्रसिद्धेश्चोभयविषयत्वात् । "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् + तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत" इत्यत्र सदेवेदमग्र एकमेवासीदित्युपादानतां प्रतिपाद्य, अद्वितीयमित्यधिष्ठात्रन्तरनिवारणात् सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव निमित्तमुपादानं चेति विज्ञायते । "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यात्मन एव विचित्रस्थिरत्रसरूपेण बहुभवनं संकल्प्य तथैव सृष्टिवचनाच्च । अतः श्रुतावपि 'यतः' इति हेतौ पञ्चमी ।

To the question—how is it? the reply is this—There is a clear reference to Him as being the cause of the creation, etc. (of the world) in the expression 'from whom etc.' as if He were a well-known celebrated Being His celebrity includes the twofold causation said above. (Consider) the text 'Existence alone, my dear boy, this was in the beginning one only, without a second . . . It thought 'May I become many and be born'. It created *Tejas*' (*Chānd.* VI-2-1 & 3). Here the expression 'Existence alone this was in the begnning one only' proves that He is the material cause (of the Universe). The expression 'without a second' refutes a different substratum. Hence it becomes known that the *Brahman*, who is denoted by the word 'existence' is both the efficient cause and the material cause (of the Universe). It is known also from the scriptual text "It thought 'May I become many and be born" that He did resolve to assume many variegated forms of sentient and non-sentient beings and then He did create (the Universe). Therefore the expression 'from whom' is used in the scripture with the ablative case in this sense of causality in general,

अत्रैव—ब्रह्मणो जगन्निमित्तत्वमुपादानत्वं च प्रतिपादितमर्थविरोधात् "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" इत्यादिविशेषश्रुत्या चाक्षिप्य "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, अभिध्योपदेशाच्च, साक्षाच्चोभयाम्नानात्, आत्मकृतेः" इत्यादिभिः सूत्रैः परिहरिष्यते ।

ननु च सर्वज्ञं सर्वशक्ति सत्यसंकल्पं निरवद्यतया निरस्तसमस्तापुरुषार्थगन्धं ब्रह्मैवात्मानं विचित्रचिदचिन्मिश्रं जगद्रूपमिदं सर्वमसृजतेति कथमुपपद्यते ? तदेतत् सूत्रकारः स्वयमेव परिचोद्य परिहरिष्यति । "अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्" "इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः" इति चोद्यम् । परिहारस्तु—"न तु दृष्टान्तभावात्" "अधिकं तु भेदनिर्देशात्"

In this text (Brahmasūtra) itself the fact that the *Brahman* is both the material cause and the efficient cause (of the Universe) has been objected on the ground of logical contradiction and of the specific statement in the Vedic text, viz. "The magician created the Universe from this" (*S'vet.* IV-1-9) and subsequently maintained after refuting the objection in the *Sūtras* I-4-23 to 26.

How then does the *Brahman*—who is omniscient and omnipotent, who wills the truth and who has discarded all things unworthy to be of human pursuit as He himself being not tainted with evil—create the Universe, which is a mixture of various wonderful sentient and non-sentient beings? The author of the *Sūtras*[1] himself will raise this objection and answer it. He raises the objection in *Sūtras* II-1-8 and II-1-21 and answers it in *Sūtras* II-1-9 and II-1-22.

The individual self is declared to be distinct from the *Brahman* in the series of scriptural texts and smṛti passages stated below :—

[1] Bādarāyaṇa is called the author of the *Sūtras* here.

इति च । "क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः" "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः" । अचिद्वर्गं स्वात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति भोक्ता हर इत्युच्यते ।

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

'The destructible is the *Avidyā* or action. The immortal is the *Vidyā* or knowledge. He (the *Brahman*), who commands the *Vidyā* and the *Avidyā* is distinct from the soul.' (*S've*. 5-1).

'He is the cause. He is the lord of the lord of the senses (*i.e*. of the *Jīva* or the individual self). He has neither progenitor nor master' (*S've*. VI-9).

'The destructible is the *Pradhāna* or *Prakṛti*; the immortal and the indestructible is the *Hara* (*i.e*. the individual self) and the Lord alone rules over the destructible *Prakṛti* and the individual self' (*S've*. I-10).

The enjoying soul is said *Hara* because he takes the non-sentient things for his enjoyment.

'These are two *Puruṣas* in the world, the destructible and the indestructible. The destructible represents all beings, while the indestructible is said to be the unchanging one' (*Bh. Gītā* XV-16). But other than these, is the Highest *Puruṣa* called the Supreme Soul, who as the eternal Lord, supports the three worlds, having entered them. (*Bh. Gītā* XV-17).

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ "

इत्यादिश्रुतिस्मृतिगणेन प्रत्यगात्मनो भेदेन ब्रह्मणो निर्देशादपुरुषार्थभागिनः प्रत्यगात्मनोऽधिकमर्थान्तरभूतं ब्रह्म। तच्च प्रत्यगात्मशरीरकतया तदात्मभूतम्।

प्रत्यगात्मनस्तच्छरीरत्वं ब्रह्मणस्तदात्मत्वं च "य आत्मनि तिष्ठन् + यस्यात्मा शरीरम्" "एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इत्यादिश्रुतिशतसमधिगतम् । सशरीरस्यात्मनः कार्यावस्थाप्राप्तावपि गुणदोषव्यवस्थितेर्दृष्टान्तभावात् ब्रह्मणि न दोषप्रसक्तिरिति नासामञ्जस्यं वेदान्तवाक्यस्येति "न तु दृष्टान्तभावात्" इत्युक्तम् ।

Because I transcend the destructible beings and am also higher than the indestructible *Jīva*, am I celebrated in the world and in the *Veda* as the Supreme Person (*Bh. Gītā* XV-18).

The *Brahman* is Superior than and distinct from the individual self, who experiences distress and sorrow which are not fit to be the scope of human pursuit. The *Brahman* has for His body the individual selves and He is their Self. This fact has been established by hundreds of scriptural passages such as (*a*) " Remaining in the self + has the self as His body " (*Mādhy-*) and (*b*) " He is the inner self of all beings; He is devoid of all pains; He is the Divine Lord; He is the only one God *Nārāyaṇa* (*Sub.* VII). Though the embodied soul assumes the state of an effect, yet he is not tainted with evils of the effect, because the good and bad attributes are restricted in each case. There are illustrative examples for this. Therefore the *Brahman* is not tainted with evils. Hence there is no absurdity in the passages of Vedānta. This has been asserted in *Sūtra* 2-1-9. The illustrative example is

प्राणैश्च सर्वैः, तमेवैकं जानथात्मानम् ” इत्यत्र द्युपृथिव्यादीनामायतनं किं जीव उत परमात्मेति संशयः ॥ जीव इति पूर्वः पक्षः । मनःप्रभृतीन्द्रियाधारत्वश्रुतेः । उत्तरत्र नाडीसंबन्धाज्जायमानत्वश्रुतेश्च ॥ राद्धान्तस्तु—निरुपाधिकात्मत्वामृतसेतुत्वयोः परमात्मधर्मयोः श्रवणात्परमात्मैवायम् । सर्वनियन्तृ(१)तयाऽऽप्नोतीति ह्यात्मा । अमृतस्य प्रापकतया सेतुश्च स एव । नाडी संबन्धो बहुधा जायमनत्वं च “ सन्ततं शिराभिस्तु लम्बत्याकाशसन्निभम् । अजायमानो बहुधा विजायते ” इत्यादिषु (२) सर्वसमाश्रयणीयत्वाया(३)जहत्स्वभावस्यैव परमात्मनो दृश्यते ॥ सूत्रार्थस्तु–द्युपृथिव्यादीनामायतनं परमात्मा । स्वशब्दात्स्वासाधारणात्मादिशब्दात् ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च ॥ २ ॥

“ तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” पुण्यपापे विधूय नामरूपाद्विमुक्त इति च बन्धान्मुक्तस्य प्राप्यतया व्यपदेशाच्चायं परमात्मा ॥

नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च ॥ ३ ॥

आनुमानम(४)नुमानगम्यं प्रधानं यथा तद्वाचिशब्दाभावादिह(५) न गृह्यते तथा प्राणभृदपीत्यर्थः।अतश्चायं परमात्मा॥

---

(१) ‘ सर्वं नियन्तृ ’ मु० (२) ‘ इत्यादिकं ’ ग०
(३) ‘ णीयत्वाद ’ ग०
(४) ग० पुस्तके “ आनुमानम् ” इत्यंशो नास्ति ।
(५) ‘ भावात्तादिह ’ मु०

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

" अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम् " इत्यादिना जीवाद्भेदेन व्यपदेशाच्चायं परमात्मा ॥

प्रकरणात् ॥ ५ ॥

" अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते " इत्यादिना परमात्मन एव प्रकृतत्वात् ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ६ ॥

"तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति " इति कर्मफलमनश्नतः परमात्मनो दीप्यमानतया स्थितेर्जीवस्य कर्मपरवशतया तत्फला(१)दनाच्च परमात्मनो जीवाद्भेदावगमाद्भूतेसतुद्यु (२) भ्वाद्यायतनं न जीवः । " अदृश्यत्वादिगुणकः" इत्यनेन परमात्मत्वे स्थापितेऽपि (३) नाडीसंबन्धजायमानत्वलिङ्गाद्या प्रकरणविच्छेदाशङ्का सा निराकृता "द्युभ्वाद्यायतनम् " इति । वैश्वानरस्य त्रैलोक्यशरीरत्वादिना परमात्मत्वनिर्णय इति मध्ये वैश्वानरविद्या निरूपिता ॥

(भूमाधिकरणम् ।)

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ७ ॥

छान्दोग्ये " यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा " इत्यत्र भूमशब्दनिर्दिष्टो निरतिशयवैपुल्यविशिष्टसुखस्वरूपः किं प्रत्यगात्मोत परमात्मेति संशयः ॥ प्रत्यगात्मेति पूर्वः पक्षः । "तरति शोकमात्मवित्" इति

---

(१) ' वशतया फला ' ग० (२) ' सेतुर्द्यु ' मु०
(३) ' स्थापिते ' क०

प्रक्रम्य (१) नामादिपरंपरयोत्तरभूयस्त्वेन प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रवृत्तस्यात्मोपदेशस्य प्राणशब्दनिर्दिष्टे प्रत्य(२)गात्मनि समाप्तिदर्शनात्प्रत्यगात्मन एव भूमसंशब्दनमिति निश्चीयते ॥ राद्धान्तस्तु—यद्यपि प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामुत्तरोत्तरभूयस्त्ववचनं प्राणे पर्यवसितं तथापि प्राणवेदिनोऽतिवादित्वमुक्त्वा "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" इति तुशब्देनोपासकभेदं प्रतिपाद्य तस्य सत्योपासकस्य पूर्वस्मादाधिक्योपदेशात्सत्यशब्दाभिधेयं (३) परं ब्रह्मैव भूमविशिष्टमिति ॥ सूत्रार्थस्तु—भूमगुणविशिष्टं परं ब्रह्मैव । संप्रसादादध्युपदेशात् । संप्रसादः प्रत्यगात्मा "स एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य" इत्यु(४)पनिषत्प्रसिद्धेः । "एष तु वा अति (५) वदति" इति प्रत्यगात्मनोऽधिकतयोपदेशात् । अतिवादित्वं हि स्वोपास्याधिक्यवादित्वम् ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

स्वाभाविकामृतत्वस्वमहिमप्रतिष्ठितत्वसर्वात्मत्वसर्वोत्पत्तिहेतुत्वादीनां भूम्नि श्रूयमाणानां धर्माणां परस्मिन्नेव ब्रह्मण्युपपत्तेश्च भूमा परं ब्रह्मैव (६) ॥

(अक्षराधिकरणम् ।)

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ ९ ॥

वाजिनां गार्गिप्रश्ने (७) "सहो वाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्रा-

---

(१) 'प्रकृत्य' ग०
(२) 'निर्दिष्टप्रत्य' क०
(३) 'शब्दाभिधेयं' ग०
(४) 'इत्याद्यु' मु०
(५) 'वा वाति ग०
(६) 'परं ब्रह्म' क०
(७) 'गार्गीप्रश्ने' मु०

ह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमछायम्”
इत्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टं प्रधानं जीवो वोत परमात्मेति सं-
शयः॥ प्रधानं जीवो वा न परमात्मेति पूर्वः पक्षः । “क-
स्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च” इत्युक्त (१) आकाशाधारत-
योच्यमानमक्षरं प्रधानं जीवो वा।प्रधानस्य विकाराधारत्वात्(२)।
जीवस्याचिद्वस्त्वाधारत्वात् । न परमात्मेति (३) ॥ राद्धान्तस्तु—
“ यदूर्ध्वं गार्गि दिवः ” इत्यारभ्य कालत्रयवर्तिनः कृत्स्न-
स्याधारतया निर्दिष्ट आकाशोऽव्याकृतमेव । न वायुमानाकाशः।
ततः पश्चात् “ कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च ” इति
पृष्टे तदा(४)धारतयोच्यमानमेतदक्षरं न प्रधानं भवितुमर्हति ।
नापि जीवः । “ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सू-
र्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ” इत्यारभ्य प्रशासनात्सर्वाधा-
रत्वश्रुतेः ॥ सूत्रार्थस्तु—“ एतद्वै तदक्षरं गार्गि ”इति निर्दिष्ट-
मक्षरं परमात्मा । अम्बरान्तधृतेः । अम्बरं वायुमानाकाशः ।
अम्बरान्तोऽम्बरपा(५)रभूतः । अम्बरकारणमिति यावत्।कार-
णापत्तिरेव हि कार्यस्यान्तः । स चाम्बरान्तोऽव्याकृतं प्रधानम् ।
तस्य धृतेर्धारणात् । अव्याकृतस्यापि धृतेरक्षरं परमात्मै-
वेत्यर्थः ॥

एवं तर्हि जीवो भवितुमर्हति तस्य प्रधानधृत्युपपत्तेरित्या-
शङ्क्याह—

सा च प्रशासनात् ॥ १० ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः “एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि”-

---

(१) ‘ इत्युक्तेः ’ ग० (२) ‘ रूपदत्वात् ’ ग०
(३) ‘ न परमात्मेति ’ इति क० ग० पुस्तकयोर्नास्ति ।
(४) ‘ आकाशा ’ ग० (५) ‘ अम्बराधारभूतः ’ ग०

इति प्रशासनाच्छ्रूयते । प्रशासनं प्रकृष्टं शासनम् । अप्रतिहताज्ञा । न चाप्रतिहताज्ञया कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य जगतो धृतिर्जीव उप(१)पद्यते । अतो न जीवः ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ ११ ॥

अन्यभावोऽन्यत्वमस्याक्षरस्य परमपुरुषादन्यत्वं व्यावर्त्तयति वाक्यशेषः । अदृष्टं द्रष्टृ (२) त्यादिना सर्वैरेवादृष्टमेतदक्षरं सर्वस्य द्रष्टृ(३)त्यादि प्रधानजीवयोरसंभावनीयार्थप्रतिपादनात् ॥

(ईक्षतिकर्माधिकरणम् ।)

ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः ॥ १२॥

आथर्वणिकानां सत्यकामप्रश्ने " यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत " इत्यारभ्य " स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" इत्यत्र ध्यायतीक्षतिकर्मतया व्यपदिष्टः परमपुरुषः किं हिरण्यगर्भ उत (४) परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तम इति संशयः ॥ हिरण्यगर्भ इति पूर्वः पक्षः । पूर्वत्रैकमात्रं प्रणवमुपासीनस्य मनुष्यलोकप्राप्तिं फलं (५) द्विमात्रमुपासीनस्यान्तरिक्षलोकप्राप्तिं च फलमभिधायानन्तरम् " यः पुनरेतं त्रिमात्रेण " इति त्रिमात्रं प्रणवमुपासीनस्य फलत्वेनोच्यमानब्रह्मलोकस्थपुरुषेक्षण (६) कर्मभूतश्चतुर्मुख एवेति विज्ञायते (७) । मनुष्यलोकान्तरिक्षलोकसा-

(१) ' जीवस्योप ' क० (२) ' अदृष्टो द्रष्टेत्या ' ग०
(३) ' द्रष्टे ' ग० (४) ' किं ' क०
(५) ' प्राप्तिफलं ' ग०
(६) ' लोकस्य पुरुषेक्षण ' ग० ' ब्रह्मलोकस्थपुरुष ईक्षण ' पा०
(७) ' ज्ञायते ' ग०

ह्यचयाद्ब्रह्मलोकोऽपि क्षेत्रज्ञलोक इति निश्चयात् ॥ राद्धान्तस्तु "परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" इतीक्षतिकर्मतया निर्दिष्टपरमपुरुष(१)विषये श्लोके "तमोंकारेणैवायनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं च" इति निरुपाधिकशान्तत्वामृतत्वादि(२)व्यपदेशात्परमात्मैवायमिति निश्चीयते। एवं परमात्मत्वे निश्चिते ब्रह्मलोकशब्दश्च तत्स्थानमेवाभिदधातीत्यवगम्यते । तद्विषयोदाहृते च श्लोके "यत्तत्कवयो वेदयन्ति (३) । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः" इति (४) सूरिभिर्दृश्यत्ववचनं तदेव द्रढयति ॥ सूत्रार्थस्तु—इक्षतिकर्म स परमात्मा । ध्यायतीक्षत्योरेकविषयत्वेन ध्यायतिकर्मापि स एवेत्यर्थः । व्यपदेशात् । तद्विषयतया "शान्तमजरममृतमभयं परं च" इति परमात्मधर्माणां व्यपदेशात् ॥

(दहराधिकरणम् ।)

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १३ ॥

छान्दोग्ये "अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" इत्यत्र हृदयपुण्डरीकमध्यवर्त्तिदहराकाशः श्रूयमाणः किं भूताकाश उत जीवोऽथ परमात्मेति संशयः ॥ प्रथमं तावद्भूताकाश इति युक्तमाश्रयितुमिति पूर्वः पक्षः । (५) भूताकाशे प्रसिद्धिप्राचुर्यात् । आ-

---

(१) 'निर्दिष्ट पुरुष' मु०   (२) 'शान्तत्वादि' ग०
(३) 'वेदयन्ते' मु०   (४) 'इत्येवमादिभिः' मु०
(५) 'भूताकाशे' इत्यतः प्राक् 'आकाशशब्दस्य' इत्यधिकं मुद्रिते ।

काशान्तर्वर्तिनोऽन्यस्यान्वेष्टव्यताप्रतीतेश्च ॥ राद्धान्तस्तु—"किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यम्" इति चोदिते(१)"यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः (२)" इत्यारभ्य "एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम्" इत्यन्तेन दहराकाशस्यातिमहत्त्वसर्वाश्रयत्वाजरत्वसत्यत्वाद्यभिधाय "अस्मिन्कामाः समाहिताः" इत्याकाशान्तर्वर्तिनोऽन्वेष्टव्याः कामा इति प्रतिपाद्य कोऽयं दहराकाशशब्दनिर्दिष्टः के तदाश्रयाः कामा इत्यपेक्षायां "एष आत्माऽपहत(३)पाप्मा" इत्यारभ्य "सत्यसंकल्पः" इत्यन्तेनाकाशशब्दनिर्दिष्ट आत्मा कामाश्चापहतपाप्मत्वादयस्तद्विशेषणभूता इति प्रतिपादयद्वाक्यमपहतपाप्मत्वादिविशिष्टमा(४)त्मानमाह । अत(५) उपक्रमे चान्वेष्टव्यतया प्रतिज्ञात आकाश आत्मा, एतद्विशेषणभूता अपहतपाप्मत्वादयः कामा इति ज्ञापयद्वाक्यमिदम् (६) "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इत्युपसंहरति । अतोऽ(७)यं दहराकाशोऽपहतपाप्मत्वादिविशिष्टः परमात्मेति निश्चीयते । न भूताकाशादिरिति (८)॥ एवं तर्ह्यस्मिन्वाक्ये "अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय" इति प्रत्यगात्मनः प्रतीतेस्तस्य चोत्तरत्र प्रजापतिवाक्येऽपहतपाप्मत्वादिगुणकत्वावगमात्प्रत्य-

---

(१) 'चोदितो' ग०
(२) मुद्रिते 'तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इत्यंशो नास्ति ।
(३) 'एषोऽपहत' क०
(४) 'विशिष्टपरमा' मु०　　(५) 'अतः' इति मुद्रिते नास्ति ।
(६) 'अत उपक्रमे "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः" इति निर्दिष्ट आत्मा "तस्मिन्यदन्तः" इति कामा "तदन्वेष्टव्यम्" इति च तदुभयमन्वेष्टव्यमिति ज्ञापयद्वाक्यम्' इति क०
(७) 'अत्रा' ग०　　(८) 'काश इति' क०

गात्मैव दहराकाश इति पूर्वपक्षी मन्यते ॥ राद्धान्ती तु—प्रत्यगात्मा कर्मपरवशतया जागरितस्वप्नसुषुप्त्याद्यवस्थाभिस्तिरोहितापहतपाप्मत्वादिकः परमात्मानमुपसंपन्नस्तत्प्रसादाद्द्वाविर्भूतगुणकः(१) प्रजापतिवाक्ये प्रतिपादितः, दहराकाशस्त्वतिरोहितनिरुपाधिकापहतपाप्मत्वादिकः प्रत्यगात्मन्यसंभावनीयजगद्विधरणसमस्तचिदचिद्वस्तुनियमनाद्यनन्तगुणकः प्रतिपन्न इति नायं प्रत्यगात्मा दहराकाशः, अपि तु परमात्मैवेति मन्यते ॥ सूत्रार्थस्तु—दहराकाशः परं ब्रह्म । उत्तरेभ्यो वाक्यगतेभ्योऽपहतपाप्मत्वादिपरमात्मासाधारणधर्मेभ्यो हेतुभ्यः ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १४ ॥

अस्मिन्दहराकाशे सर्वासां प्रजानां तम(२)जानतीनामहरहर्या गतिः श्रूयते, यश्च दहराकाशपरा(३)मर्शरूपैतच्छब्दसमानाधिकरणतया प्रयुक्तो ब्रह्मलोकशब्द(४)स्ताभ्यां दहराकाशः परं ब्रह्मेत्यवगम्यते " तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः " इति । तथाहि दृष्टं तथा ह्यन्यत्र परस्मिन्ब्रह्मण्येवं रूपं गमनं दृष्टं "एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपत्स्यामहे " इति " स त आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे " इति । तथा ब्रह्मलोकशब्दश्च परस्मिन्ब्रह्मणि (५) दृष्टः " एष ब्रह्मलोकः

---

(१) ' गुणः ' क०
(२) ' प्रजानाम ' मु०
(३) ' दहराकाशाव " मु०
(४) ' ब्रह्मशब्दः ' क०
(५) ' परस्मिन्ब्रह्मण्येव ' मु०

सम्राडिति होवाच" इति। लिङ्गं च मा भूदन्यत्र दर्शनम्। अस्मिन्प्रकरणे सर्वासां प्रजानां श्रूयमाणमहरहर्गमनं ब्रह्म-लोकशब्दश्च दहराकाशस्य परमात्मत्वे पर्याप्तं लिङ्गम्। चशब्दोऽ-वधारणे। एतदेव पर्याप्तमित्यर्थः॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः॥ १५॥

अस्य धृत्याख्यस्य परमात्मनो महिम्नोऽस्मिन्दहराका-श उपलब्धेरयं परमात्मा। धृतिर्जगद्विधरणं परमात्मानो म-हिमेत्यन्यत्रावगम्यते "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भू-तपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय" इति। स चास्मिन्द(१)हराकाश उपलभ्यते "अथ य आत्मा स सेतु-र्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय" इति॥

प्रसिद्धेश्च॥ १६॥

"को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आन-न्दो न स्यात् सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समु-त्पद्यन्ते" इत्यादिष्वाकाशशब्दस्य परस्मिन्ब्रह्मणि प्र-सिद्धेराकाशशब्द एव परमात्मधर्मविशेषितो भूताकाशश-ङ्कां निवर्तयतीत्यर्थः॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात्॥ १७॥

परमात्मन इतरो जीवः। "अथ य एष संप्रसादोऽ-स्माच्छरीरात्समुत्थाय" इति जीवस्य परामर्शात्स एव द-हराकाश इति चेत्तन्न(२)। पूर्वोक्तानां गुणानां तस्मिन्न-संभवात्॥

---

(१) 'स च द' क० (२) 'चेन्न' ग०

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १८ ॥

उत्तरात्प्रजापतिवाक्यादपहतपाप्मत्वादिगुणको जीवोऽवगम्यत इति चेत्तन्न (१)। जागरिताद्यवस्थाभिरनादिकालप्रवृत्ताभिः पुण्यपापरूपकर्म(२)मूलाभिस्तिरोहितगुणकः परब्रह्मोपासनजनिततदुपसंपत्त्याविर्भूतस्वरूपोऽसौ जीवस्तत्र प्रजापतिवाक्येऽपहतपाप्मत्वादिगुणकः कीर्तितः । दहराकाशस्त्वतिरोहितस्वरूपापहतपाप्मत्वादिगुणक इत्यतोऽस्मिन्दहराकाशे न जीवाशङ्का ॥

दहरवाक्ये जीवपरामर्शः किमर्थमिति चेत्तत्राह—

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ १९ ॥

" अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " इति परज्योतिःस्वरूपदहराकाशोपसंपन्नाऽस्य जीवस्याऽनृततिरोहित(३)स्वरूपस्य स्वरूपाविर्भावो भवतीति दहराकाशस्य जगद्विधरणादिवज्जीवस्वरूपाविर्भावापादनरूपसंपद्विशेषप्रतिपादनार्थो जीवपरामर्शः ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २० ॥

" दहरोऽस्मिन् " इत्यल्पपरिमाणश्रुतिराराग्रोपमितस्य जीवस्यैवोपपद्यते न तु सर्वस्माज्ज्यायसो ब्रह्मण इति चेत्तत्र यदुत्तरं वक्तव्यं तत्पूर्वमेवोक्तमिति(४) " निचाय्यत्वादेवं व्योमवत् " इत्यनेन ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २१ ॥

अनुकृतिरनुकारः। तस्य परमात्मनोऽनुकाराद्धि जीवस्या-

(१) 'चेन्न' ग० (२) 'पुण्यपापकर्म' ग०
(३) 'जीवस्यातिरोहित' ग०
(४) 'इति' कारो मुद्रिते नास्ति ।

विर्भूतस्वरूपस्यापहतपाप्मत्वादिगुणकत्वम् । अनुकर्तुर्जीवादनुकार्यः परब्रह्मभूतो दहराकाशोऽर्थान्तरभूत एव । तदनुकारश्च तत्साम्यापत्तिः । श्रूयते च (१) " यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्, तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति " इति ॥

अपि स्मर्यते ॥ २२ ॥

स्मर्यते च तदुपासनात्तत्साम्यापत्तिरूपानुकृतिर्जीवस्य—
" इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च " इति ॥

(प्रमिताधिकरणम् ।)

शब्दादेव प्रमितः ॥ २३ ॥

कठवल्लीष्वाम्नायते " अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति, ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते, एतद्वै तत् " उत्तरत्र " अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः " तथोपरिष्टात् " अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः " इति । अत्राङ्गुष्ठप्रमितो जीवात्मोत (२) परमात्मेति संशयः ॥ जीवात्मेति पूर्वः पक्षः । अन्यत्र स्पष्टजीवभावे (३) पुरुषेऽङ्गुष्ठ प्रमितत्वश्रुतेः (४) " प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिरङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः " इति ॥ राद्धान्तस्तु—तत्र " स्वकर्मभिः " इति जीवभावनिश्चयवदत्रापि " ईशानो भूतभव्यस्य "

(१) ' तत्साम्यापत्तिः श्रूयते ' मु०
(२) ' जीवो वोत ' क०
(३) ' अन्यत्र स्वीकृतस्पष्टजीवभावे ' मु०
(४) ' त्वं श्रूयते ' ग०

इतीशितृत्वदर्शनात् परमात्मैवेति ॥ सूत्रार्थस्तु—शब्दादेव प्रमितः । अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मैव । ईशानो भूतभव्यस्येति परमात्मवाचिशब्दात् ॥

कथमनवच्छिन्नस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठप्रमितत्व(१)मित्याशङ्क्याह—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २४ ॥

उपासनार्थमुपासकहृदये वर्त्तमानत्वादुपासकहृदयस्याङ्गुष्ठमात्रत्वात् तदपेक्षयेदमङ्गुष्ठप्रमितत्वम् । मनुष्याणामेवोपासकत्वसंभावनया मनुष्यानधिकृत्य प्रवृत्तत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदया(२)पेक्षयेदमुक्तम् । स्थितं तावदुत्तरत्र समापयिष्यते ॥

(देवताऽधिकरणम् ।)

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २५ ॥

मनुष्याधिकारं ब्रह्मोपासनशास्त्रमित्युक्ते तत्प्रसङ्गेन देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नेति चिन्त्यते ॥ न देवादीनामधिकारोऽस्तीति(३) पूर्वः पक्षः । परिनिष्पन्ने ब्रह्मणि शब्दस्य प्रामाण्यसंभवेऽपि देवादीनां विग्रहादिमत्त्वे प्रमाणाभावात् मन्त्रार्थवादाना(४)मपि विधिशेषतया विग्रहादिसद्भावपरत्वाभावाच्च विग्रहवन्निर्वर्त्याहरहरनुष्ठीयमानाविवेकादिसाधनसप्तकसंस्कृतमनोनिष्पाद्योपासननिर्वृत्तौ तेषां सामर्थ्याभावात् ॥ राद्धान्तस्तु—जगत्सृष्टिप्रकरणेषु नामरूपव्या-

(१) ' नोऽवच्छिन्नत्व ' ग० (२) ' स्यस्य हृद्य ' क०
(३) ' देवादीनामधिकारो नास्तीति ' क०
(४) ' वादादीना ' ग०

करणश्रुत्यैव देवादीनां विग्रहवत्त्वं (१) सिद्ध्यति । देवादीनां देहेन्द्रियादिकरणमेव हि नामरूपव्याकरणम् । मन्त्रार्थवादयोश्च तदुलब्धेस्तयोरनुष्टेयप्रकाशनस्तुतिपरत्वेऽपि तदुपपत्तये तत्सद्भावे प्रामाण्याद्देवादीनां विग्रहादिमत्त्वसिद्धिः । न हि विग्रहादिमत्तया स्तुतिः प्रकाशनं च तदभावे संभवति । अतः सामर्थ्यसंभवादस्त्येवाधिकारः ॥ सूत्रार्थस्तु-तदुपर्यपि तेभ्यो मनुष्येभ्य उपरिवर्त्तमानानां देवादीनामप्यधिकारोऽस्ति । यद्वा तद्ब्रह्मोपासनमुपरि देवादिष्वपि संभवति । (२) तेषामपि ब्रह्मस्वरूपतदुपासनप्रकारज्ञानतदर्थित्वतदुपासन(३)सामर्थ्यसंभवात् । पूर्वोपार्जितज्ञानाविस्मरणात् ज्ञानसंभवः । तापत्रयाभिहतिपूर्वकब्रह्मगुणज्ञानाच्चार्थित्वसंभवः । सृष्टिवाक्यमन्त्रार्थवादेषु विग्रहादिमत्त्व(४)दर्शनात्सामर्थ्यसंभवश्चेति भगवान्बादरायणो मन्यते ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २६ ॥

कर्मणि यागादौ विग्रहवत्त्वे सत्येकस्य युगपदनेकयागेषु सन्निधानानुपपत्तेर्विरोधः प्रसज्यत इति चेत्तन्न । शक्तिमतां सौभरिप्रभृतीनां युगपदनेकशरीरप्रतिपत्तिदर्शनात् ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २७ ॥

विरोध इति वर्त्तते । मा भूत्कर्मणि विरोधः, शब्दे तु

(१) 'विग्रहादिमत्त्वं' मु०

(२) 'यद्वा' इत्यादिपङ्क्तिः ग० पुस्तके नास्ति । क० पुस्तके तु 'सूत्रार्थस्तु' इत्यनन्तरं 'तद्ब्रह्मोपासन'मित्यादिग्रन्थ एवास्ति ।

(३) 'दान' मु० (४) 'विग्रहवत्त्वादि' मु०

वैदिके विरोधः प्रसज्यते, विग्रहवत्वे हि तेषां सावयवत्वेनोत्पत्तिविनाशयोगादुत्पत्तेः प्राग्विनाशादूर्ध्वं च वैदिकानामिन्द्रादिशब्दानामर्थशून्यत्वमनित्यत्वं वा स्यादिति चेत्तन्न । अतः प्रभवात् । अतो वैदिकादेव शब्दादिन्द्रादेः प्रभवात् । पूर्वपूर्वेन्द्रादौ विनष्टे वैदिकादिन्द्राद्याकृतिविशेषवाचिनः शब्दादिन्द्राद्याकृतिविशेषं स्मृत्वा तदाकारमपरमिन्द्रादिकं सृजति प्रजापतिरिति वैदिकशब्दस्य न कश्चिद्विरोधः । न हि देवदत्तादिवदिन्द्रादिशब्दा व्यक्तिविशेषसंकेतपूर्वकाः प्रवृत्ताः । अपि तु गवादिशब्दवदाकृतिविशेषवाचिन इति तेषामपि नित्य एव वाच्यवाचकभावः । वैदिकादिन्द्रादिशब्दात्तदर्थविशेषं स्मृत्वा कुलालादिरिव घटादिकं प्रजापतिः सृजतीति कुतोऽवगम्यते । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । श्रुतिस्तावत् "वेदेन रूपे (१) व्याकरोत्सता सती प्रजापतिः" । तथा "स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजत" इत्यादिका । स्मृतिरपि—

"सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥
नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥"

इत्यादिका ॥

अत एव च नित्यत्वं ॥ २८ ॥

यतः प्रजापतिर्वैदिकाच्छब्दादर्थाकारं स्मृत्वा तदाकारं सर्वं सृजत्यतश्च वसिष्ठविश्वामित्रादीनां मन्त्रसूक्तादिकर्तृत्वेऽपि मन्त्रादिमयस्य वेदस्य नित्यत्वं तिष्ठत्येव । प्रजापतिर्हि

(१) 'नामरूपे' ग०

नैमित्तिकप्रलयानन्तरं "मन्त्रकृतो वृणीते । विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति" इत्यादिवेदशब्देभ्योऽनधीतमन्त्रादिदर्शनशक्तवसिष्ठाद्याकृतिविशेषं स्मृत्वा वासिष्ठत्वादिपदप्राप्तयेऽनुष्ठितकर्मविशेषांश्चानुस्मृत्य तदाकारां(१)स्तावद्वसिष्ठादीन्सृजति । ते चानधीत्यैव वेदैकदेशभूतमन्त्रादीन्स्वरतो वर्णतश्चास्खलितान्पठन्ति । तदेषां मन्त्रादिकृत्त्वेऽपि वेदस्य नित्यत्वमुपपद्यते ॥

प्रजापतिप्रभृतिषु सर्वेषु तत्त्वेष्वव्याकृतपर्यन्तेष्वव्याकृतपरिणामरूपेषु (२) शब्दमयेषु च वेदेषु विनष्टेष्वव्याकृतसृष्ट्यावृत्तौ कथं वेदस्य नित्यत्वमित्यत आह–

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ २९ ॥

प्राकृत(३)सृष्ट्यावृत्तावपि सृज्यानां समाननामरूपत्वादेव न कश्चिद्विरोधः । आदिसर्गेऽपि हि परमपुरुषः पूर्वसंस्थानं जगत्स्मरंस्तथैव सृजति, वेदांश्च पूर्वानुपूर्वीविशिष्टानाविष्कृत्य हिरण्यगर्भाय ददाति । पूर्वसंस्थानमेव जगत्सृजतीति कथमवगम्यते । दर्शनात्स्मृतेश्च । दर्शनं श्रुतिः "अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी, सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्, दिवञ्च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः" इति "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति च । स्मृतिरपि–

"यथर्तुष्वृतु(४)लिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥" इति ।

---

(१) 'तदाकारविशेषां' मु० (२) 'परिणामरूप' ग०
(३) 'अव्याकृत' मु० (४) 'यथा तु ऋतु' ग०

इति। एतदेव वेदस्य नित्यत्वं यत्पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमविशेषं स्मृत्वा तेनैव क्रमेणोच्चार्यत्वम् । परमपुरुषोऽपि स्वस्वरूपस्वाराधनतत्फलयाथात्म्यावबोधि वेदं स्वस्वरूपवन्नित्यमेव पूर्वानुपूर्वीविशिष्टं स्मृत्वाऽऽ(१)विष्करोति। अतो देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे न कश्चिद्विरोधः ॥

(मध्वधिकरणम् ।)

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३० ॥

छन्दोग्ये "असौ वा आदित्यो देव मधु" इत्युपक्रम्य "तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्ति" इत्युक्त्वा "स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति" इत्यादिना ऋग्यजुःसामादिवेदोदितकर्मसंपाद्य रसाधारतया मधुमयस्यादित्यस्य पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वांशान्वसुरुद्रादित्यमरुत्साध्यनाम्नां देवगणानां भोग्यत्वेनाभिधाय तैर्भुज्यमानाकारेणादित्यंशानुपास्यानुपदिश्य तानेवादित्यांशांस्तथाभूतान्प्राप्यानुपदिशति । एवमादिषूपासनेषु वस्वादित्यादीना(२)मधिकारोऽस्ति नेति संशयः ॥ नास्त्यधिकार इति पूर्वः पक्षः। वस्वादीनामुपास्यान्तर्गतत्वेन कर्मकर्तृभावाविरोधात् । प्राप्यस्य वसुत्वादेः प्राप्तत्वाच्च ॥ राद्धान्तस्तु—ब्रह्मण एव तदवस्थस्योपास्यत्वाद्वस्वादीनां सतां स्वावस्थब्रह्मानुसन्धानाविरोधात्कल्पान्तरे वसुत्वादेः प्राप्यत्वाविरोधाच्च वस्वादीनामप्यधिकारः संभवतीति ॥ सूत्रार्थस्तु—मधुविद्यादिषु वस्वादीनामनधिकारं जैमनिर्मन्यते । असंभवात् वस्वादीनामेवोपास्यानामुपासकत्वासंभवात् । वसुत्वादेः प्राप्तत्वादेव प्राप्यत्वासंभवाच्च ॥

(१) 'विशिष्टमा' ग० (२) 'वस्वित्यादीना' ग०

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३१ ॥

"तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम" इति ज्योतिषि परस्मिन्ब्रह्मणि देवमनुष्ययोरधिकारसाधारण्ये सत्यपि ज्योतिषां ज्योतिः परं ब्रह्म देवा उपासत इति विशेषवचनं वस्वादीनां कर्मकर्तृभावविरोधात्तेषु तेषामनधिकारं द्योतयति । देवा इति सामान्यवचनं च वस्वादिविशेषविषयमित्यवगम्यते । अन्येषामविरोधात् ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । वस्वादीनां मधुविद्यादिष्वधिकारसद्भावं भगवान्बादरायणो मन्यते । अस्ति हि वस्वादीनामेवोपास्यत्वं प्राप्यत्वं च । इदानीं वसू(१)नामेव सतां कल्पान्तरे वसुत्वस्य प्राप्यत्वसंभवात् प्राप्यत्वं संभवति (२) । स्वात्मनां ब्रह्मभावानुसन्धानसंभवादुपास्यत्वं च संभवति । "य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद" इति हि कृत्स्नाया मधुविद्याया ब्रह्मविद्यात्वमवगम्यन्ते ॥

(अपशूद्राधिकरणम् ।)

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥३३॥

ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याप्यधिकारोऽस्ति नेति संशयः ॥ अस्तीति पूर्वः पक्षः । अर्थित्वसामर्थ्यसंभवात् । शूद्रस्यानग्निविद्यत्वेऽपि मनोवृत्तिमात्र(३)त्वादुपासनस्य संभवति हि सामर्थ्यम् । ब्रह्मस्वरूपतदुपासनप्रकारज्ञानं चेतिहासपुराणश्र-

---

(१) 'वस्वादीना' ग०

(२) 'प्राप्यत्वं संभवति' इत्यंशः क० पुस्तके नास्ति ।

(३) 'मनोमात्रनिर्वर्त्य' ग०

वणादेव निष्पद्यते । अस्ति हि शूद्रस्यापीतिहासपुराणश्रवणानुज्ञा “ श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ” इति । तथा तत्रैव विदुरादीनां ब्रह्मनिष्ठत्वं दृश्यते । उपनिषत्स्वपि “ आजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथाः ” इति शूद्रशब्देनामन्त्र्य (१) ब्रह्मविद्योपदेशदर्शनाच्छूद्रस्याप्यधिकारः सूच्यते ॥ राद्धान्तस्तु–उपासनस्य मनोवृत्तिमात्रत्वेऽप्यनधीतवेदस्य शूद्रस्योपासनोपायभूतज्ञानासंभवान्न सामर्थ्यसंभवः । कर्मविधिवदुपासनविधयोऽपि त्रैवर्णिकविषयाध्ययनगृहीतस्वाध्यायोत्पन्नज्ञानमेवोपासनोपायतया स्वीकुर्वते । इतिहासाद्यपि स्वाध्यायसिद्धमेव ज्ञानमुपबृंहयतीति ततोऽपि नास्य ज्ञानलाभः । श्रवणानुज्ञा तु पापक्षयादिफला । विदुरादीनां तु भवान्तरवासनया ज्ञानलाभाद्ब्रह्मनिष्ठत्वम् । शूद्रेत्यामन्त्रणमपि न चतुर्थवर्णत्वेन, अपि तु ब्रह्मविद्यावैकल्याच्छुगस्य संजातेति। अतो न शूद्रस्याधिकारः॥ सूत्रार्थस्तु–ब्रह्मविद्यावैकल्येन हंसोक्तानादरवाक्यश्रवणात्तदैवाचार्यं प्रत्याद्रवणाच्चाचार्येणास्य शुश्रूषोर्विद्याऽलाभकृता शुक्सूच्यते । हिशब्दो हेतौ। यस्मादस्य शुक्सूच्यतेऽतः शोचनाच्छूद्र इति कृत्वाऽऽचार्यो रैक्कः जानश्रुतिं शूद्रेत्यामन्त्रयते, न जातियोगेनेत्यर्थः ॥

क्षत्रियत्वगतेश्च ॥ ३४ ॥

अस्य शुश्रूषोः क्षत्रियत्वावगतेश्च न जातियोगेन शूद्रेत्यामन्त्रणम् । प्रकरणोपक्रमे (२) हि “ बहुदायी ” इत्यादिना दानपतित्व(३)बहुतरपक्वान्नप्रदायित्वक्षत्तृप्रेषणबहुग्रामप्रदानैरस्य

(१) ‘ आमन्त्र्ये ’ ग० (२) ‘ प्रकरणप्रक्रमे ’ मु०
(३) ‘ दानवत्त्व ’ क०

जानश्रुतेः शुश्रूषोः क्षत्रियत्वं प्रतीतम् ॥

उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

उपरिष्टाच्चास्यां विद्याया (१) ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवान्वयो दृश्यते " अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च " इत्यादौ । अभिप्रतारी हि चैत्ररथः क्षत्रियः । अभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं च कापेयसाहचर्याल्लिङ्गादवगम्यते। प्रकरणान्तरे हि कापेयसहचारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं चावगतं "एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन् " इति " तस्माच्चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिरजायत" इति च। अतोऽस्यां विद्यायामान्वितो ब्राह्मणादितरो जानश्रुतिरपि क्षत्रियो भवितुमर्हति ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

विद्योपदेशे " उपत्वा नेष्ये " इत्युपनयनसंस्कारपरामर्शाच्छूद्रस्य तदभाववचनाच्च नाधिकारः । "न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति " इति हि निषिध्यते ॥

तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

" नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहर " इति शुश्रूषोर्जाबालेः शूद्रत्वाभावनिश्चय एवोपदेशप्रवृत्तेर्नाधिकारः शूद्रस्य (२) ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥

शूद्रस्य श्रवणाध्ययनादीनि हि प्रतिषिध्यन्ते " तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम् " इति । अनुपशृण्वतो नाध्ययनादि संभवति ॥

---

(१) ' ब्रह्मविद्यायाम् ' ग० (२) 'शूद्रस्य' इति मुद्रिते नास्ति ।

स्मृतेश्च ॥ ३९ ॥

स्मर्यते च शूद्रस्य वेदश्रवणादौ दण्डः "अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः" इति ॥

(प्रमिताधिकरणशेषः ।)

प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतं परिसमापयति(१)—

कम्पनात् ॥ ४० ॥

अङ्गुष्ठप्रमितप्रकरणमध्ये " यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्, महद्भयं वज्रमुद्यतम्—भयादस्याग्निस्तपति " इत्यादौ प्राणशब्दनिर्दिष्टाङ्गुष्ठप्रमितजनितभयनिमित्ता(२)दग्निवायुसूर्यप्रभृतिकृत्स्नजगत्कम्पनाच्छ्रूयमाणादङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मैवेति निश्चीयते ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४१ ॥

अस्मिन्नेव प्रकरणे तत्संबन्धितया " न तत्र सूर्यो भाति" इत्यारभ्य " तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति सर्वेषां छादकस्यानवधिकातिशयस्य भाःशब्दाभिहितस्य ब्रह्मभूतस्य परस्य ज्योतिषो (३) दर्शनाच्चाङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मा ॥

(अर्थान्तरत्वाधिकरणम् ।)

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥

छान्दोग्ये श्रूयते " आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा" इति। अत्राकाशशब्दनिर्दिष्टः

---

(१) 'समापयति' ग० (२) 'जनितभया' क०

(३) 'शब्दाभिहितस्य ज्योतिषो' क०

किं मुक्तात्मा उत परमात्मेति संशयः ॥ मुक्त इति पूर्वः पक्षः । "धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि" इति मुक्तस्यानन्तरप्रकृतत्वात् ॥ राद्धान्तस्तु—"नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा" इति स्वयमस्पृष्टनामरूपतया नामरूपयोर्निर्वोढृत्वेन श्रूयमाणोऽयमाकाशो बद्धमुक्तोभयावस्थात्प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वात्परमात्मैव ॥ सूत्रार्थस्तु—आकाशः परमात्मा । अस्य नामरूपयोर्निर्वोढृत्वतदस्पर्शलक्षणार्थान्तरत्वव्यपदेशात् । प्रत्यगात्मनो ह्यर्थान्तरभूत एव नामरूपयोर्निर्वोढा । बद्धावस्थ(१)स्तावन्नामरूपाभ्यां स्पृष्टस्तत्परवशश्चेति न निर्वोढा । मुक्तस्यापि जगद्व्यापाररहितत्वान्न निर्वोढृत्वम् । आदिशब्देन निरुपाधिकब्रह्मत्वामृतत्वात्मत्वादीनि (२) गृह्यन्ते । तानि निरुपाधिकानि मुक्तस्यापि न संभवन्ति ॥

तत्त्वमस्यादिनैक्यव्यपदेशात् "नेह नानाऽस्ति" इति भेदप्रतिषेधाच्च न प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्मेत्याशङ्क्याह—

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४३ ॥

व्यपदेशादिति वर्त्तते । "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः । प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढः" इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्लुप्तसकलविशेषज्ञानात्प्रत्यगात्मनस्तदानीमेव सर्वज्ञतया भेदेन व्यपदेशात्प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूत एव परमात्मा ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४४ ॥

परिष्वञ्जके प्राज्ञे श्रूयमाणेभ्यः पत्यादिशब्देभ्यश्चायं प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः (३) । "सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य वशी

(१) 'बद्ध' ग०

(२) 'त्मत्वानि' क०

(३) 'अर्थान्तरभूतः परमात्मा' मु०

सर्वस्येशानः ” इत्यादावैक्योपदेशभेदप्रतिषेधौ तु ब्रह्मकार्यत्व-निबन्धनाविति “ तज्जलानिति । सर्वं खल्विदं ब्रह्म ” इत्यादि-श्रुतिभिरेव व्यक्तौ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(आनुमानिकाधिकरणम्)

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकवि-न्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

कठवल्लीषु “ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः, मनसस्तु (१) परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः, महतः परमव्यक्त-मव्यक्तात्पुरुषः परः, पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ” इत्यत्र किं सांख्योक्तप्रधानामव्यक्तशब्दाभिधेय-मुत नेति संशयः ॥ प्रधानमिति पूर्वः पक्षः । “ महतः परम-व्यक्तम् ”इत्यादिना तत्तन्त्रप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानात् “ पुरुषान्न परं किंचित् ” इति पञ्चविंशकपुरुषातिरिक्ततत्त्वनिषेधाच्च ॥ राद्धान्तस्तु—नाव्यक्तशब्देन प्रधानमिह गृह्यते। पूर्वत्र “आत्मा-नं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ” इत्यादिनोपासननिर्वृत्तये वश्येन्द्रियत्वापादनाय य आत्म(२)शरीरबुद्धिमनइन्द्रियविषया रथिरथसारथिप्रग्रहहयगोचरत्वेन रूपितास्तेषु वशीकार्यत्वे पराः “ इन्द्रियेभ्यः परा ” इत्यादिनोच्यते । तत्र चेन्द्रियाद्यः स्व-

---

(१) ‘ मनसश्च ’ मु०
(२) ‘ ना आत्म ’ क० ‘ नायात्म ’ ग०

स्वशब्देनैव गृह्यन्ते। रथत्वेन रूपितं शरीरमिहाव्यक्तपरिणामत्वेनाव्यक्तशब्देन गृह्यत इति नेह तत्तन्त्रप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञागन्धः। "अव्यक्तात्पुरुषः परः" इति च न पञ्चविंशकः। अपि तु प्राप्यः परमात्मा सर्वान्तर्यामितयो(१)पासनस्याप्युपायभूत इति स इह वशीकार्यकाष्ठात्वेन "पुरुषान्न परं किं चित्" इत्युक्तः॥ सूत्रार्थस्तु—एकेषां कठानां शाखायामानुमानिकं प्रधानं जगत्कारणत्वेन "महतः परमव्यक्तम्" इत्याम्नायत इति चेत्तन्न। अव्यक्तशब्देन शरीराख्यरूपकाविन्यस्तगृहीतेः। पूर्वत्रात्मादिषु रथिरथादिरूपकाविन्यस्तेषु रथत्वेन रूपितस्य शरीरस्यात्राव्यक्तशब्देन गृहीतेरित्यर्थः। अतो वशीकार्यत्वे परा इहोच्यन्ते। दर्शयति चैनमर्थमस्मिन्वाक्यविशेष इन्द्रियादीनां नियमनप्रकारं प्रतिपादयन् "यच्छेद्वाङ्मनसी" इत्यादिः (२)॥

कथमव्यक्तशब्दस्य शरीरं वाच्यं भवतीत्याशङ्क्याह—

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्॥ २॥

तुशब्दोऽवधारणे। सूक्ष्ममव्यक्तमेवावस्थान्तरापन्नं शरीरं भवति तदवस्थस्यैव कार्यार्हत्वात् (३)॥

यदि रूपकाविन्यस्ता आत्मादय एव वशीकार्यत्वे पराः "इन्द्रियेभ्यः पराः" इत्यादिना गृह्यन्ते तर्हि "अव्यक्तात्पुरुषः परः, पुरुषान्न परं किं चित्" इति पुरुषग्रहणं किमर्थमित्यत आह—

---

(१) 'अन्तर्यामितयो' मु०
(२) 'दर्शयति च तदेव श्रुतिः "यच्छेद्वाङ्मनसी" इत्यादिना' इति क०
(३) 'कार्यतार्हत्वात्' ग०

तधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अन्तर्यामिरूपेणावस्थितपुरुषाधीनत्वादात्मादिकं सर्वं र-थित्वादिना रूपितमर्थवत्प्रयोजनवद्भवतीत्यतः उपासननिर्वृत्तौ वशीकार्यकाष्ठा परमपुरुष इति तदर्थमिह रूपकविन्यस्तेषु गृह्य-माणेषु परस्य पुरुषस्य(१) ग्रहणम् । उपासननिर्वृत्त्युपायकाष्ठा पुरुषः प्राप्यश्चेति "पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा प-रा गतिः" इत्युक्तम् ॥ भाष्यप्रक्रियया वा नेयमिदं सूत्रम् । प-रमपुरुषशरीरतया तदधीनत्वाद्भूतसूक्ष्ममव्याकृतमर्थवदिति तदिहाव्यक्तशब्देन गृह्यते । नाब्राह्मात्मकं स्वनिष्ठं तन्त्रसि-द्धमिति ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

यदि तन्त्रप्रक्रियेहाभिप्रेता तदाव्यक्तस्यापि ज्ञेयत्वं वक्त-व्यम् । "व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" इति हि तत्प्रक्रि-या । न ह्यव्यक्तमिह ज्ञेयत्वेनोक्तम् । अतश्चात्र न तन्त्रप्रक्रि-यागन्धः ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

"अशब्दमस्पर्शम्" इत्युपक्रम्य "महतः परं ध्रुवं नि-चाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" इति प्रधानस्य ज्ञेयत्वमनन्तर-मेव वदतीयं श्रुतिरिति चेत् । तन्न । "अशब्दमस्पर्शम्" इत्यादिना प्राज्ञः परमपुरुष एव ह्यत्रोच्यते "सोऽध्वनः पारमाप्नो-ति तद्विष्णोः परमं पदम् । एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रका-शते" इति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वात् ॥

(१) 'तदर्थमिह विन्यस्तेषु गृह्यमाणेषु पुरुषस्यापि' क०

त्रयाणामेवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

अस्मिन्प्रकरणे " येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये " इत्या-
रभ्यासमाप्तेरुपास्यो(१)पासनोपासकानां त्रयाणामेव ज्ञेय-
त्वेनोपन्यासः प्रश्नश्च दृश्यते । न प्रधानादेस्तान्त्रिकस्यापि । अ-
तश्च न प्रधानमिह ज्ञेयत्वेनोक्तम् ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथा " बुद्धेरात्मा महान्परः " इत्यात्मशब्दसामानाधि-
करण्यान्महच्छब्देन न तान्त्रिकं महत्तत्त्वं गृह्यते एवमव्यक्तश-
ब्देनापि न तान्त्रिकं प्रधानम् ॥

(चमसाधिकरणम् ।)

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

श्वेताश्वतरे " अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः
सृजमानां सरूपाः, अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भु-
क्तभोगामजोऽन्यः " इत्यत्र किमजाशब्देन तन्त्रसिद्धा प्रकृ-
तिरभिधीयत उत ब्रह्मात्मिकेति संशयः ॥ तन्त्रसिद्धेति पूर्वः
पक्षः । " अजामेकाम् " इत्यस्या अकार्यत्वप्रतीतेर्बह्वीनां
प्रजानां स्वातन्त्र्येण कारणत्वश्रवणाच्च ॥ राद्धान्तस्तु—न
तन्त्रसिद्धायाः प्रकृतेरत्र ग्रहणम् । जननविरहश्रवणमात्रेण त-
न्त्रसिद्धायाः(२) प्रतीतिनियमाभावात् । न हि यौगिकानां शब्दा-
नामर्थप्रकरणादिभिर्विशेषव्यवस्थापकैर्विना विशेषे वृत्तिनि-
यमसंभवः(३) । न चास्याः स्वातन्त्र्येण सृष्टिहेतुत्वमिह प्रती-

(१) ' परमपुरुषो ' मु० ग० (२) ' सिद्धायाः प्रकृतेः ' मु०
(३) ' नियमसद्भावः ' ग०

तम्। अपि तु सृष्टिहेतुत्वमात्रम्। तद्ब्रह्मात्मिकायाश्च न विरुद्धम्। अत्र तु ब्रह्मात्मिकाया एव शाखान्तरसिद्धाया एतत्स्वरूपमन्त्रोदिताया: प्रत्यभिज्ञानात्सैवेति निश्चीयते ॥ सूत्रार्थस्तु—नाय मजाशब्दस्तन्त्रसिद्धप्रधानविषय: । कुत: । चमसवदविशेषात् । "अथार्वाग्बिलश्चमस:" इति मन्त्रे भक्षण(१)साधनत्वयोगेन प्रवृत्तस्य चमसशब्दस्य शिरसि वृत्तौ "यथैदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस:" इति वाक्यशेषे विशेषो दृश्यते तथा "अजामेकाम्" इत्यजाशब्दस्य तन्त्रसिद्धप्रधाने प्रवृत्तौ विशेषाभावान्न तद्ग्रहणं न्याय्यम् ॥

अस्ति तु ब्रह्मात्मिकाया एव ग्रहणे विशेष इत्याह—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

ज्योतिर्ब्रह्म यस्या उपक्रम: कारणं सा ज्योतिरुपक्रमा। तुशब्दोऽवधारणे । ब्रह्मकारणिकैवैषाऽजा। तथा ह्यधीयत एके। यथा रूपोऽयमजाया: प्रतिपादको मन्त्रस्तथारूपमेव मन्त्र ब्रह्मात्मिकायास्तस्या: प्रतिपादकमधीयत एके शाखिन:। "अणोरणीयान्महतो महीयान्" इत्यादिना ब्रह्म प्रतिपाद्य "सप्त प्राणा: प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिष: समिध: सप्तजिह्वा:, सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिता: सप्त सप्त, अत: समुद्रा गिरयश्च सर्वे" इत्यादिना ब्रह्मण उत्पन्नत्वेन ब्रह्मात्मकतया सर्वानुसंधानविधानसमये "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्" इति प्रतिपाद्यमाना ब्रह्मात्मिकैवेति तत्प्रत्यभिज्ञानादिहाप्यजा ब्रह्मात्मिकैवेति निश्चीयते ॥

(१) 'चमन' मु०

अजात्वं ज्योतिरुपक्रमात्वं च कथमुपपद्यत इत्यत आह—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

कल्पना सृष्टिः । " सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् " इत्यादिदर्शनात् । " अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् " इति हि सृष्टिरिहोपदिश्यते । प्रलयवेलायामेषा प्रकृतिः परमपुरुषाश्रया कारणावस्थाऽतिसूक्ष्मावयवा(१) शक्तिरूपेणावतिष्ठते । तदवस्थाऽभिप्रायेणास्या अजात्वम् । सृष्टिवेलायां पुनस्तच्छरीराद्ब्रह्मणः स्थूलावस्था जायते । तदवस्था ज्योतिरूपक्रमेति न कश्चिद्विरोधः । मध्वादिवत् यथादित्यस्यैकस्यैव कार्यावस्थायाम् "असौ वा आदित्यो देवमधु " इति वस्वादिभोग्यरसाधारतया मधुत्वं तस्यैव " अथ तत ऊर्ध्वमुदेता नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता" इत्यादिना नामरूपप्रहाणेन कारणावस्थायां सूक्ष्मस्यैकस्यैवावस्थानं न विरुध्यते तद्वत् ॥

(संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।)

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

वाजसनेयके "यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः, तमेवं मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् " इत्यत्र किं सांख्योक्तानि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रतिपाद्यन्त उत नेति संशयः ॥ तान्येवेति पूर्वः पक्षः । "पञ्च पञ्चजनाः" इति पञ्चसंख्याविशिष्टाः पञ्चजनाः पञ्चविंशतिः संपद्यन्ते । कथम् । पञ्चजना इति

(१) ' अतिसूक्ष्मा ' ग०

समाहारविषयोऽयं समासः पञ्चपूल्य इतिवत् । पञ्चभिर्जनैरारब्धः समूहः पञ्चजनः । पञ्चजनीत्यर्थः । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । पञ्चजना इति बहुवचनात्समूहबहुत्वं चावगम्यते । ते च कतीत्यपेक्षायां पञ्च पञ्चजना इति पञ्चशब्दविशेषिताः पञ्चजनसमूहा इति पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि भवन्ति। मोक्षाधिकारात्तान्त्रिकाण्येवेति निश्चीयन्ते । एवं निश्चिते सति " तमेवं मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् " इति पञ्चविंशकमात्मानं ब्रह्मभूतं विद्वानमृतो भवतीति ॥ राद्धान्तस्तु—"यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः " इति यच्छब्दनिर्दिष्टब्रह्माधारत्वादाधेयानां (१) तत्त्वानां ब्रह्मात्मकत्वमवगम्यते । यच्छब्दनिर्दिष्टं च " तमेवं मन्य आत्मानम् " इति तच्छब्देन परामृश्य "ब्रह्मामृतोऽमृतम्" इति निर्देशाद्ब्रह्मेति निश्चीयते। अतो न तान्त्रिकप्रसङ्गः ॥ सूत्रार्थस्तु—" पञ्च पञ्चजनाः "इत्यत्र पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहणादपि न तान्त्रिकाणीमानि तत्त्वानि। यस्मिन्निति यच्छब्दनिर्दिष्टब्रह्माधारतया तान्त्रिकेभ्यो नानाभावादेषां तत्त्वानां पृथग्भावादित्यर्थः । अतिरेकाच्च तान्त्रिकेभ्यस्तत्रातिरेकप्रतीतेश्च । यस्मिन्निति निर्दिष्टमतिरिक्तमाकाशश्च । न संख्योपसंग्रहादपीत्यपिशब्देन संख्योपसंग्रहो न भवतीत्याह । आकाशस्य पृथङ्निर्देशात् । अतः पञ्चजना इति न समाहारविषयः समासः । " दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति संज्ञाविषयः । पञ्चजनसंज्ञिताः के चित्ते च पञ्चैव " सप्त सप्तर्षयः " इतिवत् (२) ॥

---

(१) ' तदाधेयानाम् ' मु०

(२) ' यथा मरीचिरपि सप्तर्षिरत्रिश्च सप्तर्षिरिति प्रत्येकं सप्तर्षिसंज्ञिताः सप्त, एवं पञ्चजनसंज्ञिता अपि पञ्च सन्तीत्यर्थः—इति संप्रदायविदः

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

पञ्चजनसंज्ञिताः पञ्च पदार्थाः प्राणादय इति वाक्यशेषाद्वगम्यते "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः" इति ब्रह्मात्मकानीन्द्रियाणि "पञ्च पञ्चजनाः" इति निर्दिष्टानि। जननाच्च जनाः ॥

काण्वपाठेऽन्नवर्जितानां चतुर्णां निर्देशे(१)पञ्चजनसंज्ञितानीन्द्रियाणीति कथं ज्ञायते इत्यत आह—

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

एकेषां काण्वानां वाक्यशेषे असत्यन्नशब्दे वाक्योपक्रमगतेन "तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः" इति ज्योतिःशब्देन पञ्चजना इन्द्रियाणीति विज्ञायते। कथम्।(२) ज्योतिषां ज्योतिरिति ब्रह्मणि निर्दिष्टे प्रकाशकानां प्रकाशकं ब्रह्मेति प्रतीयते। के ते प्रकाशका इत्यपेक्षायां पञ्च पञ्चजना इति अनिर्ज्ञातविशेषाः पञ्चसंख्याताः प्रकाशकाः(३)पञ्चेन्द्रियाणीत्यवगम्यते। अतो "यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः" इतीन्द्रियाणि भूतानि च ब्रह्मणि प्रतिष्ठितानीति न तान्त्रिकत्वगन्धः ॥

(कारणत्वाधिकरणम् ४)

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

जगत्कारणवादीनि वेदान्तवाक्यानि किं प्रधानकारण-

(१) 'निर्देशात्' मु० ग०
(२) 'कथम्' इति क० पुस्तके नास्ति।
(३) 'प्रकाशकानि' मु० ग०

वादैकान्तानि उत ब्रह्मकारणवादैकान्तनीति संशयः ॥ प्रधानकारणवादैकान्तानीति पूर्वः पक्षः । " सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति क्वचित्सत्पूर्विकास्सृष्टिराम्नायते, अन्यत्र "असदेव सोम्येदमग्र आसीत् " तथा "असद्वा इदमग्र आसीत् " तथा " तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते" इति । अव्याकृतं हि प्रधानम् । अतः प्रधानकारणवादनिश्चयात्तदैकान्तान्येव ॥ राद्धान्तस्तु–" सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " इत्युपक्रम्य " तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत " इत्यादिषु सर्वज्ञस्य परस्य ब्रह्मणः कारणत्वप्रतिपादनात्तस्यैव ब्रह्मणः कारणावस्थायां नामरूपविभागासंबन्धितया सद्भावाभावादसदव्याकृतादिशब्देन व्यपदेश इति ब्रह्मकारणवादैकान्तान्येव ॥ सूत्रार्थस्तु-आकाशादिपदचिन्हितेषु "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः " इत्यादिषु सर्वज्ञस्य परस्य ब्रह्मणः कारणत्वप्रतिपादनात् (१) सर्वेषु सृष्टिवाक्येषु यथाव्यपदिष्टस्यैव कारणत्वेनोक्तेः ब्रह्मकारणवादैकान्तानि । यथाव्यपदिष्टं सार्वज्ञ्यादियुक्ततयाऽस्माभिर्व्यपदिष्टम् ॥

तथा सति "असद्वा इदमग्र आसीत्" इति किं ब्रवीतीत्यत आह ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

" सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय" इति बहुभवनसंकल्पपूर्वकं जगत्सृजतो ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य "असद्वा इदमग्र आसीत् "

---

(१) ' सर्वज्ञस्ये ' त्यादि 'प्रतिपादनात्' इत्यन्तो ग्रन्थो ग० पुस्तके नास्ति ।

इत्यत्रापि समाकर्षात्कारणावस्थायां नामरूपसंबन्धित्वाभावेना-सदिति ब्रवीति। एवं "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतम्" इत्यादिषु "स एष इहानुप्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः। पश्यत्यचक्षुः" इत्यादिपूर्वापरपर्या-लोचनया तत्र तत्र सर्वज्ञस्य समाकर्षो द्रष्टव्यः ॥

(जगद्वाचित्वाधिकरणम् ।)

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौषीतकीनां बालाक्यजातशत्रुसंवादे (१) "ब्रह्म ते ब्रवाणि" इत्युपक्रम्य "यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्यः" इत्यत्र वेदितव्यतयोपदिष्टः किं सांख्यतन्त्रप्रसिद्धः पुरुष उत परमात्मेति संशयः ॥ पुरुष एव प्रकृतिवियुक्त इति पूर्वः पक्षः । "यस्य चैतत्कर्म" इति पुण्यपापरूपकर्मसंबन्धितयोपलक्षितत्वात् ॥ राद्धान्तस्तु-"यस्य चैतत्कर्म" इति कर्मशब्दस्य क्रियत इति व्युत्पत्त्या जगद्वाचित्वात्कृत्स्नं जगद्यस्य कार्यं स परमपुरुष एव वेदित-व्यतयोपदिष्टो भवतीति ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

"एवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते" इत्यादिभोक्तृत्वरूप-जीवलिङ्गात् "अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति" इति मुख्य-प्राणलिङ्गाच्च नायं परमात्मेति चेत्तस्य परिहारः प्रतर्दनवि-द्यायामेव व्याख्यातः । प्रकरणपूर्वापरपर्यालोचनया पर-मात्मपर (२) वाक्यमिति निश्चिते सत्यन्यलिङ्गानि तदनुगुणतया नेतव्यानीत्यर्थः ॥

---

(१) 'बालाक्यजातशत्रुसंवादे' इत्ययमंशः क० मु० पुस्तक-योर्नास्ति ।

(२) 'परमिदं' मु०

"तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः" इति प्राणादि(१)नामभिरामन्त्रणाश्रवणयष्टिघातोत्थापनादिना शरीरेन्द्रियप्राणा(२)तिरिक्तजीवात्मसद्भावप्रतिपादनपरमिदं वाक्यमित्यवगम्यत इत्यत उत्तरं पठति—

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । जीवसंकीर्तनमन्यार्थं जीवातिरिक्तब्रह्मसद्भावप्रतिबोधनार्थमिति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामवगम्यते । प्रश्नस्तावज्जीवप्रतिपादनानन्तरं (३) "क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट" इत्यादिकः सुप्तजीवाश्रयविषयतया परमात्मपर इति निश्चितः । प्रतिवचनमपि "अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति" इत्यादिकं परमात्मविषयमेव । सुप्तपुरुषाश्रयतया प्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैव "सता सोम्य तदा संपन्नो भवति" इत्यादिभ्यः । जैमिनिग्रहणमुक्तस्यार्थस्य पूज्यत्वाय । अपि चैवमेके वाजसनेयिन इदमेव बालाक्यजातशत्रुसंवादगतप्रश्नप्रतिवचनरूपं वाक्यं परमात्मविषयं स्पष्टमधीयते "क्वैष एतत्" इत्यादि "य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेते" इत्यन्तम् (४) ॥

(वाक्यान्वयाधिकरणम् ।)

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे "न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय" इत्यारभ्य "आ-

---

(१) 'प्राण' मु० (२) 'प्राणाद्य' मु०
(३) 'पादनादुपरिष्टात्' ग० (४) 'इत्येतदन्तम्' मु०

त्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः " इत्यादौ द्रष्टव्यतया निर्दिष्टः पुरुषस्तन्त्रसिद्ध उत परमात्मेति संशयः ॥ तन्त्रसिद्धः पञ्चविंशक एवेति पूर्वः पक्षः । पतिजायापुत्रवित्तमित्रपश्वादिप्रियसंबन्ध्यात्मा न परमात्मा भवितुमर्हति । स एव " आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः " इति प्रतिपाद्यते ॥ राद्धान्तस्तु—न पत्यदीनां कामाय पत्यादयः प्रिया भवन्ति "आत्मनस्तु कामाय " इत्युक्त्वा " आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः " इति निर्दिष्ट आत्मा जीवातिरिक्तः सत्यसंकल्पः सर्वज्ञः परमात्मैव । यत्संकल्पायत्तं पत्यादीनां स्वसंबन्धिनः प्रति प्रियत्वं स हि सत्यसंकल्पः परमात्मा (१) । आत्मज्ञानेन सर्वज्ञानादयोऽपि वक्ष्यमाणाः परमात्मन्येव संभवन्ति ॥ सूत्रार्थस्तु—वाक्यस्य कृत्स्नस्य परमात्मन्येवान्वयाद्द्रष्टव्यतया निर्दिष्ट आत्मा परमात्मैव । " अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन । आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम् । इदं सर्वं यदयमात्मा । तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः । पुरुष एवेदम् (२) । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् " इति हि कृत्स्नस्य वाक्यस्य परमात्मन्यन्वयो दृश्यते ॥

" एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति " इति जीवलिङ्गस्य मतान्तरेण निर्वाहमाह—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्ध्ये जीवस्य परमात्म-

---

(१) ' यत्संकल्पायत्तम् ' इत्यादिवाक्यं ग० पुस्तके नास्ति ।
(२) ' पुरुष एवेदम् ' इति ग० पुस्तक एवास्ति ।

कार्यत्वेन परमात्मनोऽनन्यो जीव इति जीवशब्देन परमात्मनोऽभिधानमित्याश्मरथ्यमतम् ॥

उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

"परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति शरीरादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य(१) परब्रह्म(२)भावाज्जीवशब्देन परमात्माभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मेने ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

"य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादिभिर्जीवात्मन्यात्मतया(३) परमात्मनोऽवस्थितेर्जीवात्मशब्दस्य परमात्मनि पर्यवसानाज्जीवात्मशब्देन परमात्मनोऽभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । इदमेव सूत्रकारमतमित्यवगम्यते । त्रयाणामन्योन्यविरोधात् । इतः परमवचनाच्च ॥

(प्रकृत्यधिकरणम् ।)

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात् ॥ २३ ॥

परं ब्रह्म किं जगतो निमित्तकारणमात्रमुतोपादानकारणमपीति संशयः ॥ निमित्तमात्रमिति पूर्वः पक्षः । मृत्कुलालादौ निमित्तोपादानयोर्भेददर्शनात् । "अस्मान्मायी सृजते" इत्यादिभिर्भेदप्रतिपादनात्। ब्रह्मणोऽविकारित्वश्रुतिविरोधाच्च ॥ राद्धान्तस्तु—"येनाश्रुतं श्रुतम्" इति ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञानात्(४) "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन" इति मृत्तत्कार्यदृ-

(१) 'मुक्तजीवस्य' क०
(२) 'परमात्म' मु०
(३) 'आत्मनः' ग०
(४) 'प्रतिज्ञान्यथाऽनुपपत्त्या' मु०

ष्टान्तेन तदुपपादनाच्च जगदुपादानकारणमपि ब्रह्मैवेति विज्ञायते । प्रमाणान्तरावसितसकलवस्तुविलक्षणस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्य परब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः कार्यकारणोभयावस्थायामपि स्वशरीरभूतचिदचित्प्रकारतयाऽवस्थितस्यैकस्यैव निमित्तत्वमुपादानत्वं चाविरुद्धम् । शरीरभूतचिद्वस्तुगतो विकार(१) इति कार्यावस्थस्यापि शरीरिणः परमात्मनोऽविकारित्वं स्थितमेव । चिदचिद्वस्तुशरीरस्य ब्रह्मण एवोपादानत्वेऽपि ब्रह्मण्यपुरुषार्थविकाराऽस्पर्शप्रदर्शनाय हि "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः" इति व्यपदेशः ॥ प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधादुपादानं च ब्रह्मैवेति सूत्रार्थः ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

"सोऽकामयत बहुस्याम् । तदैक्षत (२) बहुस्यां प्रजायेय" इति स्रष्टुर्ब्रह्मणः स्वस्यैव जगदाकारेण बहुभवनचिन्तनोपदेशाच्च जगदुपादानं निमित्तं च ब्रह्मैवेति निश्चीयते ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

"किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आसीत्" इत्यादिना जगदुपादाननिमित्तादौ पृष्टे "ब्रह्म वनं (३) ब्रह्म स वृक्ष आसीत्- ब्रह्माध्यातिष्ठत्" इत्युपादानं निमित्त चोभयं ब्रह्मैवेति हि साक्षादाम्नायते । अतश्चोभयं ब्रह्म ॥

आत्मकृतेः ॥ २६ ॥

---

(१) 'भूतचिदचिद्वस्तुगता विकाराः' ग० पा०
(२) 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय इति' ग०
(३) 'ब्रह्म वनम्' इति ग० पुस्तके नास्ति ।

"तदात्मानं स्वयमकुरुत" इति स्रष्टुरात्मन एव जगदाकारेण कृतिरुपदिश्यते। अतश्चोभयम्। नामरूपभावाभावाभ्यामेकस्य कर्मकर्तृभावो न विरुद्ध्यते॥

यद्यात्मानमेव ब्रह्म जगदाकारं करोति तर्हि ब्रह्मणोऽपहतपाप्मत्वादिकमनवधिकातिशयानन्दस्वरूपत्वं सर्वज्ञत्वमित्यादि सर्वं विरुद्ध्येत। अज्ञत्वासुखित्वकर्मवश्यत्वादिविपरीतरूपत्वाज्जगतः—इत्यत उत्तरं पठति—

परिणामात्॥ २७॥

अज्ञब्रह्मविवर्तवादे हि तद्भवत्येव। अज्ञानस्य तत्कार्यरूपानन्तापुरुषार्थस्य च वेदान्तजन्यज्ञाननिवर्त्यस्य ब्रह्मण्येवान्वयात्। तदा शास्त्रस्य भ्रान्तजल्पितत्वापाताच्च। अविभक्तनामरूपसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकस्य ब्रह्मणो विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरत्वेन परिणामो हि वेदान्तेषूपदिश्यते "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इत्येवमादिभिः। अपुरुषार्थाश्च विकाराश्च (१) शरीरभूतचिदचिद्वस्तुगताः। कारणावस्थायां कार्यावस्थायां चात्मभूतं ब्रह्मापहतपाप्मत्वादिगुणकमेव। स्थूलसूक्ष्मावस्थस्य कृत्स्नस्य चिदचिद्वस्तुनो ब्रह्मशरीरत्वं ब्रह्मणश्च तदात्मत्वं "यस्य (२) पृथिवी शरीरम्" इत्यारभ्य "यस्याव्यक्तं शरीरम्—यस्याक्षरं शरीरम्—यस्य मृत्युः शरीरम्—एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा" इत्येवमादिश्रुतिशतसमधिगतम्। अतः सर्वमनवद्यम्॥

---

(१) 'अपुरुषार्थविकाराश्च' ग० 'अपुरुषार्थाश्च विकाराः' मु०
(२) 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्। यस्य' मु०

योनिश्च हि गीयते ॥ २८ ॥

" यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः। कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् " इत्यादिषु सर्वस्य भूतजातस्य परमपुरुषो योनित्वेन गीयते । हि हेतौ । यस्माद्योनिरिति गीयते तस्माच्चोपादानमपि ब्रह्म । योनिशब्दश्चोपादानकारणपर्यायः ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २९ ॥

" यतो वा इमानि " इत्यादिपूदाहृतेषु वाक्येषु " जन्माद्यस्य यतः" इत्यादिनोक्तेन न्यायकलापेन सर्वे वेदान्ता ब्रह्मपरा व्याख्याताः । पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिद्योतनार्थः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तश्चायं समन्वयाध्यायः ॥

वेदान्तदीपे

द्वितीयोऽध्यायः ।

(स्मृत्यधिकरणम् ।)

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

वेदान्तानां समस्तचिदचिद्विलक्षणास्पृष्टहेयगन्धसर्वज्ञता(१)ऽऽद्यनन्तकल्याणगुणाकरब्रह्मैकपरत्वं प्रतिपादितं कापिलादि(२)स्मृतिविरोधेन चालयितुं शक्यमुत नेति संशयः ॥ शक्यमिति पूर्वः पक्षः । श्रुतिविरुद्धायाः स्मृतेरनादरणीयत्वे स्थितेऽपि वेदान्तवेद्यार्थस्य दुर्ग्रहत्वेनाल्पश्रुतैर्मन्दमतिभिराप्तप्रणीतस्मृत्युपबृंहणेन विना निश्चयो नोपपद्यते । कपिल(३)स्मृतिः केवलतत्त्वपरेति तयैव ह्युपबृंहणं न्याय्यम् । अन्यथाऽऽप्तप्रणीतायाः केवलतत्त्वपरायास्तस्या अनवकाशप्रसङ्ग इति वेदान्तवेद्यं जगत्कारणं प्रधानम् ॥ राद्धान्तस्तु—वेदान्तस्योपबृंहणापेक्षत्वेऽपि आप्ततममन्वादिस्मृतिभिर्वेदान्ताविरोधिनीभिरेवोपबृंहणं न्याय्यम् । अन्यथा तासां बह्वीनामनवकाशप्रसङ्गो महानयं दोषः स्यात् । न च तासां धर्मप्रतिपादनांशोपबृंहणत्वेन सावकाशत्वम् । यतो धर्माणामपि

---

(१) 'सार्वज्ञ्या' क०　　(२) 'कापिल' मु०

(३) 'कपिलादि' ग०

स्वरूपं परब्रह्म(१)भूतपरमपुरुषाराधनत्वं "इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं विभर्त्ति भुवनस्य नाभिः। तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः। यज्ञैस्त्वमिज्यसे नित्यं सर्वदेवमयाच्युत" इत्यादिभिः॥ सूत्रमपि व्याख्यातम्॥

अतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारसमर्थस्य कापिलस्य वेदान्तानां परब्रह्मपरत्वानुपलब्धेः प्रधानपरत्वमाश्रयणीयमित्यत उत्तरम्(२)—

इतरेषां चानुपलब्धेः॥ २॥

इतरेषां मन्वादीनां वेदविदग्रेसराणां सर्वार्थ(३)साक्षात्कारसमर्थानां प्रधानपरत्वानुपलब्धेर्ब्रह्मपरत्वमेवाश्रयणीयम्। वेदान्तप्रतिपन्नार्थविरुद्धायास्तु कापिलोपलब्धेर्भ्रान्तिमूलत्वं कल्पयितव्यम्॥

(योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्।)

एतेन योगः प्रत्युक्तः॥ ३॥

किं वेदान्तानां योगस्मृत्योपबृंहणं न्याय्यमुत नेति संशयः॥ न्याय्यमिति पूर्वः पक्षः। कृत्स्नवेदप्रवर्तनाधिकृताद्धिरण्यगर्भप्रणीतत्वाद्योगस्य। ईश्वरसद्भावाभ्युपगमाच्च। अतो योगस्मृत्युपबृंहितत्वेन वेदान्तानां प्रधानो(४)पादानप्रतिपादनपरत्वम्॥ राद्धान्तस्तु—कापिलस्मृतिवद्वेदविरुद्धत्वाविशेषादनादरः(५)। हिरण्यगर्भस्यापि क्षेत्रज्ञत्वेन भ्रमसंभवाद्योगस्मृतेरपि भ्रान्तिमूलत्वम्॥ सूत्रमपि व्याख्यातम्॥

---

(१) 'स्वरूपब्रह्म' मु० (२) 'उत्तरं पठति' मु०
(३) 'सर्वातीन्द्रियार्थ' मु०
(४) 'अब्रह्मात्मकप्रधानो' मु०
(५) 'दरणीयैव योगस्मृतिः' मु०

(विलक्षणत्वाधिकरणम् ।)

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

किं वेदान्तानां जगत्कारणतया प्रधानपरत्वमुत ब्रह्मपरत्वमिति संशयः ॥ प्रधानपरत्वमिति पूर्वः पक्षः । अज्ञत्वादिना जगतो ब्रह्मविलक्षणत्वेन ब्रह्मकार्यत्वप्रतिपादनासंभवात् । सालक्षण्येन प्रधान(१)प्रतिपादनपरत्वस्य च संभवात् ॥ राद्धान्तस्तु—माक्षिकादिभ्यः क्रिम्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मविलक्षणस्य जगतस्तत्कार्यत्वं संभवत्येवेति ॥ सूत्रार्थस्तु—अज्ञत्वेनासुखित्वेन चोपलब्धस्य चिदचिन्मिश्रस्य जगतः सर्वज्ञाद्धेयप्रत्यनीकान्निरतिशयानन्दाद्ब्रह्मणो विलक्षणत्वेन जगतो ब्रह्मकार्यत्वप्रतिपादनं वेदान्तानां न संभवति । तथात्वं विलक्षणत्वं च शब्दादवगम्यते । न केवलं प्रत्यक्षाद्युपलब्ध्या " विज्ञानं चाविज्ञानं च । अनीशया शोचति मुह्यमानः । अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात् " इत्यादेः ॥

"आपो वा अकामयन्त । तं पृथिव्यब्रवीत्" इत्यादौ पृथिव्यादेरपि ज्ञानकार्यत्व व्यपदिश्यते । तस्मात् "अविज्ञानं च" इति तदन्यपरमित्यत उत्तरम्—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । पृथिव्याद्यभिमानिदेवतानामयं व्यपदेशः । कुतोऽवगम्यते । विशेषानुगतिभ्यां विशेषण विशेषः " हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः " इति पृथिव्यादेर्देवताशब्देन विशेषण दृश्यते । " सर्वा ह वै देवता

(१) ' प्रधानकार्यत्व ' मु०

अहंश्रेयसे विवदमानाः" इति वागादिप्राणपर्यन्तस्य च । अनुगतिरनुप्रवेशः । अग्न्यादित्यादेर्वागादिष्वनुप्रवेशो दृश्यते । " अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् " इत्यादौ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । माक्षिकादिभ्यो विलक्षणानां क्रिम्यादीनामुत्पत्तिर्दृश्यते । अतो ब्रह्मविलक्षणस्यापि जगतस्तत्कार्यत्वं संभवति ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

यदि कार्यस्य कारणाद्विलक्षणद्रव्यत्वमभ्युपगम्यते तर्हि कारणे कार्यमसद्भवतीत्यसत्कार्यवादोऽभ्युपगतः स्यात्, तथा सति " सर्वं खल्विदं ब्रह्म " इत्यादि सामानाधिकरण्यव्यपदेशो न घटत इति चेन्न । कार्यकारणयोः सालक्षण्यनियमप्रतिषेधमात्रत्वात् । अस्माभिः पूर्वमभिहितं(१) कार्यकारणयोरेकद्रव्यत्वं स्वीकृतमेव । एकमेव (२) कारणावस्थं द्रव्यं कार्यावस्थां भजमानं सलक्षणावस्थामपि भजते विलक्षणावस्थामपीत्यर्थः ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

यदि ब्रह्मैव सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं निरतिशयानन्दमपहतपाप्मत्वादिस्वरूपं तद्विपरीतजगदवस्थां भजते तर्हि पिण्डत्वघटत्वावस्थमृद्द्रव्यवदसर्वज्ञत्वमनपहत(३)पाप्मत्वादिकं कर्म-

---

(१) ' मात्रत्वादस्माभिः पूर्वमभिहितस्य । ' मु०

(२) ' एकमेव ' इति ग० पुस्तके नास्ति ।

(३) ' वत्सर्वज्ञत्वमपहत' मु० ग०

वश्यत्वं ब्रह्मणः प्रसज्यतेति विरुद्धार्थाभिधानाद्वेदान्तवाक्यमसमञ्जसं स्यात् । अपीताविति सृष्ट्यादेः (१) प्रदर्शनार्थम् । जगतो ब्रह्मण्यपीतौ ब्रह्मण उत्पत्तावपीत्यर्थः । अपीतिरप्ययः ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

न ब्रह्मण्यज्ञत्वादयः प्रसज्येरन् । अत एव न वेदान्तानामसामञ्जस्यम् । तुशब्दः प्रसक्तस्यासंभावनीयतां द्योतयति । एकस्यैवावस्थाद्वयान्वयेऽपि गुणदोषव्यवस्थायां दृष्टान्तसद्भावात् । यथा मनुष्यो जातो बालो युवा स्थविरो भवतीत्यत्र मनुष्यशरीरकस्य चेतनस्यैव सर्वावस्थान्वयेऽपि जन्मबालत्वयुवत्वस्थविरत्वादीनि नात्मनि सङ्गच्छन्ते, तथा ज्ञानसुखादयश्च न शरीरे, एवं चिदचिद्वस्तुशरीरस्य परस्य ब्रह्मणः कार्यकारणोभयावस्थान्वयेऽपि कर्मवश्यत्वाज्ञत्वादयः शरीरभूतचिदचिद्वस्तुगताः । अपहतपाप्मत्वसर्वज्ञत्वादयः परमात्मन्यात्मभूतेऽवतिष्ठन्ते । सर्वावस्थस्य चिदचिद्वस्तुनो ब्रह्मशरीरत्वं ब्रह्मणश्च तदात्मत्वं " यस्य पृथिवीशरीरं " इत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणादिष्ववगतमिति न कश्चिद्विरोधः ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

न केवलं ब्रह्मकारणवादस्य निर्दोषतया तत्समाश्रयणम् । प्रधानकारणवादे दोषाच्च तं परित्यज्य स एव समाश्रयणीयः । प्रधानकारणवादे हि निर्विकारस्य चिन्मात्रस्य पुरुषस्य प्रकृतिसंनिधानकृततद्धर्माध्यासमूला जगत्प्रवृत्तिरभ्युपगम्यते । तत्र प्रकृतिसद्भावमात्रे संनिधाने सति

(१) ' सृष्ट्यादेः । ' इति मुद्रिते नास्ति ।

मुक्तस्यापि तद्धर्माध्यासप्रसङ्गः । विकारविशेषे सति संनिधाने कृत्स्नस्य विकारस्याध्यासपूर्वकत्वान्नाध्यासस्य (१) विकारो हेतुरिति विरुद्धार्थाभिधानादसामञ्जस्यादिदोष इति न तत्पक्षसंभवगन्धः ॥

तर्काप्रतिष्ठानादपि ॥ ११ ॥

कपिलतन्त्रस्य तर्कमूलत्वेन शाक्या(२)दितर्कप्रतिहततया-ऽस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वाच्च न तत्पक्षसंभवः ॥

अन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

इतः पूर्वं विद्यमानैस्तर्कैरप्रतिहतत्वं यथा संभवति तथा प्रधानकारणवादमनुमास्यामह (३) इति चेत्तथापि तर्काप्रतिष्ठानदोषादमोक्षो दुर्वारस्त्वदधिकतर्ककुशल(४)सद्भावसंभवात् ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १३ ॥

न परिगृह्यन्ते वैदिकैरित्यपरिग्रहाः(५) । एतेन तर्काप्रतिष्ठानलक्षणेन कपिलस्मृतिनिरसनहेतुना परिशिष्टाः कणभक्षादिस्मृतयोऽपि निरस्ता व्याख्याताः ॥परमाणुकारणवादः स-

(१) ' पूर्वकत्वाभावान्नाध्यासस्य ' इति ' पूर्वकत्वाभावान्न संनिधानं विकारहेतुरिति कृत्स्नस्य विकारस्याध्यासपूर्वकत्वान्नाध्यासस्य ' इति च पाठान्तरे ।

(२) ' शाठ्या ' क०

(३) ' अनुमन्यामहे ' मु० (४) ' दूष्यत्व ' पा०

(५) एतद्वाक्यानन्तरम् ' शिष्टाश्च ते अपरिग्रहाश्च शिष्टापरिग्रहाः । ' इत्यधिकं मुद्रिते ।

र्वसंमत इति न तेषां तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमित्यधिकाशङ्का । तर्क-मूलत्वाविशेषात्परमाणूनां शून्यत्वाद्द्रव्यत्वादिविवादाच्च त-र्कस्याप्रतिष्ठितत्वमेवेति परिहारः ॥

(भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ।)

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १४ ॥

सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणः स्वशरीरभूताज्जीवान्निरति-शयानन्दैकस्वभावतया यो विभाग उक्तः स विभागः संभवति नेति संशयः ॥ न संभवतीति पूर्वः पक्षः । सर्वचिदचिद्वस्तुशरीरतया स-शरीरत्वाद्ब्रह्मणः । सशरीरस्य च सुखदुःखयोर्भोक्तृत्वाप-त्तेः । तदापत्तिश्च "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहति-रस्ति अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रियौ स्पृशतः" इति श्रुतेः ॥ राद्धान्तस्तु—स्यादेव विभागो जीवात्परस्याकर्मवश्यतया । न हि शरीरप्रयुक्तः सुखदुःखयोगः (१) । अपि तु शास्त्रवश्यतया त-दतिवृत्तिकृतः । "स एकधा भवति त्रिधा भवति(२)" इत्या-दिनाऽवगतशरीरस्य मुक्तस्य सशरीरस्याप्यशास्त्रवश्यतया नि-रस्तनिखिलदुःखदर्शनात् । यथा लोके राजशासनवश्यानां सश-रीराणां तच्छासनातिवृत्तिनिमित्तदुःखान्वयेऽपि राज्ञः सश-रीरस्यापि प्रकारान्तरेण साधर्म्येऽपि स्वशासनावश्यतया न तदतिवृत्तिकृतदुःखान्वयः ॥ विभागो वैलक्षण्यम् (३)। सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

---

(१) 'सुखदुःखभोगः' ग०

(२) 'त्रिधा भवति' इत्यंशः क० ग० पुस्तकयोर्नास्ति ।

(३) 'विभागो वैलक्षण्यम्' इति क० ग० पुस्तकयोर्नास्ति ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १५ ॥

किं ब्रह्मकार्यं जगद्ब्रह्मणोऽन्यदुतानन्यदिति संशयः ॥ अन्यदिति पूर्वः पक्षः । तथोपलब्धेः । न हि बुद्धिशब्दान्तरादयः कारणात्कार्यस्यानन्यत्वे कथं चिदुपपद्यन्ते । कारकव्यापारवैयर्थ्यं चानन्यत्वे । अतो वस्तुविरोधादनन्यत्वश्रुतयो लक्षणया नेयाः ॥ राद्धान्तस्तु—"वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति । तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इत्यादिश्रुतिशतसिद्धं कार्यस्य जगतः कारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वम् । न चात्र वस्तुविरोधगन्धः । कारणीभूतमृदादिद्रव्यस्यैव पृथुबुध्नोदराद्यवस्थाऽन्तरापत्त्या बुद्धिशब्दान्तरादयोऽप्युपपद्यन्ते । तत एव कारकव्यापाराद्यर्थवत्त्वं च । एवं कारणस्यैव कार्यावस्थायामपि प्रत्यभिज्ञायमानस्यावस्थान्तरापत्त्यैव सर्वेपूपपन्नेष्वनुपलब्धद्रव्यान्तरकल्पना न संभवति । तस्माद्ब्रह्मकार्यं जगद्ब्रह्मणोऽनन्यदेव ॥ सूत्रार्थस्तु—तस्माद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वं कार्यस्य जगत आरम्भणशब्दादिभ्यो वाक्येभ्यस्तदुपपादयद्भ्य उपपद्यते (१) । "वाचाऽऽरम्भणम्" इति (२) शब्द आदिर्येषां पूर्वोक्तानां वाक्यानां तान्यारम्भणशब्दादीनि । तानि ह्यनन्यत्वमुपपादयन्ति ॥

---

(१) 'अवगम्यते' मु

(२) 'आरम्भणमिति' मु०

भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥

घटादिकार्यभावे च तदेवेदं मृद्द्रव्यमित्थमवस्थितमिति कारणस्योपलब्धेश्च कारणादनन्यत्त्वं कार्यस्य । यथा देवदत्तस्य बालत्वयुवत्वावस्थाविशिष्टस्यानन्यत्वम् ॥

सत्वाच्चापरस्य ॥ १७ ॥

अपरस्य कार्यस्य कारणे सत्वाच्च कारणादनन्यत्कार्यम् । सर्वमिदं घटशरावादि कार्यं पूर्वाह्णे मृदेवासीदिति हि करणे कार्यमुपलभ्यते । घटशरावादिसंस्थानसंस्थितमेव मृद्द्रव्यं पूर्वकाले पिण्डाकारमुपलब्धमित्यर्थः ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

"असदेवेदमग्र आसीत् । इदं वा अग्रे नैव किं चनासीत् (१)" इत्यादिषुकारणावस्थायां कार्यस्यासत्त्वव्यपदेशात्कारणे कार्यं सदित्येतन्नोपपद्यत इति चेत्तन्न । सदिति व्यपदेशहेतुभूतनामरूपावस्थाविरोधिसूक्ष्मावस्थाख्यधर्मान्तरेण योगादसदिति व्यपदिश्यते । कथमिदमवगम्यते । वाक्यशेषाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च । वाक्यशेषस्तावत् "तदसदेव सन्मनोऽकुरुत स्याम्" इत्यसदिति व्यपदिष्टस्यैव मनस्कारप्रतिपादनेनासद्व्यपदेशो धर्मान्तरयोगनिमित्तमित्यवगमयति । युक्तिश्च धर्मान्तरयोगमेवासद्व्यपदेशहेतुमवगमयति । घटोऽस्ति घटो नास्तीति सदसद्व्यपदेशयोर्घटत्वकपालत्वयोः परस्परविरोधिधर्मयोरेव हेतुत्वे सिद्धे

(१) 'इदं वा अग्रे' इत्यादिश्रुतिः ग० पुस्तके नास्ति ।

तदतिरिक्तानुपलब्धतुच्छत्वस्य हेतुत्वकल्पनानुपपत्तेः । तथा शब्दान्तरं च "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति समानप्रकरणस्थमसच्छब्दं(१) धर्मान्तरयोगनिमित्तमवगमयति ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा तन्तव एव व्यतिषङ्गविशेषभाजः पट इति नामरूपकार्यान्तरादिकं(२) भजन्ते तद्वद्ब्रह्मापि ॥

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा च वायुरेक एव शरीरवृत्तिविशेषं भजमानः प्राणापानादिनामरूपकार्यान्तराणि भजते तद्वद्ब्रह्मापीति तदनन्यत्वं च जगतः सिद्धम् ॥

(इतरव्यपदेशाधिकरणम् ।)

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोष-
प्रसक्तिः ॥ २१ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवत्युत नेति संशयः ॥ न संभवतीति पूर्वः पक्षः । कुतः । "अयमात्मा ब्रह्म । तत्त्वमसि" इति तत्सामानाधिकरण्येन जीवो ब्रह्मैवेत्यवगमाज्जगत्सर्गस्य च जीवपुण्य(३)हेतुत्वादात्माहिताकरणाहितकरणादि(४)दोषप्रसक्तेः सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वानुपपत्तेः । जीवपरयोर्भेदवादिन्यः श्रुतयो जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वं च-

---

(१) 'स्थं सच्छब्दं' पा०
(२) 'नामरूपाभ्यां कार्यान्तरादिकं' मु० 'नामरूपकार्यान्तरं' क०
(३) 'जीवदुःख' मु० क०
(४) 'आत्माहिताकरणादि' मु०

दता त्वयैव परित्यक्ताः । भेदे सत्यनन्यत्वासिद्धेः । औपाधिकभेदविषया भेदश्रुतयः स्वाभाविकाभेदविषया अभेदश्रुतय इति चेत्तत्रेदं वक्तव्यम् । स्वभावतः स्वस्मादाभिन्नं जीवं किमनुपहित जगत्कारणं ब्रह्म जानाति न वा । न जानाति (१) चेत्सर्वज्ञत्वहानिः । जानाति (१) चेत्स्वस्मादभिन्नजीवस्य दुःखं स्वदुःखमिति जानतो ब्रह्मणो हिताकरणाहितकरणादि(२)दोषप्रसक्तिरनिवार्या । जीवब्रह्मणोरज्ञानकृतो भेदस्तद्विषया भेदश्रुतय इति चेत्तत्रापि जीवाज्ञानपक्षे पूर्वोक्तविकल्प(३)स्तत्फलं च तदवस्थमेव । ब्रह्माज्ञानपक्षे स्वप्रकाशस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानसाक्षित्वं तत्कृता जगत्सृष्टिश्च न संभवतीति । अज्ञानेन प्रकाशस्तिरोहितश्चेत्तिरोधानस्य प्रकाशनिवृत्तिकरत्वेन प्रकाशस्यैव स्वरूपत्वात्स्वरूपनिवृत्तिरेवेति स्वरूपनाशादयो दोषा भाष्ये प्रपञ्चिताः ॥ राद्धान्तस्तु—" अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः । पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा " इत्यादिभिः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतं ब्रह्मेत्यवगमाज्जीवकर्मानुगुण(४)जगत्सर्गस्य च ब्रह्मणो लीलाप्रयोजनत्वाज्जत्कारणत्वं संभवत्येव । तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्यनिर्देशो " यस्यात्मा शरीरम् " इत्यादिश्रुतेर्जीवस्य ब्रह्मशरीरत्वाच्छरीरतया जीवप्रकारक(५)ब्रह्मप्रतिपादनपरः । सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणावस्थं स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मैव कार्यावस्थमिति

---

(१) ' जानातीति ' क०　(२) ' हिताकरणादि ' ग०
(३) ' पूर्वोक्तो दोष ' मु०　(४) ' गुणतया ' मु०
(५) ' प्रकारत्वेन ' क०

कार्यकारणयोरनन्यत्वम् । एवमपि शरीरभूतयोश्चिदचिद्वस्तुनोः शरीरिणो ब्रह्मणश्च दुःखित्वपरिणामित्वहेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणाकरत्वस्वभावाः स्वरूपविवेकविषयश्रुति(१)सिद्धास्तथैव व्यवस्थिता इति ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवत्येव ॥ सूत्रार्थस्तु—इतरो जीवः । ब्रह्मणो जीवतया व्यपदेशाज्जीवस्य च दुःखित्वाद्धितरूपजगदकरणमाहितरूपजगत्करणमित्यादिदोषप्रसक्तिर्ब्रह्मणः । अतो जगत्कारणत्वं न संभवतीति ॥

अत उत्तरं पठति (२)—

आधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । प्रत्यगात्मनोऽधिकमर्थान्तरभूतं ब्रह्म । कुतः । भेदनिर्देशात् । "स कारण करणाधिपाधिपः । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः । पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा" इत्यादिभिः प्रत्यगात्मनो जीवाद्ब्रह्मणो हि भेदो निर्दिश्यते ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

अश्मकाष्ठलोष्टतृणादेरचेतनस्येवानन्त(३)दुःखाकरजीवस्य निरतिशयानन्दसत्यसंकल्पब्रह्मभावानुपपत्तिश्च । न केवलं भेदश्रुत्याऽर्थान्तरत्वमवगम्यते । वस्त्वनुपपत्त्या चेत्यर्थः(४)॥ जीवसामानाधिकरण्यनिर्देशो "यस्यात्मा शरीरम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धजीवप्रकारब्रह्मप्रतिपादनपर इति "अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः" इत्यत्रैव प्रतिपादितः ॥

---

(१) 'विषया· श्रुति' ग०

(२) इयमवतारिका मुद्रित एव वर्तते ।

(३) 'तृणादेरिवानन्त' ग०

(४) 'वस्तुतोऽभेदानुपपत्त्या चेति चकारार्थः ।' पा०

(उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।)

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवति नेति (१) संशयः ॥ न संभवतीति पूर्वः पक्षः । कुतः । लोके कार्यजननसमर्थस्यापि वस्तुनस्तत्कार्यजननेऽनेककारकोपसंहारदर्शनाद्विचित्रजगज्जननसमर्थस्यापि ब्रह्मणोऽसहायस्य जनयितृत्वानुपपत्तेः ॥ राद्धान्तस्तु—क्षीरस्य दधिभावेऽन्यानपेक्षत्व(२)दर्शनादनेककारकोपसंहार(३)नियमो न दृश्यत इति ब्रह्मणोऽन्यानपेक्षस्यैव कारणत्वं संभवत्येव ॥ सूत्रं तु निगद(४)व्याख्यातम् । क्षीरवद्धीति प्रसिद्धवन्निर्देशश्चोद्यमान्द्यपरः ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

यथा देवादयः स्वे स्वे लोके स्वापेक्षितानि स्वसंकल्पादेव वस्तूनि सृजन्ति तथा ब्रह्मापि । देवादेः शास्त्रावसेयशक्तितया ब्रह्मतुल्युत्वेऽपि तस्य सुखग्रहणायेति (५) मन्तव्यम् ॥

(कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ।)

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवति नेति संशयः ॥ न संभवतीति पूर्वः पक्षः । निरवयवस्य ब्रह्मणो जगदुपादान-

---

(१) 'नवेति' मु०
(२) 'ऽनन्यापेक्षत्व' मु०
(३) 'दर्शनादुपसंहार' ग०
(४) 'सूत्रमपि' मु०
(५) 'तुल्यत्वेऽपि देवादिग्रहणं ब्रह्मणो विचित्रशक्तित्वस्य सुग्रहणायेति' मु०

त्वे कृत्स्नस्य ब्रह्मणो जगदाकारेणोपयोगप्रसंगात्तत्परिजिहीर्षया सावयवत्वाभ्युपगमे " सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् " इत्यादिकारणावस्थायां निरवयत्ववाचिशब्दो(१) वाध्येत । यद्यपि सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणं स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यमित्यभ्युपगम्यते तथापि शरीरिंशस्यापि कार्यत्वाभ्युपगमात्कृत्स्नस्य प्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दबाधो वा ॥ राद्धान्तस्तु—सकलेतरविसजातीयं श्रुत्यैकसमधिगम्यं सर्वशक्तियुक्तं ब्रह्म निरवयवमपि कार्यं च (२) भवत्सन्यच्च भवतीति परिमितशक्तिवस्तुचोद्यं तत्र न प्रसज्यते । यथा जातिवादिनो जातिरेकैवामूर्ता खण्डमुण्डादिष्वत्यन्तविलक्षणेष्वनन्तेष्वपि परिसमाप्यैव वर्तते । न तत्रेतरवस्तुचोद्यम । इति जगत्कारणत्वं संभवत्येव ॥ सूत्रार्थस्तु—ब्रह्मकारणत्वे कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यत्वेनोपयोगप्रसङ्गः । निरवयवत्वान्निरवयवत्वशब्दकोपो वा । सावयवत्वे निरवयवत्ववादिशब्दबाधप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । श्रुतेः श्रुतिप्रामाण्यान्नैवं प्रसज्यते । शब्दमूलत्वात् शब्दैकमूलत्वेन सकलेतरविसजातीयत्वादित्यर्थः ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

आत्मनि चैवं जीवात्मन्यचेतनधर्माप्रसक्तिश्चैवं अचेतनाविसजातीयत्वादेवेत्यर्थः । विचित्राश्च हि अचेतनेषु च

(१) ' वाची सच्छब्दो ' ग० (२) ' कार्यं कारणं च ' पा०

विस(१)जातीयेष्वग्निजलादिषु विचित्रा हि शक्तयोऽपि दृश्यन्ते । एवं परमात्मनश्चेतनाचेतनविसजातीयस्य विचित्राः शक्तय उपपद्यन्ते (२) ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

प्रधानादिकारणपक्षे दोषाच्च ब्रह्मैव कारणम् । तत्र हि लौकिकवस्तुसजातीयत्वेन प्रधानादेरुक्तदोषोऽन्ये च प्रसज्येरन् ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

न केवलं सकलेतरविसजातीयत्वेन सर्वशक्त्युपेता परा देवतोच्यते । तद्दर्शनाच्च सर्वशक्तियोगश्रुतेरित्यर्थः । दर्शयतीति दर्शनं श्रुतिः (३) " पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते " इत्यादिका ॥

विकरणत्वान्नेति चेन्न तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

उक्तस्यार्थस्य द्रढिम्ने चोद्यपूर्वकं पूर्वोक्तं स्मारयति । विकरणत्वात्करणविरहितत्वाद्ब्रह्म न कारणमिति चेत् । " न तस्य कार्यं करणं च विद्यते " इति श्रूयते (४) । तदुक्तं तत्र यद्वक्तव्यं तत्पूर्वमेवोक्तं " शब्दमूलत्वात्–विचित्राश्च हि " इत्ययमेव परिहारः । शब्दैकमूलत्वेन सकलेतरविसजातीयत्वाद्ब्रह्मणः । विसजातीयानां च शक्तिवैचित्र्यस्य लोकदृष्टत्वात्सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥

---

(१) ' तनेषु चिद्विस ' क०

(२) एवमित्यादि वाक्यं मुद्रित एवास्ति ।

(३) ' दर्शयति च श्रुतिः सर्वशक्तियोगम् ' पा०

(४) इदं शङ्काकारोक्तविकरणत्वाभ्युपगमसूचकम् ।

(प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ।)

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं संभवति नवेति संशयः ॥ नसंभवतीति पूर्वः पक्षः । बुद्धिपूर्वारम्भाणां सप्रयोजनत्वात् । ईश्वरस्य च स्वत एवाप्तसमस्तकामस्य जगत्सृष्ट्यारम्भप्रयोजनाभावात् । गर्भवासादिदुःखरूपत्वात्सृष्टेः परानुग्रहेणापि न सप्रयोजनत्वम् ॥ राद्धान्तस्तु—परिपूर्णस्यापीश्वरस्य केवललीलाप्रयोजनाय जगत्सृष्ट्याद्यारम्भः संभवति । यथा लोके सप्तद्वीपवतीं मेदिनीमधितिष्ठतो महाराजस्य परिपूर्णस्यापि केवललीलायै (१) कन्दुकाद्यारम्भा दृश्यन्ते तद्वदीश्वरस्यापि लीलाप्रयोजनाय (२) जगत्सृष्ट्यारम्भः संभवति ॥ सूत्रार्थस्तु—प्रयोजनवत्त्वात्सृष्टेरीश्वरस्य स्वतः परिपूर्णस्य प्रयोजनाभावान्न स्रष्टृत्वम् ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

लीलाकैवल्यं लीलायाः प्रयोजनत्वे कैवल्यं संभवति । केवलाया लीलायाः सृष्ट्यारम्भप्रयोजनत्वं संभवतीत्यर्थः । लोकवत् यथा लोके राज्ञः कन्दुकाद्यारम्भे ॥

देव(३)मनुष्यादिविषमसृष्ट्या पक्षपातप्रसङ्गाद्दुर्विषहदुःखगर्भत्वेन नैर्घृण्यप्रसङ्गाच्च परमकारुणिकस्य परमपुरुषस्य लीलार्थमपि जगत्सर्गो न संभवतीत्याशङ्क्याह—

---

(१) ' केवललीलैकफलाः ' पा०

(२) ' लीलाप्रयोजनाय ' इति ग० पुस्तक एवास्ति ।

(३) ' नन्वीश्वरस्य लीलैकफला जगत्सृष्टिर्न संभवति, देव ' पा०

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि
दर्शयति ॥ ३४ ॥

ईश्वरस्य विचित्रजगत्स्रष्टौ देवादिवैषम्यपक्षपातो दुःखग-र्भजगत्सर्ग(१)नैर्घृण्यं च न संभवतः। वैषम्यादावीश्वरस्य क्षेत्र-ज्ञकर्मसापेक्षत्वात् । क्षेत्रज्ञानां पूर्वपूर्वकर्म पर्यालोच्य त-त्तत्कर्मानुगुणं विषमं जगत्सृजतीति तत्तत्कर्मैव वैषम्यादिहे-तुरित्यर्थः । तथा देवादियोगं क्षेत्रज्ञानां तत्तत्कर्मसापे-क्षं दर्शयति हि श्रुतिः " साधुकारी साधुर्भव-ति पापकारी पापो भवति " इति ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते
चाप्युपलभ्यते च ॥ ३५ ॥

सृष्टेः प्राक्कर्म न विद्यते क्षेत्रज्ञाभावात् । तदभावश्च "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यवधारणावगतादविभागादिति चेन्न । अनादित्वात् क्षेत्रज्ञानां तत्कर्मप्रवाहाणां च । उपप-द्यते च क्षेत्रज्ञ(२)स्वरूपानादित्वेऽपि नामरूपविभागाभा-वादविभागश्रुतिः । अन्यथाऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्र-सङ्गात् । उपलभ्यते च श्रुतिस्मृत्योः क्षेत्रज्ञानादित्वम् " तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते " इति नामरूपव्याकरणमात्रश्रवणात्क्षेत्रज्ञानां स्वरूपानादित्वं सि-द्धम् । " ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ । नित्यो नित्यानां चेतनश्चे-तनानाम् । प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि " इ-

(१) ' दुःखप्रदजगत्सर्गे ' मु०
(२) ' पद्यते चानादित्वम् । क्षेत्रज्ञ ' ग० ' पद्यते चानादिकर्मस-इकृतक्षेत्रज्ञ ' क०

ति। अविभागश्रुतिरपि नामरूपाविभागाभावादुपपद्यत इत्यभिहितम् (१)॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

प्रधानपरमाण्वादिष्वनुपपन्नानाम् "स्वपक्षदोषात्" इत्यादिपूक्तानां सर्वेषां धर्माणां कारणत्वोपपादका(२)नां ब्रह्मण्युपपत्तेश्च ब्रह्मैव कारणम्। प्रधानपरमाण्वादीनां परिमितशक्तित्वाल्लोकदृष्टवस्तुसजातीयत्वाच्चानुपपत्तयः सहस्रशः सन्ति। ब्रह्मणः शास्त्रैकसमधिगम्यतया (३) सकलेतरविसजातीयत्वेनाचिन्त्यशक्तित्वात्सर्वशक्तित्वश्रुतेश्च सर्वमुपपन्नमित्यर्थः॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः।

(रचनानुपपत्त्यधिकरणम्।)

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च ॥ १ ॥

सांख्यतन्त्रसिद्धः प्रधानकारणवादः किं समीचीनयुक्तिमूल उत नेति संशयः॥ समीचीनयुक्तिमूल इति पूर्वः पक्षः। घटादिवद्विचित्रसंनिवेशं जगत्कार्यं तद्वदेव सरूपकारणविशेषारब्धम्। सुखदुःखमोहरूपतया सत्त्वाद्यात्मकं जगत्सत्त्वरजस्तमोमूलम्। तत्र महदादिपृथिव्यन्तानां घटादिवत्परिणामित्वाविशेषात्ते जगदुत्पत्तौ कारणकाष्ठा न भवन्ति। तेषां परिमितत्वेना परिमितजगदुपादनाशक्तेरन्यूनातिरिक्तानि साम्यावस्थान्यपरिमितानि सत्वरजस्तमांस्यव्यक्तप्रधानादिशब्दाभिधेयानि जगत्कारणम्॥ राद्धान्तस्तु—रथप्रासादादिनिर्माण-

---

(१) 'अभिप्रायः' मु० ग० (२) 'त्वोपपादिता' क०
(३) 'ब्रह्मकारणत्वे शास्त्रैकसमाधिगम्यस्य ब्रह्मणः' पा०

हेतुभूतदार्वादिवदचेतनं प्रधानं स्वस्वभावाद्यभिज्ञचेतनानाधिष्ठितं विचित्रजगद्रचनासमर्थमिति केवलं प्रधानमकारणम् ॥

सूत्रार्थस्तु—अनुमीयत इत्यनुमानम् । तस्याचेतनस्य प्राज्ञानधिष्ठितस्य विचित्रसंनिवेशजगद्रचनानुपपत्तेस्तन्न कारणम् । अचेतनस्य दार्वादेस्तदुज्ञानधिष्ठितस्य रथप्रासादादिरचनानुपपत्तेर्दर्शनात्तदधिष्ठितस्य रचनाप्रवृत्तेर्दर्शनाच्च (१) चकारात्सत्त्वादीनां द्रव्यगुणत्वेन शौक्ल्यादेरिवोपादानकारणत्वासंभवं समुच्चिनोति । सत्त्वादयो हि कार्यगतलाघवप्रकाशादिहेतुभूताः कारणभूतपृथिव्यादिगतास्तत्तत्स्वभावविशेषाः ॥ प्रवृत्तेश्च । अनुपपत्तेरिति वर्त्तते । प्राज्ञानाधिष्ठितस्य प्रधानस्य विचित्रजगद्रचनानुगुणपरिस्यन्दरूपप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च प्रधानमकारणम् ॥ (२)

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ २ ॥

पयसोऽम्बुनश्च यथा प्राज्ञानधिष्ठितस्यैव दधिभावेन नारिकेलरसादिविचित्ररूपेण च परिणामो दृश्यते तद्वत्प्रधानस्यापि केवलस्य जगदाकारेण परिणाम उपपद्यत इति चेत्परिहरति । तत्रापीति । तदपि पक्षीकृतमित्यर्थः । यत्र रथादावचेतनस्य प्राज्ञाधिष्ठितत्वं दृष्टं तद्व्यतिरिक्तं हि सर्वं पक्षीकृतमेव "योऽप्सु तिष्ठन्" इत्यादिश्रुतेस्तदपि प्राज्ञाधिष्ठितम् ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥

सर्गव्यतिरेकेण प्रतिसर्गावस्थाया अनवस्थितिप्रसङ्गाच्च

---

(१) इयं पङ्क्तिः क० पुस्तक एवास्ति ।

(२) 'प्रवृत्तेश्च ।' इत्यादिग्रन्थः क० पुस्तके नास्ति ।

केवलं प्रधानमकारणम् । अन्यानपेक्षत्वात्प्रधानस्य सर्वदैव सृष्टिः प्रसज्यते ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ४ ॥

धेन्वादिनोपयुक्तं हि तृणोदकादि स्वयमेव क्षीराकारेण परिणमते (१) तद्वत्प्रधानमपीति च वक्तुं न शक्यते । धेन्वादिनोपयुक्तस्यापि तृणादेः क्षीराकारेण परिणामः प्राज्ञाधिष्ठितत्वादेव भवतीत्यभ्युपेत्यम् (२) । कुतः । अन्यत्राभावात् अनडुहाद्युपयुक्तस्य प्रहीणस्य वा तृणादेः क्षीराकारेण परिणामाभावात् ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ५ ॥

प्राज्ञानधिष्ठितमपि प्रधानं चैतन्यमात्रवपुर्निष्क्रियः पुरुषः स्वसंनिधिमात्रेण सर्गादौ प्रवर्तयति, यथा दृक्शक्तियुक्तो गमनशक्तिविकलः पङ्गुः पुरुषोऽन्धं दृक्शक्तिविकलं प्रवृत्ति शक्ति युक्तं स्वसंनिधानात्प्रवर्तयति यथा चायस्कान्ताश्मा स्वसंनिधानादयः प्रवर्तयति तद्वदिति चेत्परिहरति । तथापीति ।तद्वदपि प्रधानस्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । तत्र हि पङ्गोः पुरुषस्य गमनशक्तिविकलस्यापि मार्गोपदेशादिर्व्यापारः कादाचित्को दृश्यते।अन्धस्य चाक्षुषव्यापारविरहेऽपि पङ्ग्वुपदेशादिग्रहणादिश्चेतनधर्मोऽस्ति । अयस्कान्तमणेरप्ययःप्रवृत्तौ कादाचित्कमयःसंनिधानं विद्यते । इह तु संनिधिमात्रातिरेकी तादृशः कश्चिद्विशेष उभयत्रापि न विद्यते । पुरुषसंनिधा-

(१) परिपूर्वान्नमेरात्मनपदं कथमिति न विद्मः । अस्ति तु शाङ्करादिभाष्येष्वप्येवं प्रयोगः ।

(२) 'एतिस्तु (३ । १ । १०९)' इति क्यपि तुक् (६ । १ । ७१) । 'अभ्युपेतव्यम् ' मु०

नस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसक्तिः । तथा सति प्रतिसर्गाभावोऽ(१) पवर्गाभावश्च॥

आङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ६ ॥

इतश्च । गुणानामुत्कर्षापकर्षरूपाङ्गाङ्गिभावेन जगत्प्रवृत्तिरनुमिता प्रतिसर्गावस्थायां साम्यावस्थानामेकस्योत्कर्षरूपाङ्गित्वानुपपत्तेश्च न संभवति । तत्राप्युत्कर्षोऽस्तीति चेत्सर्वदा सर्गप्रसगः ॥

अन्यथाऽनुमित्तौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ७ ॥

उक्तप्रकाराद्व्यतिरिक्तप्रकारान्तरेण प्रधानानुमितौ च प्रधानस्य ज्ञातृत्वशक्तिवियोगाद्रचनानुपपत्त्यादयो दोषास्तदवस्थाः ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ८ ॥

प्रधानानुमित्यभ्युपगमेऽपि प्रधानेन प्रयोजनाभावान्न तदनुमेयम् । पुरुषस्य भोगापवर्गार्थतया हि प्रधानप्रवृत्तेः सप्रयोजनत्वम् । चैतन्यमात्रवपुषो निष्क्रियस्य नित्यं निर्विकारस्येतरेतराध्यासकृतप्रकृतिदर्शनरूपभोगस्तद्विवेकरूपोऽपवर्गश्च न संभवति । निर्विकारस्यैव प्रकृतिसंनिधानेन संभवतीति चेत् । उभयोर्नित्यत्वेन सर्वगतत्वेन संनिधानस्य नित्यत्वादपवर्गासिद्धिः । तथाविधसंनिधेरेवापवर्गत्वे भोगासिद्धिश्च ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ ९ ॥

विप्रतिषिद्धं चेदं सांख्यानां दर्शनम् । प्रकृतेः परार्थतया पुरुषो द्रष्टा भोक्ताऽधिष्ठातेत्याहुः । प्रकृतेश्च पुरुषस्य भोगापवर्गार्थतया सप्रयोजनत्वं च (२) । प्रकृत्यैव साध-

(१) प्रतिसर्गः प्रलय. । (२) 'आहुः' इति सबन्धः ।

नभूतया पुरुषो भोगमपवर्गं चाश्नुत इति चोक्त्वैव पुरुषश्चैतन्यमात्रवपुर्नित्योनिर्विकारो न द्रष्टा न भोक्ता न कर्तेति च (१)। अत एव पुरुषो न बध्यते न च मोक्षसाधनमनुतिष्ठति न मुच्यत इति वदन्ति । प्रकृतिरचेतनभूतैव पुरुषसंनिधानात्पुरुषधर्मं चैतन्यं स्वस्मिन्स्वधर्मं कर्तृत्वं पुरुषे चानुसंधाय बध्यते मोक्षसाधनमनुतिष्ठति मुच्यत इति चाहुः । अध्यासरूपमनुसन्धानं हि चेतनधर्मः । तथा प्रकृतिरनुपकारिणः पुरुषस्य भोगापवर्गरूपं प्रयोजनं साधयन्त्युपकारिणीति चाहुः । अध्यासरूपबन्धादयः पुरुषस्य न सन्ति चेत्कस्तस्योपकारः । एवमाद्यन्योन्यविरुद्धभाषणादसमञ्जसम् ॥

(महद्दीर्घाधिकरणम् ।)

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् (२)॥ १० ॥

किं काणादपरमाणुकारणवादः समीचीनयुक्तिमूल उत नेति संशयः ॥ समीचीनयुक्तिमूल इति पूर्वः पक्षः । अवयवसंयोगादवयव्युत्पत्तिदर्शनादवयवाल्पत्वप्राचुर्याभ्यां सर्षमहीधरवैषम्यदर्शनाच्चावयवाल्पत्वकाष्ठाऽवश्याभ्युपगमनीयेति परमाणुसिद्धिः (३) ।ते कार्यानुगुण्येन चतुर्विधाः (४)प-

(१) ' आहु. ' इतिसंबन्ध. ।

(२) प्रधानकारणवादं निरस्य प्रसङ्गात्परमाणुकारणतां निराचष्टे । अनुमानासिद्धत्वाविशेषादुभयोरेकज्ञानेऽपरस्मृतिर्निराबाधा ।

(३) अत्र परमाणुस्त्रसरेणोः षष्ठोऽवयवः । न च त्रसरेणावेवावयवधाराविश्रमोऽस्त्विति वाच्यम् । चाक्षुपद्रव्यत्वेन त्रसरेणोः सवयवत्वात् । कपालवत्तदवयवानामपि महदवयवत्वेन सावयवत्वादित्याशयः ॥

(४) क्षित्यप्तेजोमरुत्संबन्धिन इति बोध्यम् ।

रमाणवो विपाकदशापन्नक्षेत्रज्ञादृष्टमचिवाः (१) परमेश्वराधिष्ठिता (२) द्व्यणुकादिक्रमेण जगदारभन्त इति॥राद्धान्तस्तु—अवयवाः स्वकीयैः षड्भिः पार्श्वैः संयुज्यमानाः स्वस्मान्महान्तमवयविनमुत्पादयन्तीति परमाणूनामपि तथैवोत्पादकत्वमभ्युपेत्यम्।तथा सति परमाणवोऽपि सांशाः स्वकीयैरवयवैस्ते च स्वकीयैरिति न क्वचित्कारणव्यवस्थितिः॥सूत्रार्थस्तु—महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् । असमञ्जसमिति वर्तते । वाशब्दश्चार्थे । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घवत्त्र्यणुकद्व्यणुकोत्पत्तिवदन्यच्च तदभ्युपगतं सर्वमसमञ्जसम् ॥ (३)

द्व्यणुकादिक्रमेणारम्भकत्वं कारणानवस्थितेरसमञ्जसं किमत्रान्यदसमञ्जसमित्यत्राह—

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ ११ ॥

परमाणूनामाद्यं कर्मादृष्टकारितमित्यभ्युपगम्यते । तददृष्टं किमणुगतमुत क्षेत्रज्ञगतम् । उभयथाऽप्यदृष्टस्याकादाचित्कत्वेन सर्वदोत्पादकत्वप्रसङ्गात् कादाचित्कं कर्म न सं-

---

(१) एतेन सर्गप्रवृत्तौ हेतुरुक्तः ।

(२) इत्थं च चेतनानधिष्ठानप्रयुक्तदोषाभावः सूचितः ।

(३) अयमत्र सिद्धान्तनिष्कर्षः । पूर्वोक्तपरमाणुसाधकानुमानद्वयमप्रयोजकम् । अन्यथा षडवयवसंयोगं विनाऽवयव्युत्पादायोगादवयवधाराऽनवस्थाप्रसङ्गः । इत्थं च त्रसरेणुपुञ्जैरेव निर्वाहे नातिरिक्तमवयविनमप्यभ्युपगच्छामः । नचैवं सति विशकलितेष्वपि घटावयवेषु घट इति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् । विलक्षणसंयोगविशिष्टस्यैव त्रुटिपुञ्जस्य घटादिप्रतीतिनिर्वाहकत्वाभ्युपगमात् । इत्थं च नास्माकमतिरिक्तचित्ररूपाङ्गीकारनिर्बन्धोऽपीति ॥

भवतीसतः कर्मणा परमाणुसंयोगाभावः । विपाकापेक्षत्वेऽपि नानाविधानन्तादृष्टानामेकदैकरूपविपाकश्च न संभवति । अनुमानेनेश्वरासिद्धेरीश्वरेच्छयाऽपि नियमो न संभवति॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादन-
वस्थितेः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्चासमञ्जसम्। समवायो हि जातिगुणादीनां द्रव्यविशेषान्प्रत्यपृथक्सिद्धिहेतुतयाऽभ्युपगम्यते । समवायस्यापि तथाभावे हेत्वपेक्षासाम्यादनवस्थितिः । समवायस्य तथाभावः स्वाभाविक इति चेत् । जातिगुणादीनामेवैष स्वभाव इति युक्तम् ॥(१)

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

इतश्च(२)। समवायसंबन्धस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्संबन्धिनि-

---

(१) समवायस्य स्वस्वरूपमेव संबन्ध इति न तत्र संबन्धान्तरापेक्षेति शङ्काकाराशायः । तर्हि प्रथमं जात्यादीनां तत्तत्स्वस्वरूपस्यैव संबन्धता कुतो नाभ्युपगम्यत इति सिद्धान्तिमतम् । इदं च समवायनानात्वमते । समवायस्यैक्ये पृथिव्यां गन्धसम्बन्धो न जल इति धीर्विराध्यति ॥

(२) ननु समवायस्य स्वरूपसंबन्धेन गतार्थत्वस्वीकारे तत्तत्स्वरूपभेदेनानन्तानां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवम्, नास्माकम्, प्रत्येकजाति समवायस्यैक्यात्, एवं प्रत्येकजातीयगुणादि च समवायस्यैक्याभ्युपगमादिति चेन्न। प्रत्येकजाति त्त्र आधेयस्वरूपस्यैव संबन्धत्वस्य स्वीकारात् । गुणादिस्थले तु शुक्लं रूपं न नीलसमवेतम् तच्छुक्लं नैतच्छुक्लसंबन्धि इत्यादिप्रतीत्या प्रतिव्यक्ति सम्बन्धभेदोऽभ्युपगन्तव्यः । एवमभ्युपगमे नित्यत्वाभ्युपगमोऽपि न रुचिर इत्याह ॥ नित्यमेव च भावादित्यनेन ॥

स्त्वमन्तरेण तदनुपपत्तेरवयवावयविनोरुभयोरपि नित्यमेव भावात्कार्यकारणभाव एव न सिद्ध्यति ॥

रूपादिसत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

परमाणूनां नित्यत्वनिरवयवत्वादिविपर्ययश्च स्यात् । रूपादिमत्त्वात्तेषां घटादिषु रूपादिमत्सु तथा दर्शनात् । दर्शनादेव हि भवदाभिमतं परिकल्प्यते ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

अनित्यत्वादिभयात्परमाणूनां रूपादिशून्यत्वे कार्यगुणस्य कारणगुणपूर्वकत्वासिद्धिः । तत्सिद्धये रूपादिमत्त्वे चानित्यत्वादिप्रसक्तिरित्युभयथा च दोषादसमञ्जसमेव ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

कापिलपक्षे हि श्रुतिन्यायविरुद्धेऽपि सत्कार्यवादादि किंचिद्वैदिकैः परिगृह्यते । काणादे तु कस्य चिदंशस्य वैदिकैः परिग्रहाभावादनुपपन्नत्वाच्च निःश्रेयसार्थिभिरत्यन्तमनपेक्षा कार्या ॥ (१)

(समुदायाधिकरणम् ।)

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः (२)॥ १८ ॥

सौगताश्चतुर्विधाः। प्रत्यक्षसिद्धस्थूलद्रव्यवादिनः केचिद्वैभाषिकाः।अन्ये पृथिव्यादिविज्ञानानुमेयस्थूलद्रव्यवादिनः।ते च सौत्रान्तिकाः। अपरे निरालम्बनविज्ञानमात्रसद्भावं वदन्ति योगा-

(१) इदं चातिभूमिं गतेनाग्रहेण ।

(२) एवं सदातनपरमाणुकारणतावादिनं मूकीकृत्य क्षणिकपरमाणुकारणतावादिविध्वंसनाय प्रयतते ।

मुदाय इत्युभयहेतुकोऽपि समुदायः क्षणिकत्वाभ्युपगमादुक्तेन न्यायेन न सिध्यतीत्यर्थः ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमितत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपि क्षणिकाः सर्वे भावास्तथाप्यविद्यादीनामितरेतरहेतुकत्वादुपपन्न लोकव्यहारादिकम्, अस्थिरेषु स्थिरत्वबुद्धिरूपाविद्यया तत्र तत्र रागद्वेषादयो जायन्ते, इत्येवमादिपरम्परया पुनरप्यविद्येति चक्रवत्परिवर्तत इति चेन्नैतदुपपद्यते। संघातभावानिमित्तत्वात् अविद्यायाः। यद्यप्यविद्याख्या विपरीतबुद्धिः क्षणिकं स्थिरत्वेन विषयीकरोति, तथापि तन्न वस्तुतः स्थिरं भवतीति वस्तुतः स्थिरकार्यं न करोति। अतः संघातभावो न सिध्यतीत्यर्थः। अस्थिरे स्थिरत्वबुद्धियुक्तस्य विज्ञानात्मनस्तदैव नष्टत्वात्कस्य रागद्वेषादयो जायन्त इति रागद्वेषादिपरम्परा च न सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

इतश्च। उत्तरघटोत्पत्तिवेलायां पूर्वस्य विनष्टत्वादज्ञानस्यैव हेतुत्वेनाविशेषात्सर्वेषां सदोत्पत्तिः प्रसज्येत। पूर्वक्षणवर्तिनो देशस्य हेतुत्वोपगमेऽपि देशादेर्विशेषकस्य स्थिरस्यैकस्यानभ्युपगमात्। अविशेषेणोत्तरक्षणवर्तिनस्त्रैलोक्यगतस्य सर्वस्य हेतुः स्यात् ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

असत उत्पत्तौ प्रतिज्ञाविरोधश्च भवताम्। अधिपतिसह-

कार्यादीनां विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वप्रतिज्ञानात् । अथैतत्परिजिहीर्षया पूर्वघटक्षणास्तिष्ठतीत्युच्येत तदा युगपद्घटक्षणद्वयोपलब्धिप्रसङ्गः । न चोपलभ्यते ॥

सतो निरन्वयविनाशोऽपि न संभवतीत्याह—

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोः स्थूलसूक्ष्मविनाशयोरप्राप्तिरित्यर्थः । स्थूलविनाशो मुद्गराभिघाताद्यनन्तरभाव्युपलब्धियोग्यः । सूक्ष्मस्तु प्रतिक्षणभाव्युपलब्ध्यनर्हः । तौ निरन्वयौ न संभवतः । उत्पत्तिविनाशधर्मभागिनो द्रव्यस्याविच्छेदात्तदनन्यत्वमिति सत्कार्यवादस्योपपादितत्वादित्यभिप्रायः । घटादौ कपालादिरूपावस्थया निरन्वयविनाशादर्शनात्प्रदीपनिर्वाणेऽपि सूक्ष्मावस्थाप्राप्तिरित्यविरोधः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

उत्पन्नस्य तुच्छत्वापत्तौ तुच्छादुत्पत्तौ चेत्युभयप्रकारे च दोषात्ते न संभवतः। उत्पन्नस्य तुच्छताऽऽपत्तौ पश्चात्तुच्छादुत्पद्यमानं जगत्तुच्छात्मकमेव भवति । मृत्सुवर्णादेरुत्पद्यमानमृत्सुवर्णाद्यात्मकघटमुकुटादिवत् ।अतस्तुच्छताऽऽपत्तिस्तदुत्पत्तिश्च न संभवतः ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

आकाशे तुच्छस्वरूपता न संभवति । अबाधितप्रतीतिसिद्धपृथिव्यादिवदाकाशेऽप्यबाधितप्रतीतेराविशेषात् । प्रती-

यते ह्याकाशे "अत्र श्येनः पतति, अत्र गृध्रः" इति श्येनादेः पतनदेशत्वेन (१) ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

प्रत्यभिज्ञानाच्च घटादेरक्षणिकत्वम्। "तदेवेदम्" इति हि प्रत्यभिज्ञायते। प्रत्यभिज्ञा हि नामातीतवर्तमानकालवर्त्येकवस्तुविषयमेकं प्रत्यक्षज्ञानम्। तस्य कालद्वयसंबन्धविशिष्टमेकमेव वस्तुविषयः। न च तदित्यंशः स्मरणं इदमित्यंशश्च ग्रहणं अतीतकालसंबन्धिनीन्द्रियसंप्रयोगाभावादिति वाच्यम्। तदिदमिति सामानाधिकरण्येन ग्रहणस्यैकत्वेन स्फुरणात्। पूर्वानुभवजनितसंस्कारसचिवेन्द्रियसंप्रयोगयुक्तपुरुषस्य तथा ग्रहणमुपपद्यत एव। अन्वयव्यतिरेकाधीनं हि सर्वत्र सामग्रीपरिकल्पनम्। न च ज्वालादिवत्सादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञेति त्वया शक्यते वक्तुम्। कालद्वयवर्तिनोर्द्वयोः सादृश्यानुसंधातुर्ज्ञातुरेकस्यानभ्युपगमात् ॥

पृथिव्यादिविज्ञानानुमेयवादी तु ज्ञाने नीलपीतादिविचित्राकारं दृष्ट्वा ज्ञानात्पूर्वक्षणवर्तिनं ज्ञाने स्वाकारं समर्प्य विनष्टमर्थमनुमिनोति तत्रोत्तरम्—

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

असतो धर्मिणो धर्मस्यान्यत्र संक्रमणं न संभवति। कुतः। अदृष्टत्वात्। न हि धर्मिणि विनष्टे तद्धर्मस्यान्यत्र संक्रमणं क्वचिद्दृष्टम् ॥

(१) केचित्तु तादृशप्रतीतौ वायोरालोकस्य वा विषयत्वमित्याहुः। तन्मतेऽपि शब्दरूपगुणाश्रयस्य कथंतरामभावरूपत्वमिति बोध्यमिति दिक्।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्द्वयोरपि साधारणमिदं दूषणम् । एवं सर्वभावानां क्षणिकत्वाभ्युपगमे सति उदासीनानां निष्प्रयत्नानामप्यैहिकामुष्मिकसर्वार्थसिद्धिः स्यात् । प्रयत्नाद्यनुतिष्ठतः तदानीमेव विनष्टत्वात् । संस्कारादेरपि कस्य चित्स्थिरस्यानुवर्त्तमानस्यानभ्युपगमात् । पश्चादागता सिद्धिरहेतुकीति निष्प्रयत्नानामपि सर्वार्थसिद्धिः स्यात् ॥

(उपलब्ध्यधिकरणम् ।)

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

योगाचाराभिमतो ज्ञानमात्रसद्भाववादः किं समीचीनयुक्तिमूल उत नेति संशयः ॥ समीचीनयुक्तिमूल इति पूर्वः पक्षः । बाह्यार्थसद्भाववादिनाऽपि तत्तदर्थज्ञानस्य प्रकाशमानत्वमवश्याश्रयणीयम् । सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशमानस्य स्वासाधारणेनाकारेण प्रकाश इष्यते । तत्र घटपटादिज्ञानस्य घटपटाद्याकार एवाकारः । अन्यथा घटाद्यसाधारण्य च तत्तज्ज्ञानस्य न संभवति । एकश्चायमाकार उपलभ्यते । स तु ज्ञानस्यैवेति तद्व्यतिरिक्तार्थसद्भावो न संभवति । तावतैव घटोऽयं ज्ञात इति व्यवहारश्चोपपद्यते । तस्य बहिरिवावभासो निर्मूलत्वाद्विभ्रमकृतः ॥ राद्धान्तस्तु—घटमहं जानामीति सकर्मकस्य सकर्तृकस्य ज्ञाधात्वर्थस्य छेदनादिवत्सर्वलोकसाक्षिकमुपलभ्यमानस्य कर्तृकर्मव्यतिरेकेण केवलस्यैव सद्भावमनुन्मत्तः को ब्रवीति । स्वासाधारणाकारश्च तत्तच्छेदनादिवत्तत्तदर्थव्यवहारयोग्यताऽऽपादनाकारेणोपलभ्यते । एवं छेदनादेरप्याकारो द्विधाभावनादिहेतुतयैव कर्तृगतश्चोपलभ्यते ।

न ह्यमूर्तानां कर्तृकर्मनिरूपणीयस्वाकाराणां कर्माकारत्वमाश्रीयते ॥ सूत्रार्थस्तु—ज्ञानव्यतिरिक्तार्थाभावो न शक्यते वक्तुम् । उपलब्धेः घटमहं जानामीति जानातेः कर्मतया कर्तृतया चोपलब्धेः ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

स्वप्नज्ञानादिवच्च जागरितज्ञानानां न मिथ्यात्वम् । तद्वैधर्म्यात् । निद्रादिकारणदोषबाधकप्रत्ययरहितत्वादित्यर्थः । चकाराच्चान्यपि यथार्थानीत्यभिप्रायः ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

न केवलस्यार्थशून्यज्ञानस्य भावः संभवति । क्वचिदप्यनुपलब्धेः । अबाधितप्रतीतिसिद्धस्यासद्भावे सति ज्ञानमात्रस्याप्यसद्भावो न शक्यो निवारयितुमित्यभिप्रायः ॥

(सर्वथाऽनुपपत्त्यधिकरणम् ।)

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३१ ॥

माध्यमिकोक्तसर्वशून्यवादः संभवति नेति संशयः ॥ संभवतीति पूर्वः पक्षः । विज्ञानं घटपटादयश्च सर्वे भावा न सन्ति । कुतः । उत्पत्त्यानिरूपणात् । घटादिभावानां भावात्तावदुत्पत्तिर्न संभवति । घटादिरुत्पद्यमानो हि पिण्डादिकेऽनुपमृदिते नोत्पद्यते । पश्चादभावादुत्पद्यमानो घटादिरभावात्मक एव स्यादिति सर्वशून्यत्वमेव युक्तम् ॥ राद्धान्तस्तु—लोके भावाभावशब्दयोस्तद्बुद्ध्योश्च प्रमाणेनोपलभ्यमानस्यैव वस्तुनोऽवस्थाविशेष एव भावरूपो विषयः । वर्तमानतयोपल-

भ्यमानपृथुबुध्नोदरावस्थाविशेषो भावबुद्धिविषयः । तद्विरोध्यस्था विशेषोऽभावबुद्धिविषयः (१) । अतो न कुतश्चित्त्वदभिप्रेतं तुच्छत्वं सिध्यति॥ सूत्रार्थः—सर्वथानुपपत्तेश्च। सर्वशून्यवादी सदिति प्रतिज्ञाय स्वाभिप्रेतं साधयत्युतासादिति प्रतिज्ञायाथप्रकारान्तरेण । सर्वथा सर्वशून्यत्वानुपपत्तेः स्वाभिमतासिद्धिः । सद्भावासद्भावयोर्विद्यमानवस्तुधर्मत्वोपपादनात् ॥

(एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ।)

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३२ ॥

जैनमतं युक्तिमदुत नेति संशयः ॥ युक्तिमदिति पूर्वः पक्षः । जीवाजीवशब्दाभिलपनीयभोक्तृभोग्यात्मकं जगत् ।तच्च सत्त्वासत्त्वनित्यत्वानित्यत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वैरनैकान्तिकम् । षड्द्रव्यतत्पर्यायात्मनावस्थितत्वात् । कृत्स्नस्य जगतो द्रव्यात्मना सत्त्वैकत्वनित्यत्वान्युपपन्नानि । पर्यायात्मना च विपरीतानि । पर्यायाश्च घटत्वपटत्वाद्यवस्थाविशिष्टा द्रव्यविशेषाः । द्रव्यस्वरूपस्यैकत्वात्स्थिरत्वात्सद्बुद्धिबोध्यत्वात्तेन रूपेणैकत्वादियुक्तं पर्यायशब्दाभिधेयावस्थाविशिष्टानामनेकत्वादस्थिरत्वादसद्बुद्धिबोध्यत्वात्तेन रूपेणासत्त्वानित्यत्वनानात्वानि युक्तानि। प्रतीतिव्यवस्थाप्यत्वात्सर्वस्य वस्तुन उभयाकारप्रतीतेरुभयमुपपन्नम् ॥ राद्धान्तस्तु—एकस्य द्रव्यस्यास्तित्वनास्तित्वादिभिरनैकान्तिकत्वमयुक्तम् । एकस्मिन्वस्तुन्यस्तित्वादेर्विरुद्धस्य छायातपवद्युगपदसंभवात् । तथाहि । द्रव्य-

(१) 'तद्विरोधिपिण्डाकारकपालाकारावस्थाविशेषः प्रागभावध्वंसबुद्धिविषयो ' क०

स्य तद्विशेषणभूतपर्यायशब्दा(१)भिधेयावस्थाविशेषस्य च "इद-मित्थम्" इति प्रतीतेः प्रकारिप्रकारतया पृथक्पदार्थत्वात् नैकस्मिन्विरुद्धप्रकारभूतसत्त्वासत्त्वस्वरूपधर्मसमावेशो युगपत्संभवति । उत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामविशेषास्पदत्वं च द्रव्यस्यानित्यत्वम् । तद्विपरीतं च नित्यत्वम् । तदेकस्मिन्कथं समवैति । विरोधि धर्माश्रयत्व च भिन्नत्वम् । तद्विरीतं चाभिन्नत्वम् । कथं वा तदेकस्मिन्समवैति । यथाऽश्वत्वमहिषत्वयोर्युगपदेकस्मिन्नसंभवः । एकस्य पृथिवीद्रव्यस्य घटत्वाश्रयत्वं शरावत्वाश्रयत्वं च प्रदेशभेदेन । न त्वेकेन प्रदेशेनोभयाश्रयत्वम् । यथैकस्य देवदत्तस्योत्पत्तिविनाशयोग्यत्वं कालभेदेन । न ह्यनावना द्यात्मकत्वमपि तु परिणामशक्तियोगमात्रम् । अतो न युक्तिमज्जैनमतम् ॥ सूत्रार्थस्तु—नैकस्मिन्नसंभवात् । न जैनमतं युक्तम् । कुतः । एकस्मिन्नुक्तरीत्या युगपद्विरुद्धधर्मसमावेशासंभवात् । अतः सूत्रविरुद्धं वेदान्तवादिभिरपि भेदाभेदसमाश्रयणम् (२) ॥

एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३३ ॥

एवं आत्मकार्त्स्न्यं चानुपपन्नं शरीरपरिमाणत्वे ह्यात्मनो बृहतः शरीरादल्पीयसि शरीरे प्रविशतोऽकार्त्स्न्यं अपरिपूर्णत्वं प्रसज्यते । तदानीमल्पपरिमाणत्वात् ॥

---

(१) 'पर्यायस्येत्थंशब्दा' मु०

(२) अयमर्थः । भट्टभास्करेण हि 'जैनोक्तसत्त्वासत्त्वादिसमर्थनवदेव जगद्ब्रह्मणोर्भेदाभेदसाधनमिति सूत्रविरोधस्तन्मते । प्रकारान्तरेण भेदाभेदसाधनं निर्दुष्टं श्रीमत्पितामहचरणैरार्यमतसंग्रहे संक्षेपतो निरूपितम् । केषुचित्पुस्तकेष्वियं पङ्क्तिर्नास्ति ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३३ ॥

तथाविधाल्पत्वावस्थायोगेनाप्यविरोधो न संभवति । घटपटादेरिव विकारतत्प्रयुक्तदोषास्पदत्वप्रसङ्गात् ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३४ ॥

जीवस्य यदन्त्यं परिमाणं मोक्षस्थं तस्य पश्चादेकरूपेणावस्थितेस्तदेव स्वाभाविकपरिमाणमिति, आत्मनस्तत्परिमाणस्य चोभयोर्नित्यत्वात्पूर्वमपि न शरीरपरिमाणत्वसिद्धिरिति पूर्वावस्थायां न विशेषः । अतोऽसङ्गतमेवेदं जैनमतम् ॥

(पशुपत्याधिकरणम् ।)

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३५ ॥

पशुपतिमतं निःश्रेयसार्थिभिरादरणीयमुत नेति संशयः ॥ आदरणीयमिति पूर्वः पक्षः । सकलपुरुषार्थसाधनाववोधित्वेन निखिलवस्तुसाक्षात्कारसमर्थपशुपतिप्रणीतत्वात् ॥ राद्धान्तस्तु-अनादिनिधनाविच्छिन्नपाठसंप्रदायनिरस्तप्रमादादिनिखिलदोषगंधवेदसिद्धपरापरतत्त्वव्यत्ययप्रतिपादनान्निमित्तोपादानभेदाभिधानात्सुराकुम्भस्थापनतत्स्थदेवपूजामुद्रिकाषट्कविज्ञानतद्धारणरूपविरुद्धाचारप्रतिपादनाच्चासामञ्जस्याद्नादरणीयमिति ॥ सूत्रार्थस्तु—पत्युरसामञ्जस्यात् । नैकस्मिन्न संभवादित्यतो नेत्यनुवर्त्तते । पत्युः पशुपतेर्मतं नादरणीयम् । कुतः । वेदविरुद्धतत्त्वाचाराववोधित्वेनासामञ्जस्यात् ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

अनुमेयेश्वराभ्युपगमेन हि प्रधानस्याधिष्ठानत्वमीश्वरस्योच्यते । सशरीरस्यैव कुलालादेरधिष्ठानदर्शनादशरीरस्य प्रधानाधिष्ठानानुपपत्तेश्चासमञ्जसम् । सशरीरत्वाभ्युपगमेऽपि तच्छरीरस्य सावयवस्य नित्यत्वेऽनित्यत्वे च दोषः पूर्वोक्त इत्यभिप्रायः ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३७ ॥

क्षेत्रज्ञस्य स्वकरणकलेबराधिष्ठानवदुपपद्यत इति चेन्न । पुण्यापुण्यरूपकर्मनिमित्तत्वात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठानस्येश्वरस्यापि तद्वत्तया तत्फलभोगादिनिखिलतत्स्वभावप्रसक्तेः ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ३८ ॥

वाशब्दश्चार्थे । तथा पुण्यापुण्यवत्त्वेऽन्तवत्त्वं सृष्टिसंहारास्पदत्वमसर्वज्ञता च प्रसज्यत इत्यसमञ्जसमेवेदम् ॥

(उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् ।)

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ३९ ॥

सांख्यादिवत्पाञ्चरात्रतन्त्रमप्यप्रमाणमुत नेति संशयः ॥ अप्रमाणमिति पूर्वः पक्षः । "वासुदेवात्संकर्षणो नाम जीवो जायते" इति श्रुतिविरुद्धजीवोत्पत्त्यादिप्रतिपादनात् "चतुर्षु वेदेषु पुरुषार्थमलभमानः" इति वेदानादरश्रवणाच्च ॥ राद्धान्तस्तु—सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां परब्रह्मभावानाम् "अजायमानो बहुधा विजायते" इति श्रुतिसिद्धेच्छावतारप्रतिपादनान्न क्वचिच्छ्रुतिविरोधः । जीवाहङ्कारमनःशब्दाश्च तत्तच्छरीरकाणां सङ्कर्षणादीनामेवाभिधायकाः "तत्तेज ऐक्षत" इति तेजःप्रभृ-

तिशब्दवत् । "चतुर्षु वेदेषु पुरुषार्थमलभमानः" इति चानुदितहोमनिन्दावत् । "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि" इत्यारभ्य "चतुर्षु वेदेषु इतिहासं पुराणं पञ्चमम्" इत्यादिना सर्वेषु विद्यास्थानेषु चात्मवेदनाभाववचनं च वक्ष्यमाणप्रशंसार्थम् । तन्त्रेऽस्मिन्वेदान्तोदितब्रह्मोपासनविधानाद्वेदाविरुद्धतदर्चनाविधानाच्चावगम्यत इति प्रमाणमेव ॥ सूत्रार्थस्तु—"न जायते म्रियते" इत्यादिश्रुतेर्जीवस्योत्पत्त्यसंभवाज्जीवोत्पत्तिवचनाच्च न प्रमाणम् ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४० ॥

"सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञं मन उत्पद्यते" इति मनसः करणस्य कर्तुर्जीवादुत्पत्तिश्च श्रुतिविरुद्धत्वान्न संभवति । "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति मनसो ब्रह्मण उत्पत्तिः श्रूयते ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४१ ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । विज्ञानं च तदादि च विज्ञानादि ब्रह्म । सङ्कर्षणादीनां ब्रह्मभावे सति "अजायमानो बहुधा विजायते" इति श्रुतिसिद्धस्वेच्छावतारस्यैवात्राभिधानात्तदप्रतिषेधः प्रामाण्याप्रतिषेधः । सङ्कर्षणादीनां जीवादिसामानाधिकरण्यनिर्देशस्तेषामाधिष्ठातृतयोपपद्यते ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४२ ॥

अस्मिन्नपि तन्त्रे जीवोत्पत्तिविप्रतिषेधाच्चाविरुद्धमिदं तन्त्रम् ॥

"व्याप्तिरूपेण संबन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च ।

स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः ” ।

इति पुरुषोत्पत्तिः प्रतिषिध्यते ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते वेदान्तदीपे
द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(वियदधिकरणम् ।)

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

वियदुत्पद्यते नेति संशयः ॥ नोत्पद्यत इति पूर्वः पक्षः । निरवयवस्य सर्वगतस्य तस्यात्मन इवोत्पत्त्यसंभवात् । असंभावनीयस्य श्रवणं च न संभवति । अतस्तदुत्पत्तिश्रुतिर्गौणीनि ॥ राद्धान्तस्तु—वियदुत्पद्यत एवोत्पत्तिश्रुतेः । अतीन्द्रियार्थविषयया श्रुत्याऽभिहितेऽर्थे निरवयवत्वादिहेतुकं नानुत्पत्त्यनुमानमुदेतुमलम् । आत्मनोऽप्यनुत्पत्तिश्रुतेरेव नित्यत्वम् । न निरवयवत्वादिना ॥ सूत्रार्थस्तु—वियन्नोत्पद्यते । कुतः । अश्रुतेः । श्रुतिः श्रवणम् । असंभावनीयस्य श्रवणाभवात् ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

अस्ति तु वियदुत्पत्तिः । “आत्मन आकाशः संभूतः” इति श्रुतेः । अतीन्द्रियार्थविषयया श्रुत्या प्रमाणान्तराप्रतिपन्नवियदुत्पत्तिप्रतिपादनं संभवत्येव । न “अग्निना सिञ्चेत्” इतिवदयोग्यमित्यर्थः ॥

गौण्यसंभवाच्छब्दाच्च ॥ ३ ॥

"तत्तेजोऽसृजत" इति प्रतिपन्नतेजःप्राथम्यविरोधान्मध्ये वियदुत्पत्तिर्न संभवतीत्युत्पत्तिश्रुतिर्गौणी । "वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्" इत्यमृतत्वश्रवणाच्च ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

"आत्मन आकाशः संभूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः" इत्यादिषु सर्वत्रानुषक्तस्यैकसंभूतशब्दस्य आकाशे गौणत्वं वाय्वादिषु मुख्यत्वं च संभवति । ब्रह्मशब्दवत् यथैकस्य ब्रह्मशब्दस्यैकप्रकरणे श्रूयमाणस्य "तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" इति प्रधाने गौणत्वं "तपसा चीयते ब्रह्म" इति ब्रह्मणि मुख्यत्वं च । श्रवणावृत्ताविवानुषङ्गेऽप्यभिधानावृत्तेरनुषङ्गोऽपि तत्तुल्य इत्यभिप्रायः ॥

परिहरति—

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् ॥ ५ ॥

"येनाश्रुतं श्रुतम्" इति ब्रह्मज्ञानेनाकाशादिसर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अहानिराकाशस्यापि ब्रह्मण उत्पत्त्या तदव्यतिरेकादेव भवति ॥

शब्देभ्यः ॥ ६ ॥

इतश्च "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । ऐतदात्म्यमिदम्" इत्यादिभ्यो ब्रह्मणः प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणसर्वात्मत्ववादिभ्यः शब्देभ्यश्च वियदुत्पत्तिः प्रतीयते । "तत्तेजोऽसृजत" इत्यस्मिन्वाक्ये आकाशोत्पत्त्यवचनात्प्रतीयमानतेजःप्राथम्यं समानप्रकरणस्थैः प्रकरणांतरस्थैश्च शब्दैः प्रतीयमानामाकाशोत्पत्तिं न वारयतीत्यभिप्रायः ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

यद्यपि छान्दोग्ये "तत्तेजोऽसृजत" इतिवदाकाशोत्पत्तिः स्वरूपेण नाभिधीयते तथापि तस्मिन्नेव "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्"इत्याकाशादेः सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मविकारत्ववचानाद्यावद्विकारं विभाग उत्पत्तिरुक्तैवेति गम्यते । लोकवत् यथा लोके सर्व एते देवदत्तपुत्रा इत्यभिधाय तेषु केषांचिद्देवदत्तादुत्पत्तिवचनं सर्वेषां तत उत्पत्तिप्रदर्शनार्थमिति गम्यते । आकाशस्यामृतत्ववचनं देवादिवच्चिरकालस्थायित्वविषयमित्यभिप्रायः ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥८॥

अनेनैव न्यायेन मातरिश्वनोऽप्युत्पत्तिरुक्ता । नायं न्यायातिदेशः । अधिकाशङ्काभावात् । तत् "तेजोऽतस्तथा ह्याह" इति वायोस्तेजस उत्पत्तिं वक्तुं पृथगुपादानम् ॥

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः । सतः परमकारणस्य परस्यैव ब्रह्मण उत्पत्त्यसंभवः । तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाद्यनुपपत्तेः संभव उक्त इत्यभिप्रायः ॥

(तेजोऽधिकरणम् ।)

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

आकाशाद्वायुरित्यादिव्यवहितकार्याणि किं स्वानन्तरादाकाशादेः केवलादुत्पद्यन्त उत तच्छरीरात्परस्माद्ब्रह्मण इति संशयः ॥ स्वानन्तरादेवेति पूर्वः पक्षः । "आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः" इति तस्मात्केवलादेवोत्पत्तिश्रवणात् । "एतस्माज्जायते प्राणः" इति परस्माद्ब्रह्मणः सर्वस्योत्पत्तिवा-

दः परम्परयाऽप्युपपद्यते ॥ राद्धान्तस्तु—"तत्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति ता आप ऐक्षन्त" इति बहुभवनसंकल्पपूर्वकसृष्ट्युपदेशात्केवलस्यैतादृशसङ्कल्पानुपपत्तेः " यस्तेजसि तिष्ठन्यस्य तेजः शरीरम्—यस्याकाशः शरीरम् " इति सर्वेषां परब्रह्मशरीरत्वश्रवणाच्च तत्तच्छब्दवाच्यात्परस्माद्ब्रह्मण एव साक्षात्तेजःप्रभृतीनामपि सृष्टिः ॥ सूत्रार्थस्तु—अतो वायोरेव केवलादुत्पद्यते तेजः । तथा ह्याह " वायोरग्निः " इति ॥

आपः ॥ ११ ॥

अतस्तथाह्याहेति वर्तते । अतस्तेजस एव केवलादाप उत्पद्यन्ते । "तदपोऽसृजत" इति ह्याह ॥

पृथिवी ॥ १२ ॥

एवं पृथिव्यद्भ्य उत्पद्यते । "ता अन्नमसृजन्त" इति ह्याह॥

अन्नशब्देन कथं पृथिव्यभिधीयत इत्यत्राह—

अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १३ ॥

अन्नशब्देन पृथिव्युच्यते । महाभूतसृष्ट्यधिकारात्पश्चादपि महाभूतरूपकीर्तने "यत्कृष्णं तदन्नस्य" इति रूपकीर्तनात् । समानप्रकरणे " अद्भ्यः पृथिवी " इति पृथिवीशब्दस्य श्रवणाच्च ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिंगात्सः ॥ १४ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । न तेजःप्रभृतयः केवलाः स्वानन्तराणां कार्याणां कारणानि । अपि तु तच्छरीरः परमात्मैव । कुतः । परमात्मसृष्टिलिङ्गात्तथाविधाभिध्यानात् । यथैव हि " तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत "इति तथा " त-

त्तेज ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेय" इति बहुभवनसङ्कल्परूपा-
भिध्यानं दृश्यते । ईदृशमभिध्यानं परमात्मन एव हि सं-
भवति ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १५ ॥

"आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः" इति पारम्पर्यक्रमाद्विप-
र्येण "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि" इति सर्वेषां
ब्रह्मानन्तर्यरूपो यः क्रमः स चात एव तच्छरीराद्ब्रह्मणः सृष्टे-
रुपपद्यते ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति
चेन्नाविशेषात् ॥ १६ ॥

विज्ञानसाधनत्वेनेन्द्रियाणि प्राणश्च विज्ञानमित्यु-
च्यन्ते । "एतस्माज्जायते प्राणः" इत्येतद्वाक्यमाकाशतन्मात्र-
पञ्चकयोरन्तराले विज्ञानमनसी क्रमेणोत्पद्येते इत्येतत्परम् । विज्ञा-
नमनसी इति प्राणस्यापि प्रदर्शनार्थम् । "पृथिव्यप्सु प्रलीयते"
इत्यारभ्य "वायुराकाशे प्रलीयते आकाश इन्द्रियेषु इन्द्रिया-
णि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ" इति प्रलयक्रमप्रत्यभि-
ज्ञानात्तल्लिङ्गादतो न श्रुत्यन्तरविरुद्धत्वात्साक्षाद्ब्रह्मणः सर्वेषां
सृष्टिपरमिदं वाक्यमपि तु श्रुत्यन्तराविरुद्धपारम्पर्यक्रमपरमि-
तिचेत्परिहरति । नाविशेषात् । भूततन्मात्रान्तराले विज्ञानम
नसोरुत्पत्तावपि तत्तच्छरीरकब्रह्माभिधायित्वाद्भूतेन्द्रियमनः
प्राणशब्दानां सर्वेषां साक्षादुत्पत्त्यविशेषात्तत्परमेवेदं वा-
क्यम् ॥

लोके तत्तद्वस्तुवाचितया प्रसिद्धस्य शब्दजातस्य ब्रह्मणि
वृत्तिरमुख्येत्याशङ्क्याह—

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशोऽभाक्त-
स्तद्भावभावित्वात् ॥ १७ ॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । स्थावरजङ्गमवस्तुव्यपाश्रयस्तद्व्यपदेशस्तद्वाचिशब्दो ब्रह्मण्यभाक्तो मुख्य एव । कुतः । तद्भावभावित्वात् तेजः प्रभृतिष्वात्मतया ब्रह्मभावभावित्वेन तेजोऽबन्नादिशब्दानां वाचकभावस्य । "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति ब्रह्मात्मकस्यैव तेजःप्रभृतिरूपवत्त्वमभाक्तत्व च । अतः सर्वेऽपि तस्यैव वाचकाः । आत्मतया ब्रह्मभावभावित्वेन तत्प्रकारत्वात्तद्वाचिनां शब्दानां तत्रैव पर्यवसानात् । प्रकारवाचिनां हि शब्दानां प्रकारिणि पर्यवसायित्वेनाभाक्तत्वं गवादिशब्देषु सिद्धम् ॥

(आत्माधिकरणम् ।)

नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १८ ॥

किमात्मोत्पद्यते नेति संशयः ॥ उत्पद्यत इति पूर्वः पक्षः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानादेः । "तोयेन जीवान्व्यससर्ज भूम्याम् । प्रजापतिः प्रजा असृजत" इत्यादिसृष्टिवचनाच्च । नित्यत्वादिश्रुतिराकाशाद्यमृतत्ववचनवन्नेया ॥ राद्धान्तस्तु—नात्मोत्पद्यते । अनुत्पत्तिश्रुतेः "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इति जीवोत्पत्तिः प्रतिषिध्यते । अतो नित्यः । "नित्यो नित्यानां" इत्यादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगमात् । जीवोत्पत्तिपक्षेऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात् । वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गाच्च । जीवस्य सृष्टिवचनं भोक्तृत्वानुगुणज्ञानप्रकाशाभिप्रायम् । सृष्टेः प्रागविभागवचनं नामरूपविभागाभावादुपपद्यत एव ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

(ज्ञाधिकरणम् ।)

ज्ञोऽत एव ॥ १९ ॥

किं जीवः चैतन्यमात्रवपुरुत जडस्वरूप एवागन्तुकचैतन्यगुण उत ज्ञातृत्वैकस्वरूप इति संशयः ॥ चैतन्यमात्रवपुरिति प्रथमः पक्षः । "विज्ञानं यज्ञं तनुते । यो विज्ञाने तिष्ठन् । ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ द्वितीयस्तु– सुषुप्तिमूर्छादिषु सतोऽप्यात्मनश्चैतन्यानुपलब्धेर्जाग्रतोऽपीन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्चैतन्यस्य "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" इति मुक्तस्य चैतन्यप्रतिषेधाच्च पाषाणकल्प एवागन्तुकचैतन्यगुणः । सर्वत्र कार्योपलब्धेः सर्वत्र सन्निधानाच्छरीरगमनेनैव कार्यसम्भवे गतिकल्पनायोगात्सर्वगतश्चेति ॥ राद्धान्तस्तु– " अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते । न पश्यो मृत्यु पश्यति, सर्वं ह पश्यः पश्यति । द्रष्टा श्रोताऽऽघ्राता रसयिता" इत्यादिश्रुतिभ्यो बद्धमुक्तोभयावस्थो ज्ञातैवात्मा । ज्ञानमात्रव्यपदेशस्तु ज्ञानस्य प्रधानगुणत्वात्स्वरूपानुबन्धित्वेन स्वरूपनिरूपकगुणत्वाज्ज्ञानवत्स्वयं प्रकाशत्वाद्वोपपद्यते । सुषप्तिमूर्छादौ सदेव ज्ञानं कर्मणा संकुचितमनभिव्यक्तमपि जागरादौ विकासितमभिव्यज्यत इति न विरोधः । " न प्रेत्य सञ्ज्ञाऽस्ति " इति सांसारिकभेदाद्यस्मरणविषयम । " नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम् " इत्यादिनैकार्थ्यात् । सर्वगतत्वम् चाणुत्वादिश्रुतेर्विरुद्धम् ॥ सूत्रार्थस्तु–ज्ञोऽत एव । अतः श्रुतेर्ज्ञातैव ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ २० ॥

श्रुतेरिति वर्तते । " तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति । ये वैके चास्माल्लोकात्प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति ।

तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे " इत्याद्युत्क्रान्तिगत्याग तीनां श्रुतेरणुर्जीवः ॥

स्वात्मना चेतरयोः ॥ २१ ॥

चशब्दोऽवधारणार्थः । यद्यप्युत्क्रान्तौ स्थितस्य शरीर-विश्लेषणं कथं चित्सम्पाद्यमस्ति । उत्तरयोर्गमनागमनयोः स्वात्मनैव सम्पाद्यत्वमवश्याभ्युपेयम् ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २२ ॥

" योऽयं विज्ञानमयः " इति जीवं प्रस्तुत्य " स वा एष महानज आत्मा " इति महत्त्वश्रुतेर्नाणुर्जीव इति चेन्न । इतरा-धिकारात् जीवेतरपरमात्माधिकारात् । " यस्यानुवित्तः प्र-तिबुद्ध आत्मा " इति हि मध्ये परमात्मा प्रस्तुतः ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २३ ॥

" एषोऽणुरात्मा–यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश "इति सा-क्षादणुशब्दादुन्मानाच्चाणुरेव । उन्मानमुद्धृत्यमानम् । "आरा-ग्रमात्रो ह्यवरोऽपि"इत्याराग्रमुद्धृत्य तन्मानत्व हि जीवस्य श्रूयते॥

आत्मनोऽणुपरिमाणत्वे सकलदेहव्यापिवेदनाद्यनुभवः क-थमित्यत्र मतान्तरेण परिहारमाह—

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २४ ॥

यथा हरिचन्दनबिन्दुर्देहैकदेशवर्त्यपि सकलदेहवर्तिनमा-ह्लादं जनयति तद्वदविरोधः ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमा-द्धृदि हि ॥ २५ ॥

चन्दनविन्दोर्देहैकदेशविशेषस्थित्यपेक्षस्तथाभावः, आत्मनस्तु न तथेति चेन्न। आत्मनोऽपि तथा भावाभ्युपगमात्। हृदि ह्ययमात्मा स्थित इति श्रूयते "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः" इत्यादौ ॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २६ ॥

वाशब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः। आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्यावस्थितः। यथा द्युमणिमणिप्रभृतीनामेकदेशवर्तिनामालोकस्तद्गुणोऽनेकदेशव्यापी दृश्यते ॥

"विज्ञानं यज्ञं तनुते" इत्यादौ ज्ञानमेवात्मेति व्यपदिश्यते तत्परिहर्तव्यं तत्राह—

व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

जानामीत्यात्मगुणत्वेन प्रतीतिव्यतिरेकोऽभ्युपगमनीयः। यथा गन्धवती पृथिवीत्युपलब्धौ गन्धस्तद्गुणस्तद्व्यतिरिक्तः। दर्शयति च श्रुतिः "जानात्येवायं पुरुषः" इति ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

न केवलं जानामीति पृथगुपलब्धिमात्रम्। आत्मनः पृथक्त्वेनोपदिश्यते ज्ञानम्। "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते" इति ॥

विज्ञानमात्मेति व्यपदेशः कथमुपपद्यत इत्यत्राह—

तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

ज्ञानगुणसारत्वादात्मनो ज्ञानमिति व्यपदेशः। यथा प्राज्ञः "ब्रह्मणा विपश्चिता। यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इति सर्वज्ञ एव ज्ञानगुणसारत्वात् "सत्यं ज्ञानम्" इति व्यपदिश्यते ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्द-
र्शनात् ॥ ३० ॥

ज्ञानस्य यावदात्मस्वरूपभावित्वाच्च तेन तद्व्यपदेशो न दोषः। खण्डादिषु तथा दर्शनात्। खण्डादिषु यावत्स्वरूपभाविधर्मत्वेऽपि हिगोत्वस्य गौरित्येव व्यपदेशो दृश्यते। चकारादात्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानमिति व्यपदेशो न दोष इत्युच्यते ॥

सुषुप्त्यादिषु ज्ञानस्यानुपत्तलब्धेर्न यावदात्मभावित्वमित्याशंक्याह—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो हि व्यक्तियोगात् ॥ ३० ॥

तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । सुषुप्त्यादिष्वपि सतो ज्ञानस्यानभिव्यक्तस्य जागरादिष्वभिव्यक्तिसंभवाद्यावदात्मभावि ज्ञानम्। पुंस्त्वादिवत्। पुंस्त्वमिति पुंस्त्वासाधारणधातुरुच्यते। यथा सप्तधातुत्वेन शरीरस्य बाल्येऽपि सतोऽनभिव्यक्तस्य सप्तमधातोर्युवत्वेऽभिव्यक्तिः ॥

एवमात्मनो ज्ञातृत्वमणुत्वं चोक्त्वा पक्षान्तरे दोषमाह—

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगान्यतरनियमो
वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

अन्यथा ज्ञानात्मवादे सर्वगतात्मवादे चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्यवत्प्रसज्येयाताम् । उपलब्ध्यनुपलब्ध्योरन्यतरनियमो वा। ज्ञानात्मवादे तावज्ज्ञानस्य स्वप्रकाशस्वभावत्वात्प्रकाशपर्यायोपलब्धेर्नित्यवत्प्रसक्तिरनिवार्या । ज्ञाने विद्यमाने सति हेत्वन्तरेणानुपलब्धिजननायोगात् ज्ञानमेवानुपलब्धेरपि हेतुरित्यास्थेयम् । ज्ञानस्य सर्वदा वर्तमानत्वात्सर्वदोभयप्र-

सक्तिः । अथ युगपद्विरुद्धकार्यजननायोगात् ज्ञान उपलब्ध्यनुपलब्ध्योरन्यतरहेतुरास्थीयते तदाऽन्यतरनियमः स्यात्। सर्वगतत्वपक्षे ज्ञानात्मवादिनस्तथैव हेतुः । जन्यज्ञानवादिनोऽपि सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वे सर्वस्यात्मनः संयोगादेर्हेतोः सर्वेषामुक्तरीत्या तथैवमसक्तिः । अदृष्टोत्पत्तिहेतोरपि सर्वसाधारणत्वाददृष्टेनापि नावस्था ॥

(कर्त्रधिकरणम् ।)

कर्ता शास्त्रार्थवत्वात् ॥ ३३ ॥

आत्मनो ज्ञातृत्ववत्कर्तृत्वमप्यस्ति नेति संशयः । प्रधानस्यैव कर्तृत्वादात्मनो न कर्तृत्वमस्तीति पूर्वः पक्षः । "अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते । नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं" इत्यादिषु गुणानामेव कर्तृत्ववचनात् ॥ राद्धान्तस्तु— स्वर्गापवर्गसाधनानुष्ठानविधानशास्त्राणामर्थवत्त्वाय कर्तैवात्मा । बोद्धुरेव हि शासन नाचेतनस्य प्रधानस्य । "यजेत उपासीत"इति कर्तरि लकारः । अतः कर्तारमेव बोधयति शास्त्रम् ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

उपादानाद्विहारोपदेशाच्च ॥ ३४ ॥

उपादानादुपदिश्यमानाद्विहारोपदेशाच्च । उपदिश्यते ह्युपादानं विहारश्च " एवमेवैष एतान्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथा कामं परिवर्तते" इति। उपादानविहारयोः कर्तृत्वोपदेशाच्च कर्ता ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३५ ॥

"विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च" इति यज्ञादि-

कर्मस्त्वात्मनः कर्तृत्वव्यपदेशाच्च कर्ता । विज्ञानशब्देन ना-त्मनो व्यपदेशोऽपि त्वन्तः करणरूपबुद्धेरेवेति चेत्तथा सति विज्ञानेनेति करणविभक्तिनिर्देशः स्यात् ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३६ ॥

प्रधानस्य कर्तृत्वेनात्मनो भोक्तृत्वमेवेति पक्षे पूर्वो-क्तोपलब्ध्यनियमवत्प्रधानस्य सर्वसाधारणत्वाद्भोक्तृत्वानि-यमः । अन्तःकरणभेदेऽपि सर्वेषामात्मना सर्वगतत्वेन साधा-रण्यमनिवार्यम् ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३७ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वे कर्तुरन्यस्य भोक्तृत्वायोगाद्भोक्तृत्वशक्तिर-पि बुद्धेरेवेत्यात्मनो भोक्तृत्वशक्तिविपर्ययो हानिरित्यर्थः ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३८ ॥

प्रकृतेः कर्तृत्वे मोक्षसाधनभूतसमाध्यभावश्च स्यात् । प्रकृतेरन्योऽस्मीति समाधौ प्रकृतेः कर्तृत्वायोगात् ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ३९ ॥

आत्मनः कर्तृत्वे हि भोगवाञ्छायां करोति अन्यथा न करोतीत्युभयप्रकारव्यवस्थोपपद्यते । यथा तक्षा स्वकार्य इ-च्छया व्यवस्थितः। बुद्धेः कर्तृत्वे तस्या इच्छाया अभावाद्व्य-वस्था न सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥

(परायत्ताधिकरणम् ।)

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४० ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्या-दिभ्यः ॥ ४१ ॥

जीवस्य कर्तृत्वं किं परमात्मायत्तमुत स्वायत्तमिति संशयः ॥ स्वायत्तमिति पूर्वः पक्षः। विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यप्रसक्तेः। यः स्वबुद्ध्यैव प्रवृत्तिनिवृत्तिसक्तः स एव हि नियोज्यो निग्रहानुग्रहास्पदं च भवति ॥ राद्धांतस्तु—"अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा। य आत्मानमन्तरो यमयति" इत्यादिश्रुतेः परमात्मायत्तमेव कर्तृत्वम्। तच्च जीवेन स्वबुद्ध्या कृतं प्रयत्नमपेक्ष्य तदनुमतिदानेनेति विधिनिषेधाद्यवैयर्थ्यम्। अत एव निग्रहानुग्रहास्पदं च जीव इति ॥ सूत्रद्वयमपि व्याख्यातम् ॥

(अंशाधिकरणम्।)

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४२ ॥

किं जीवः परमात्मनोऽत्यन्तभिन्नः उत परमात्मैवाज्ञः अथ परमात्मैवोपाधिसंबद्धः परमात्मांशो वेति संशयः ॥ अत्यन्तभिन्न इति प्रथमः पक्षः। "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति। अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात्। सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" इत्यादिभेदश्रुतेर्जीवपरमात्मनोः कर्मपरतन्त्रतातद्विपरीतत्वश्रुतेश्च। अभेदश्रुतयो नरपतिरेव सर्वलोक इतिवदौपचारिका इति ॥ भेदश्रुतीनामविद्याविषयतयोपाधिसंबंधविषयतया वा मुख्यवृत्तिसंभवात् अभेदश्रुतिमुख्यत्वायाज्ञः परमात्मा उपाधिसंबद्धो वा जीव इति युक्तम् ॥ राद्धान्तस्तु—नानात्वैकत्वव्यपदेशात्परमात्मनः सत्यसङ्कल्पत्वसर्वज्ञत्वनिरवद्यत्वश्रुतेरज्ञत्वोपाधिसंबन्धाद्यनुपपत्तेर्जीवशब्दस्य जीवशरीरकपरमात्मवाचित्वेन "तत्त्वमसि। अयमात्मा ब्रह्म" इति सामानाधि-

करणयस्य मुख्यत्वात्, शरीरशरीरिणोर्विशेषणविशेष्यभूत-
योः स्वरूपस्वभावभेदेन च भेदश्रुतेश्च मुख्यत्वात् विशिष्ट-
वस्त्वेकदेशतया च विशेषणस्य परमात्मांशो जीवः । नानाव्यप-
देशादभेदव्यपदेशादन्यथा च भेदव्यपदेशाच्च । उक्तरीत्योभयमु-
ख्यत्वमित्यभिप्रायः । "ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासाः" इत्यादिदाश-
कितवादित्वमप्यधीयत एके शाखिनः । सर्वजीवव्यापित्वाद-
भेदोपदेशस्य तत्रात्यादरः प्रतीयत इत्यर्थः ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णाच्चांश एव जीवः " पादोऽस्य विश्वा भूतानि "
इति । पादशब्दोंऽशवाची ।

अपि स्मर्यते ॥ ४४ ॥

" ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति जी-
वस्य परमात्मांशत्वं स्मर्यते च ॥

एकद्रव्यैकदेशत्वं ह्यंशत्वं, अतो जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वेन
जीवदोषा ब्रह्मदोषा एवेत्याशङ्क्याह—

प्रकाशादिवत्तु नैवं परः ॥ ४५ ॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । प्रकाशवतां मणिद्युमणिप्रभृती
नां विशिष्टानां विशेषणभूतः प्रकाशो यथांशः तद्वज्जीवशरी-
रतया जीवविशिष्टस्य ब्रह्मणोंशो जीवः । विशिष्टवस्त्वेकदेश-
तया विशेषणस्य विशेषणं विशिष्टांशः । आदिशब्दात् द्रव्य-
विशेषणतैकस्वभावजातिगुणशरीराणि गृह्यन्ते । विशेषणविशे-
ष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदाद्विशेषणभूतो जीवो यत्स्वरूपो

यत्स्वभावश्च नैवं परः सर्वज्ञः सत्यसङ्कल्पो निरवद्य-श्चेत्यर्थः ॥

स्मरन्ति च ॥ ४६ ॥

प्रकाशादिवज्जीवस्यांशत्वं पराशरादयः स्मरन्ति च—
"एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ।
परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥"
तथा परं प्रति शरीरत्वं च—
यत्किंचित्सृज्यते येन सत्त्वजातेन वै द्विज ।
तस्य सृज्यस्य संभूतौ तत्सर्वं वै हरेस्तनुः ॥" इति ॥
ब्रह्मांशत्वेन च सर्वेषामात्मनां समत्वाद्वेदाध्ययनादौ के-षाचिदनुज्ञा केषाचित्परिहारश्च कथमुपपद्यते तत्राह—

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरा-
दिवत् ॥ ४७ ॥

ब्राह्मणादिशुच्यशुचिदेहसंबन्धादनुज्ञापरिहारावुपपद्येते । यथा ज्योतिषोऽग्नेरन्नस्य च शुच्यशुचिदेहसबन्धादनुज्ञापरिहा-रौ तद्वत् (यथा श्रोत्रियागाराद्ग्निराह्रियते, श्मशानादेस्तु परि-ह्रियते, यथा चान्नादिः श्रोत्रियादेरनुज्ञायते, अभिशस्तादेश्चपरि-ह्रियते ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४८ ॥

जीवात्मनः प्रतिशरीरं भिन्नत्वादणुत्वेन तत्र तत्रावच्छिन्न-त्वाच्च भोगाव्यतिकरः । अज्ञब्रह्मजीववादे उपाधिसंबन्धिब्रह्म-जीववादे चाज्ञानसंबन्ध्युपाधिसंबन्धि च ब्रह्मैवेति भोगव्यव-स्था न सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥

आभासा एव च ॥ ४९ ॥

अज्ञब्रह्मजीववादे सर्वज्ञस्य ब्रह्मणोऽज्ञानकल्पनास्वरूपतिरोधानकल्पनाहेतव आभासा एव । चकारान्निरवद्यत्वादि श्रुतिविरोधश्च ॥

पारमार्थिकोपाधिसंबन्धिब्रह्मजीववादे अनाद्यदृष्टप्रवाहेणोपाधिप्रवाहानादित्वात्तत्संबन्धिनि ये दोषा न ते ब्रह्माणि प्रसज्यन्त इत्यत आह—

अदृष्टानियमात् ॥ ५० ॥

अदृष्टैस्तत्कृतोपाधिभिश्च ब्रह्मणश्छेदासंभवात्तत्कृता दोषा ब्रह्माणि भवेयुः ॥

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५१ ॥

अदृष्टहेतुभूताभिसंध्यादिष्वप्युपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वंतराभावात्पूर्वोपाधियुक्त ब्रह्मैवेति न कश्चिद्विशेषः ॥

प्रदेशभेदादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५२ ॥

उपाधिसंबन्धिब्रह्मप्रदेशादनुपहितब्रह्मप्रदेशो भिद्यतेऽतो व्यवस्थेति चेन्न। उपाधिषु गच्छत्सु पूर्वमनुपहितब्रह्मप्रदेशस्यान्तर्भावात् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ।)

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

किं जीववदिन्द्रियाण्यपि नोत्पद्यन्त उत वियदादिवदुत्प-

द्यन्त इति संशयः ॥ नोत्पद्यन्त इति पूर्वः पक्षः । प्रलयकालेऽवस्थानश्रुतेः।उत्पत्तिवादा जीवोत्पत्तिवादवन्नेयाः। "असद्वा इदमग्र आसीत्—ऋषयो वा व तेऽग्रे सदासीत्—प्राणा वा ऋषयः" इति हीन्द्रियाणां तदानीं स्थितिः श्रूयते ॥ राद्धान्तस्तु—प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणात् इन्द्रियाणाम् "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इत्युत्पत्तिश्रुतेरुत्पत्तिनिषेधनित्यत्ववचनाभावाच्च वियदादिवदुत्पद्यन्ते। "प्राणा वा ऋषयः" इति प्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्माऽभिधीयते॥ सूत्रार्थः—तथा प्राणाः। यथा जीवा नोत्पद्यन्ते तथैवेन्द्रियाण्यपि ॥

गौण्यसंभवात्तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ २ ॥

चस्त्वर्थः। तुशब्दात्पक्षो व्यावृत्तः। इन्द्रियाण्युत्पद्यन्त एव। कुतः। तत्प्राक्श्रुतेः। तस्य परमात्मन एव प्रागवस्थानश्रुतेः "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्। एको ह वै नारायणः आसीत्" इति। प्राणशब्दस्य "प्राणमभिसंविशंति" इति परमात्मन्यपि प्रसिद्धेः। ऋषित्वं हि द्रष्टृत्वम्। तत्तु तस्यैव संभवति। बहुत्वासंभवाद्बहुवचनश्रुतिर्गौणी। एषां प्रागवस्थानासंभवात् ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ३ ॥

इतश्च। वाचः परमात्मव्यतिरिक्तनामधेयस्य तत्पूर्वकत्वात् तत्तद्वस्तुसृष्टिपूर्वकत्वात्, "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्याम्" इत्यादिश्रुतेः, परमात्मैव तदा प्राणशब्दनिर्दिष्टः ॥

(सप्तगत्यधिकरणम्।)

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ४ ॥

किमिन्द्रियाणि सप्तैवोत एकादशेति संशयः॥ सप्तैवे-ति पूर्वः पक्षः। "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति" इत्यादिषु सप्तानामेव जीवेन सह संचारश्रवणात् "यदा पञ्चावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च" इति सप्तानामेव योगकाले ज्ञानानीति विशेषितत्वाच्च श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धि-श्चेति सप्तैव। राद्धांतस्तु—श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागा-दीनि च कर्मेन्द्रियाणि मन इत्येकादश। वाग्घस्तादीनामपि श्रोत्रादिवत्कार्यभेदेन जीवोपकरणत्वाविशेषात्। "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः। इन्द्रियाणि दशैकं च" इत्यादिश्रुतिस्मृति-भ्यश्च। वागादीनां जीवेन सह गमनाभावात् सप्तानामेव गति-श्रवणम्। योगकाले विशेषणं च ज्ञानेन्द्रियाणां मनसस्तद्-वृत्तिरूपबुद्धेश्च प्राधान्यात्॥ सूत्रार्थः—सप्तानामेव गतिश्रव-णात् ज्ञानानि पंच मनो बुद्धिश्चेति विशेषितत्वाच्च तानि सप्तैव॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्॥ ५॥

नैवं न सप्तैवेंद्रियाणीत्यर्थः। श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि पंच हस्तादीनि च कर्मेन्द्रियाणि पंच मन इत्येकादश। त-त्र श्रोत्रादीनि जीवेन सह शरीरांतरगमनेऽपि गच्छंति। वाग्घ-स्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि तु स्थिते शरीरे तेनैव सहोत्पत्तिविना-शयोगीन्युपकारीणि। अतो नैवमित्यन्वयः। जीवे देहान्तर-वस्थित एषां जीवोपकारकत्वाविशेषात् "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः" इत्यादिवचनाच्चेत्यभिप्रायः। आत्मशब्दो मनो वाची। इतोऽधिकव्यपदेशो मनोवृत्तिभेदविषयः॥

(प्राणाणुत्वाधिकरणम्।)

अणवश्च॥ ६॥

इन्द्रियाणि किं सर्वगतान्युताणुपरिमाणानीति संशयः ॥ सर्वगतानीति पूर्वः पक्षः । " त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः " इति प्राणानामानन्त्यश्रवणात् ॥ राद्धान्तस्तु—" प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति " इति प्राणानामुत्क्रान्तिश्रवणात्परिमितत्वे सत्यप्रत्यक्षत्वादणवः । आनन्त्यश्रुतिस्तु " अथ यो ह वैताननन्तानुपास्ते " इत्युपासनविधानादुपासनफलबाहुल्यविषया ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ७ ॥

श्रेष्ठः प्राण उत्पद्यते । नात्र न्यायातिदेशः । अधिकाशङ्काभावात् । पृथग्योगकरणमुत्तरत्र चिन्तार्थं । श्रेष्ठः पञ्चवृत्तिः प्राणः । श्रेष्ठ्य तु प्राणसंवादे तस्य श्रैष्ठ्याभिधानात् ॥

(वायुक्रियाधिकरणम् ।)

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ८ ॥

किमयं श्रेष्ठः प्राणो वायुमात्रमुत तत्क्रिया अथ वायुरेव कं चन विशेषमापन्न इति संशयः । वायुमात्रमिति प्रथमः पक्षः । " यः प्राणः स वायुः " इति व्यपदेशात् ॥ वायुमात्रे प्राणप्रसिद्ध्यभावादुच्छ्वासनिःश्वासरूपवायुक्रियायां प्राणप्रसिद्धेः वायोः क्रियाविशेष एव प्राण इति द्वितीयः ॥ राद्धान्तस्तु—न वायुमात्रं तत्क्रियामात्रं वा प्राणः । अपि तु देहधारणयोग्यतारूपविशेषमापन्नो वायुः । " एतस्माज्जायते प्राणः—खं वायुः " इति वायुप्राणयोः पृथगुत्पत्त्युपदेशात् । क्रियायाश्च पृथगुपदेशो न संभवति । तेजःप्रभृतिष्वदर्शनात् । चक्षुरादिकरणैः सह जीवोपकरणतयोपदेशात् देहेन्द्रियधारणरूपोपकाराधिक्यात् चक्षुरादि-

भ्यः प्राधान्यवचनाच्च न क्रियामात्रम् ॥ सूत्रार्थः—वायुमात्रं तत्क्रिया वा न प्राणः। पृथगुपदेशात्। प्राणो जायते खं वायुः इति हि पृथगुत्पत्तिरुपदिश्यते ॥

वायोः पृथगुपदिष्टतया तस्मादन्योऽयं प्राणः किमग्न्यादिवद्भूतान्तरमित्याशङ्क्याह—

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ ९ ॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः। प्राणो न भूतान्तरमपि तु वायुरेवावस्थान्तरमापन्नः। चक्षुरादिवज्जीवोपकरणम्। तच्चोपकरणत्वमुपकरणभूतैरिन्द्रियैः सह शिष्ट्यादिभ्योऽवगम्यते। शिष्टिः शासनमुपदेशः। उपदिश्यते हि अयं प्राणश्चक्षुरादिभिः सह प्राणसंवादादिषु। तत्सजातीयत्वे हि तद्युज्यते। प्राणशब्दगृहीतेषु करणेषु अस्य "अथ यो ऽयं मुख्यप्राणः" इति विशेष्याभिधानमादिशब्देनोक्तं। तदपि तत्सजातीयत्वे हि भवति॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ १० ॥

करण क्रिया। अकरणत्व क्रियारहितत्वम्। जीवोपकरणभूतस्यास्य प्राणस्य जीवोपकारक्रियारहितत्वेऽपि न दोष उद्भावयितुं शक्यः। यतः श्रुतिरेव तथा दर्शयति उपकारप्रकारं दर्शयाति। "यस्मिन्नुत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरं दृश्यते स वः श्रेष्ठः" इति वागादिमुख्यप्राणपर्यन्तं करणानि प्रत्येकमभिधाय प्राणोत्क्रमणे शरीरेन्द्रियशैथिल्याभिधानात् ॥

प्राणापानादिनामविभाग एक एव प्राण इत्याह—

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ ११ ॥

प्राणापानादिवृत्तिभेदात्प्राण एव पञ्चधा व्यपदिश्यते। मनोवत् यथैकमेव मनः कामादिवृत्तिभेदेन तैस्तैः शब्दैरभिधीयत इति श्रुतिराह "कामः संकल्पः" इत्यारभ्य "ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव" इति। एवं अपानादिसमानपर्यंतान् व्यपदिश्य "एतत्सर्वं प्राण एव" इति व्यपदेशात् प्राण एव पञ्चवृत्तिरिति गम्यते ॥

(श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम्।)

अणुश्च ॥ १२ ॥

किमयं प्राणः सर्वगतोऽथाणुरिति संशयः ॥ सर्वगत इति पूर्वः पक्षः। "स एभिस्त्रिभिर्लोकैः समः" इत्यादिना प्राणस्यानन्त्यव्यपदेशात् ॥ राद्धान्तस्तु-"तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति" इत्युत्क्रान्तिवचनादिन्द्रियवत्प्राणश्चाणुः। एवमणुत्वे निश्चिते सर्वस्य प्राणायत्तस्थितित्वेन वैभववादः ॥ सूत्रमपि-व्याख्यातम् ॥

ज्योतिराद्यधिष्टानं तु तदामननात्प्राणवता शब्दात् ॥ १३ ॥

अग्न्यादीनां जीवस्य चेन्द्रियाधिष्ठानं परमात्मायत्तमिति "परात्तु तच्छ्रुतेः" इत्युक्तमेव स्मारयति विषयव्याप्तिज्ञापनाय। प्राणवता जीवे न सह ज्योतिरादेरग्न्यादेर्वागाद्यधिष्ठानं तदामननाद्भवति। आमननं आभिमुख्येन मननम्। तत्संकल्पादेव भवतीत्यर्थः। "योऽग्नौ तिष्ठन्-अग्निमन्तरो यमयति" इत्यादिशब्दात् ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १४ ॥

सर्वेषामात्मतयाऽनुप्रविश्य सर्वनियमनस्य नित्यत्वात्परमात्मनोऽवर्जनीयत्वादित्यर्थः । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति श्रुतेः ॥

(इन्द्रियाधिकरणम् ।)

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १५ ॥

किं प्राणशब्दनिर्दिष्टाः सर्वे एवेन्द्रियाणि उत श्रेष्ठव्यतिरिक्ताः प्राणा इति संशयः ॥ सर्वे एवेति पूर्वः पक्षः । सर्वेषामविशेषेण प्राणशब्दनिर्देशात्करणत्वाच्च ॥ राद्धान्तस्तु—श्रेष्ठव्यतिरिक्ताः प्राणा इन्द्रियाणि । तेष्वेव इन्द्रियशब्दनिर्देशात् "इन्द्रियाणि दशैकं च" इत्यादौ । एषामपि प्राणशब्दनिर्देशः प्राणाधीनवृत्तित्वेन । तथा च श्रुतिः "त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेत एतेन व्याख्यायन्ते" इति । रूपमभवन् तदधीनवृत्तयोऽभवन् इत्यर्थः ॥ सूत्रार्थः—श्रेष्ठादन्यत्र ये प्राणास्त इन्द्रियाणि तेष्वेव तद्व्यपदेशादिन्द्रियव्यपदेशात् ॥

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ १६ ॥

"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति मनस इन्द्रियेभ्यो भेदेन प्राणस्योत्पत्तिश्रुतेः । इन्द्रियेषूपरतेष्वपि प्राणवृत्तेर्दर्शनेन प्राणवृत्तिवैलक्षण्याच्च ॥

(संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ।)

संज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ १७ ॥

किं प्रपञ्चव्यष्टिसृष्टिर्जीवभूताच्चतुर्मुखात् उत तच्छरीर-

कात्परमात्मन एवेति संशयः ॥ केवलात् चतुर्मुखादिति पूर्वः पक्षः । "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति व्यतिरेकश्रुतेः । जीवस्य परमात्मांशत्वेन "व्याकरवाणि" इत्युत्तमपुरुषनिर्देशोऽपि कथं चिदुपपद्यते ॥ राद्धान्तस्तु—"नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणि" इति त्रिवृत्करणं कुर्वत एव नामरूपव्याक्रियोपदेशात्परमात्मन एव नामरूपव्याकरणरूपव्यष्टिसृष्टिः । त्रिवृत्करणं तु न चतुर्मुखेन कर्तुं शक्यम्। अण्डसृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्चतुर्मुखोत्पत्तेः । त्रिवृत्कृतैरेव तेजोऽबन्नैरण्डसृष्टिसंभवाच्च । "तदण्डमभवद्धैमं—तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा" इति हि स्मर्यते ।

"नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।
नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।
महदाद्या विशेषांता ह्यण्डमुत्पादयंतित ॥" इति ।

अतश्चतुर्मुखशरीरकात्परमात्मन एव व्यष्टि सृष्टिः । एवं सति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषनिर्देशः समंजसः । अनेन जीवेनेति व्यतिरेकनिर्देशोऽपि जीवशरीरकेणात्मना इत्यन्वयात्समजसः । जीवशब्दस्तेजःप्रभृतिशब्दवज्जीवशरीरकब्रह्मवाचीति ह्युक्तम् । जीवेनात्मनेति सामानाधिकरण्यं च मुख्यम् । "प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति समानकर्तृकत्वनिर्देशश्च मुख्यः ॥ सूत्रार्थः—तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । नामरूपक्लृप्तिः परमात्मन एव । कुतः । त्रिवृत्करणं कुर्वत एव नामरूपव्याकरणोपदेशात् । त्रिवृत्करणं तु परमात्मन एव कर्मेत्युक्तम् ॥

" अन्नमशितं त्रेधा विधीयते " इत्यादिना चतुर्मुखसृष्टवस्तुषु त्रिवृत्करणप्रकारो ह्युपादिश्यते अतश्चतुर्मुखेन केवलेन तच्छक्यमित्याशंक्याह—

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ १८ ॥

" तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि " इति निर्दिष्टं त्रिवृत्करणं "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते " इत्यादिना नोपादिश्यते । " तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः" इनि मांसाद्यपि हि भौममेवोपादिश्यते। "अन्नमशित त्रेधा" इति प्रक्रमात् "अन्नमयं हि सोम्य मनः" इति वाक्यशेषाच्च। तेजोऽबन्नानां त्रिवृत्करणप्रकारे ह्युपादिश्यमाने मांसमनसोः पुरीषाद्भौमादणुत्वेनाणीयस्त्वेनाप्यत्वं तैजसत्वं च प्रसज्यते। तथेतरयोरपि पर्याययोः "आपः पीताः।तेजो ऽशितम्" इति पर्याययोस्त्रयाणां त्रयाणां भागानां यथाशब्दमाप्यत्वं तैजसत्वमेवोपादिश्यते। तत्रापि ह्यापः पीताः। तेजोऽशितमिति हि प्रक्रमः। पुरीषमांसमनांसि पृथिवीविकाराः, मूत्रलोहितप्राणा अब्विकाराः,अस्थिमज्जावाचस्तेजोविकारा इति प्रतिपत्तव्यम्।वाक्यशेषोऽपि "आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक्" इति। प्रागुक्तत्रिवृत्करणप्रकारे हि मूत्रप्राणयोः स्थविष्ठत्वाणीयस्त्वाभ्यां भौमत्वतैजसत्वप्रसक्तिः। तेजोऽशितमित्यत्रापि पूर्वयोर्भौमत्वाप्यत्वापत्तिः। अतोऽत्र प्रागेव त्रिवृत्कृतस्यान्नादेः तस्यैव त्रेधा परिणाम उपादिश्यते। "तस्य यः स्थविष्ठो भागस्तत्पुरीषमथ यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः " इति मांसाद्यपि भौममेवोपादिश्यते ॥

प्रागेव त्रिवृत्कृतं चेत्कथं केवलान्नादिशब्दैरुच्यत इत्यत्राह—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ १९ ॥

वैशेष्यं विशेषभावः । त्रिवृत्कृतेऽप्येकैकस्मिन् तत्र तत्रान्ना-द्याधिक्यरूपविशेषभावादन्नादिवादः । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमा-प्तिद्योतनार्था ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे द्वितीयस्याध्या-यस्य चतुर्थः पादः । समाप्तोऽध्यायः ॥

वेदान्तदीपे

तृतीयोऽध्यायः ।

(तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ।)

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननि-
रूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

देही देहान्तरगमने देहकारणभूतैर्भूतसूक्ष्मैः संयुक्तो गच्छति नेति संशयः ॥ न संयुक्तो गच्छतीति पूर्वः पक्षः । देहारम्भाय तत्र भूतसूक्ष्माणां सुलभत्वात् ॥ राद्धान्तस्तु—पञ्चाग्निविद्यायाम् "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति । इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामद्भिर्भूतान्तरसंसृष्टाभिः सह जीवस्य गमनं प्रतीयते इति भूतसूक्ष्मैः सहैव गच्छति ॥ सूत्रार्थस्तु—तदन्तरप्रतिपत्तौ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिरित्यत्र मूर्तिशब्देन देहः प्रस्तुत इति तच्छब्देन देहः परामृश्यते । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहान्तरगमने रंहति संपरिष्वक्तः जीवो भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छति । कुतः । प्रश्ननिरूपणाभ्याम् "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति । इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति हि प्रश्नप्रतिवचने । देहारंभिका आपः त्रिवृत्करणेन भूतान्तरसंसृष्टा द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषाग्निषु जीवेन सह प्रविष्टाः पञ्चम्यामाहुतौ योषिदग्निप्रवेशवेलायां पुरुषशब्दाभिलपनीया भ-

वन्ति । पुरुषाकारतां भजन्त इत्यर्थः । अतो जीवेन सह गमनं प्रतीयते ॥

कथमप्छब्देन सर्वेषामभिधानमित्याशङ्क्याह—

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । अपां त्रिवृत्करणेन त्र्यात्मकत्वादाप इति भूतान्तरसंसृष्टा अपोऽभिधीयन्ते । अपां भूयस्त्वादाधिक्यादप्छब्देनाभिधानम् ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

इतश्च भूतसूक्ष्मैः संयुक्तो याति । "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति प्राणानामिन्द्रियाणां जीवेन सह गमनश्रुतेः, इन्द्रियाणां देहाश्रयत्वेन देहोऽपि सूक्ष्मरूपेण गच्छतीति गम्यते । स्मर्यते च "मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि" इत्यादिना । न च निराश्रयाणां गतिरुपपद्यते इति तदाश्रयाणां भूतसूक्ष्माणां गतिरभ्युपगन्तव्या ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

"यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्" इति मरणवेलायां वागादीनामग्न्यादिष्वप्ययश्रुतेर्जीवेन सह गमनश्रुतिरन्यथा नेयेति चेन्न । भाक्तत्वात् तत्र वागादिशब्दानाम् । वागाद्यभिमानिदेवतासु हि तत्र वगादयः शब्दाः । "ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाः" इत्यनपियद्भिर्लोमादिभिः सह पाठात् ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्यु-
पपत्तेः ॥ ५ ॥

प्रथमे द्युलोकाग्निहोम अपामश्रवणादापो भूतान्तरसंसृष्टा गच्छन्तीति वक्तुं न शक्यते, तत्र हि "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति" इति श्रद्धैव होम्यत्वेन श्रूयते इति चेन्न। ता आप एव हि श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते। प्रतिवचनस्य प्रश्नानुगुण्योपपत्तेः। "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति अपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे स एव हि प्रतिवक्तव्यः। अतः श्रद्धाशब्देन ता आप एवोच्यन्ते। "श्रद्धा वा आपः" इति श्रूयते ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

"आपः पुरुषवचसो भवन्ति। श्रद्धां जुह्वति" इति द्युलोकादिष्वाप एव गच्छन्तीति श्रूयते, न तत्परिष्वक्तो जीवः, अतः प्रश्नप्रतिवचनयोर्जीवस्याश्रुतत्वात्तत्संयुक्तो जीवो गच्छतीति न शक्य वक्तुमिति चेन्न। इष्टादिकारिणां प्रतीतेः। उत्तरत्र "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति" इत्यादौ इष्टादिकारिणां जीवानां द्युलोकादिगमनपुनरावृत्तिप्रकारवचने द्युलोकाग्निसम्बद्धस्याप्छब्दवाच्यस्य सोममापन्नस्य प्रत्यभिज्ञानादत्राप इति तत्संयुक्तो जीव एवोच्यते ॥

"आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा—तं देवा भक्षयन्ति" इति धूमादिना गतस्य देवैर्भक्ष्यमाणत्वश्रवणात् जीवस्यानन्दनीयत्वाच्च न जीवस्तत्रोक्त इत्याशङ्क्याह—

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

वाशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । “ तं देवा भक्षयन्ति ” इति भक्ष्यत्ववचनं भाक्तं केवलेष्टादिकारिणामनात्मवित्त्वादेवोपकरणत्वाभिप्रायम् । अनात्मविदः केवलेन्द्रादिदेवयाजिनो हि देवान् प्राप्य तदुपकरणा भवन्ति । तथाहि दर्शयति श्रुतिः “ यथा पशुरेवं स देवानाम् ” इति । अतो भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो जीवो रंहति ॥

(कृतात्ययाधिकरम् ।)

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

धूमादिना गतो निवर्तमानो जीवः सानुशयो निवर्तते उत नेति संशयः ॥ नेति पूर्वः पक्षः । अनुशयो हि भुक्तशिष्टं कर्म। “यावत्सपातमुषित्वा । प्राप्यान्तं कर्मणः ” इत्यादिश्रुतिभ्यः कृत्स्नस्य कर्मणोऽनुभूतताप्रतीतेर्नानुशयवान्निवर्तते ॥ राद्धान्तस्तु—रमणीयचरणा ब्राह्मणादियोनिं कपूयचरणाः कुत्सितकर्माणः श्वशूकरादियोनिं प्रतिपद्यन्त इति श्रुतेः, “ प्राप्यान्तं कर्मणः” इत्यादिश्रुतिः फलदानप्रवृत्तकर्मविषयेति सानुशयो निवर्तते ॥ सूत्रार्थः—कृतात्यये कृतस्य पुण्यकर्मणोऽत्ययेऽनुशयवान् भुक्तशिष्टकर्मवान् निवर्तते।कुतः। दृष्टस्मृतिभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते । “ तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्” इति श्रुतिः । “ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपम्” इत्यादिका स्मृतिः । यथेतमनेवं च आरोहणप्रकारेण प्रकारान्तरेण च निवर्तते । चन्द्रमसः स्थानादाकाशमित्यारोहणक्रमेणावरोहते। वायुधूमाभ्रादिना प्रकारान्तरेण च ॥

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

"रमणीयचरणाः" इति रमणीयाचारस्य स्मृतिविहितस्य ब्राह्मणादिजन्मप्राप्तिसाधनत्वस्मरणान्न कर्मवान्प्रत्यवरोहतीति चेन्न । चरणश्रुतिः कर्मोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते । पुण्यस्यैव कर्मणः सुखप्राप्तिसाधनत्वात् ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

स्मृतिविहितस्याचारस्याकिंचित्करत्वेनानर्थक्यं प्रसज्यत इति चेन्न । तदपेक्षत्वादाचारापेक्षत्वात् सुखसाधनभूतपुण्यकर्मणः । "संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु" इति सर्वं हि पुण्यकर्माचारापेक्षमिति कार्ष्णाजिनिमतम् ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

तुशब्दः पूर्वमतव्यावृत्त्यर्थः । "रमणीयचरणाः—कपूयचरणाः" इति चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एव कर्मणी प्रतिपाद्येते। "पुण्यं कर्माचरति" इति चरतेः कर्मणि प्रसिद्धेर्न लक्षणा न्याय्येति बादरिर्मन्यते । इदमेव सूत्रकाराभिप्रेतम् । तुशब्देन पूर्वस्माद्व्यावृत्तेः । सुकृदुष्कृते एवेति व्यावर्तनात् । "आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्" इति तु स्वीकृतम् ॥

(अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ।)

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवारताः पापकर्माणोऽपि धूमादिना चन्द्रमसं गत्वा निवर्तन्ते उत नेति संशयः ॥ गत्वैव निवर्तन्त

इति पूर्वः पक्षः । " ये वैके चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति " इति सर्वेषामविशेषेण चन्द्रगमनश्रुतेः ॥ राद्धान्तस्तु–" अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति " इति धूमादिना चन्द्रगमनस्य पुण्यकर्मफलत्वश्रवणात् तद्रहिताः पापकर्माणो न गच्छन्तीति " ये वैके च" इति वचनं सर्वेषां पुण्यकर्मणां चन्द्रगमनविषयम् ॥ सूत्रार्थः–अनिष्टादिकारिणामपि इष्टापूर्ताद्यकुर्वतां पापिनामपि चन्द्रगमनमस्ति " ये वैके च " इति यतोऽविशेषेण श्रुतम् ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

इयांस्तु विशेषः । संयमने यमशासने पापफलमनुभूयेतरेषां पापिनां चन्द्ररोहावरोहौ । कुतः । तद्गतिदर्शनात् पापिनां यमसदनगतिदर्शनात् " वैवस्वतं सगमनं जनानाम्" इत्यादौ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

" सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल " इति पराशराद्यः स्मरन्ति च ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

सप्तापि रौरवादयो लोकाः पापिनां गन्तव्यत्वेन स्मर्यन्ते ॥

ननु सप्तसु लोकेषु गच्छतां कथं यमसदनप्राप्तिरित्यत आह—

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

सप्तस्वपि रौरवादिलोकेषु यमव्यापारादेव गमनाद्यम-

वश्यताया अविरोधः । अतः पापिनामपि यमयातनामनुभूय चन्द्रारोहावरोहाववर्जनीयौ ॥

इति प्राप्त उच्यते—

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । न पापकर्मणामर्चिरादिना ब्रह्मगमनं धूमादिना चन्द्रगमनं च संभवति । तयोर्विद्याकर्मणोः फलत्वात् । कथमवगम्यते तत्फलत्वमिति । इत्थं प्रकृतत्वाद्विद्याकर्मणी हि प्रकृत्य तत्फलत्वेन गतिद्वयं प्रतिपाद्यते "तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति" इति "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति" इति च । पापिनां विद्यारहितत्वेन ब्रह्मगमनाभाववत् पुण्यकर्मराहित्येन चन्द्रगमनमपि न संभवतीत्यर्थः ॥

"पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति पञ्चमाहुत्या देहारंभश्रवणात् तस्याश्चन्द्रगमनपूर्वकत्वेन पापिनामपि देहारम्भाय चन्द्रगमनमवश्यं भवतीत्याशङ्क्याह—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

केवलपापकर्मणाः तृतीयस्थानम् । न तृतीये स्थाने देहारम्भाय पञ्चमाहुत्यपेक्षाऽस्ति । तथोपलब्धेः "वेत्थ यथा केनासौ लोको न संपूर्यते" इति द्युलोकस्याप्राप्तिः क इति प्रश्नस्य प्रतिवचने "अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते" इति तृतीयस्थानस्य द्युलोकाप्राप्तिश्रवणात् तस्य देहारंभे पञ्चमाहुत्यनपेक्षत्वं ह्युपलभ्यते ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

पुण्यकर्मणामपि केषांचिद्द्रौपद्यादीनां देहारंभे पञ्चमाहुत्यनपेक्षत्वं शिष्टलोकेऽपि स्मर्यते ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

श्रुतावपि दृश्यते केषांश्चिद्देहारंभे पञ्चमाहुत्यनपेक्षत्वम् । "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्यंडज जीवजमुद्भिज्जं च" इति स्वेदजोद्भिज्जयोर्देहारंभे पञ्चमाहुत्यनपेक्षत्वम् ॥

"अंडजं जीवजमुद्भिज्जम्" इत्यत्र स्वेदजस्य ग्रहणं न विद्यत इत्याशङ्क्याह—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

"अंडजं जीवजमुद्भिज्जम्" इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देन संशोकजस्य स्वेदजस्यावरोधः संग्रह इत्यर्थः । ततः केवलपापकर्मणां चन्द्रारोहावरोहौ न संभवतः ॥

(तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ।)

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

धूमादिना चंद्रमसं प्राप्तस्य प्रत्यवरोहप्रकार आम्नायते "यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुर्वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति" इति । अत्राकाशादिभावः किं देवमनुष्यादिभाववदाकाशादिशरीरत्वमुत तत्सादृश्यापत्तिरिति संशयः ॥ आकाशादिशरीरत्वमिति पूर्वः पक्षः । श्रद्धायाः सोमराजभाववत् तत्र हि तत्तच्छरीरत्वमे-

वोच्यते ॥ राद्धान्तस्तु—आकाशादिप्राप्तौ सुखदुःखानुभवाभावात् तत्सादृश्यापत्तिरेव । सुखदुःखानुभवाय हि सोमादिशरीरत्वम् ॥ सूत्रार्थः—तत्स्वाभाव्यापत्तिः आकाशादिसादृश्यापत्तिरुपपत्तेः सुखदुःखानुभवाभावाख्योपपत्तेः ॥

(नातिचिराधिकरणम् ।)

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

आकाशवायुधूमाभ्रमेघवर्षप्राप्तौ किं तत्र नातिचिरं तिष्ठति उतानियम इति संशयः ॥ अनियम इति पूर्वपक्षः । नातिचिरेणेति विशेषवचनाभावात् ॥ राद्धांतस्तु—उत्तरत्र व्रीह्यादिभावे "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्" इति विशिष्य चिरेण गमनवचनं ततः प्राचीनेष्वचिरगमनं द्योतयतीति आकाशादियावद्व्रीह्यादि प्राप्तौ नातिचिरं तिष्ठति ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

(अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ।)

अन्याधिष्ठिते पर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

अवरोहन्तो जीवा व्रीह्यादिभावेन जायत इति श्रूयते "मेघो भूत्वा प्रवर्षतीति इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्ते" इति । ते किं व्रीह्यादिशरीरा जायन्त उतान्यैः क्षेत्रज्ञैः व्रीह्यादिशरीरैरधिष्ठितान्व्रीह्यादीनाश्लिष्यन्तीति संशयः ॥ जायन्त इति वचनाद्व्रीह्यादिशरीरभोक्तारो जायन्त एवेति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—व्रीह्यादिजन्महेतुभूतकर्मविशेषाश्रवणाद्व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमेव । जायन्त इति जन्मवचनं औपचारिकम् । ब्राह्मणादिशरीरभावे हि रमणीयचरणा इति जन्महेतुभूतं पुण्यपापरूपं कर्म श्रूयते ॥ सूत्रार्थस्तु—अन्याधि-

ष्ठिते अन्यक्षेत्रज्ञाधिष्ठिते व्रीह्यादौ संश्लेषमात्रं कुतः पूर्ववदभि-
लापादाकाशादिभाववत्केवलव्रीह्यादिभावाभिलापात् । जन्म-
हेतुकर्मानभिधानादित्यर्थः ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

यद्यपि व्रीह्यादिभावेन जायन्त इत्यत्र जन्महेतुकर्माश्रुतं त-
थापि पूर्वश्रुतमिष्टादिकर्माग्नीषोमीयादिहिंसागर्भत्वेनाशुद्धं व्री-
ह्यादिजन्मनोऽपि हेतुर्भवतीति चेन्न। हिंसाभावशब्दात्। यूपे हि
संज्ञप्तस्य स्वर्गावाप्तिसाधनभाववादिशब्दः श्रूयते "हिरण्यशरीर
ऊर्ध्वः स्वर्गलोकमेति । न वा उवेतन्म्रियसे न जरिष्यसि"
इत्यादि ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

इतश्च व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रम् । व्रीह्यादिभावानन्तरं रेतःसि-
ग्योगः श्रूयते "यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव
भवति" इति। अत्र हि पुरुषसंश्लेषमात्रमेव श्रुतम् । एवं व्रीह्या-
दिभावेऽपीत्यभिप्रायः ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

योषित्प्राप्तेः पश्चादेवावरोहतो जीवस्य शरीरप्राप्तिः तत्रै-
व सुखदुःखोपभोगात् । ततः प्रागाकाशादिषु तत्तत्संश्लेषमात्र-
मित्यभिप्रायः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(सन्ध्याधिकरणम् ।)

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

स्वप्नमधिकृत्य श्रूयते " न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते " इत्यारभ्य "अथ वेशन्तान् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्ता" इति। किं स्वाप्नानामर्थानां स्रष्टा जीव एव उत परमात्मेति संशयः ॥ स्वप्नदृशो जीवस्य सन्निधानात्स हि कर्तेति स एव हि परामृश्यते। जीवस्यापि सत्यसङ्कल्पत्वं प्रजापतिवाक्योदितमिति स एव स्रष्टेति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु–जीवस्य सत्यसंकल्पत्वादिकं स्वाभाविकमपि संसारदशायां परमपुरुषसंकल्पात्तिरोहितमिति न जीवस्य संकल्पमात्रेण स्रष्टृत्वमुपपद्यते। अतः परमपुरुष एव सकलेतरपुरुषानुभवाविषयांस्तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यान्तत्तत्कालावसानान्स्वाप्नार्थान्सृजति ॥ सूत्रार्थस्तु–सन्ध्ये स्वप्ने श्रूयमाणा रथादिसृष्टिः स्वप्नदशाजीवेन कृता । कुतः । आह हि स हि कर्तेति तस्यैव परामर्शादित्यर्थः ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

एनमेव जीवं निर्मातारं स्वाप्नानामर्थानामेके शाखिनोऽधीयते " य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः " इति। अत्र कामशब्दनिर्दिष्टाः काम्यमानतया पुत्रादय एव। चशब्दोऽवधारणे । अत्र हि " सर्वान्कामान् " इति कामशब्देन प्रकृतान् " शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व " इति विविनक्ति ॥

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दात्पक्षो निवर्तते । न जीवेन सृष्टं स्वाप्नमर्थजातमपि तु परमेश्वरमायामात्रम् । सकलेतरपुरुषानुभवाविषयं तदेकानुभाव्यतत्कालावसानमाश्चर्यभूतमर्थजातमीश्वरः सृजतीत्यर्थः । जीवस्य स्वतः सत्यसंकल्पत्वादेः कृत्स्नस्य संसारदशायामनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् तस्य हि संकल्पमात्रेण स्रष्टृत्वं नोपपद्यते। "कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः" इति परमपुरुषमेव निर्मातारमाह। "य एषु सुप्तेषु जागर्ति । तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन" इति उपक्रमोपसंहारयोः परमपुरुषासाधारणधर्मप्रतीतेः । स हि कर्तेति च तेनैकार्थ्यात्परमपुरुषमेवाह ॥

जीवस्य स्वाभाविकं चेत्सत्यसंकल्पत्वादिकं कथं नाभिव्यज्यते इत्याशङ्क्याह—

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ४ ॥

तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । परमपुरुषाभिध्यानादस्य स्वाभाविकं स्वरूपमनादिकर्मप्रवाहेण कृतापराधतया तिरोहितम् । ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ततः परमपुरुषसंकल्पादेव ह्यस्य बन्धविपर्ययौ संसारमोक्षौ श्रूयेते " को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति । परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " इत्यादौ ॥

तिरोधानप्रकारमाह—

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ५ ॥

सोऽपि तिरोधानभावोऽपि देहयोगाद्वा भवति । वाशब्दो विकल्पार्थः । व्यवस्थितश्च विकल्पः । देवमनुष्यादिदेहाकारे-

णा परिणताचिद्योगात्सृष्टिवेलायाम् नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मद-शापन्नाचिद्योगेन प्रलयकाले ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ६ ॥

इतश्च स्वाप्नरथादयो न जीवसंकल्पकृताः। यतः स्वप्नः शु-भाशुभयोः सूचक इति श्रुतेरवगतम् ।

"यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥
यः स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं च पश्यति ।
स एनं हन्ति" इत्यादिषु स्वप्नाध्यायविदश्चाचक्षते । जी-वसङ्कल्पकृतत्वे हि सूचकत्वं न संभवति । स्वसङ्कल्पकृतत्वे हि शुभानामेव सूचकानर्थान्सृष्ट्वा तानेव पश्यन्ति । अतः स्वाप्नानां परमपुरुष एव स्रष्टा ॥

(तदभावाधिकरणम् ।)

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

नाड्यः पुरीतद्ब्रह्म च सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रूयन्ते । किमेषां विकल्प उत समुच्चय इति संशयः ॥ विकल्प इति पूर्वः पक्षः । "आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते । सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति" इति त्रयाणां नैरपे-क्ष्यप्रतीतेः ॥ राद्धान्तस्तु–प्रासादखट्वापर्यंकवत्कार्यभेदेन समु-च्चये संभवति पाक्षिकबाधगर्भविकल्पो न युक्त इति समुच्चयो न्यायः ।तत्र पर्यंकस्थानीयं ब्रह्म । यतः पर्यंकवद्ब्रह्म साक्षात्सु-षुप्तिस्थानम् ॥ सूत्रार्थः–तदभावः स्वप्नाभावः सुषुप्तिरित्यर्थः । सुषुप्तिर्नाडीष्वात्मनि । चकारात्पुरीतति च। तच्छ्रुतेः त्रयाणां सुषुप्तिस्थानत्वश्रुतेः । उक्तेन न्यायेन समुच्चयो न्याय्य इत्य-भिप्रायः ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

अस्माद्ब्रह्मणः प्रबोधश्रुतिः अत एवोपपद्यते "सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे" इति श्रूयते ॥

(कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ।)

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

किं सुषुप्त एव प्रबोधकाले उत्तिष्ठति उतान्य इति संशयः ॥ सुषुप्तस्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्य ब्रह्मणि सम्पन्नत्वेन मुक्तादविलक्षणत्वेन प्राचीनकर्मसंबन्धाभावादन्य इति पूर्वः पक्षः ॥ सुषुप्तस्य प्रारब्धकर्मासमापनाद्ब्रह्मज्ञानाभावेन पूर्वकृतस्य कर्मणस्तेनैवोपभोक्तव्यत्वात् सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानात् "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा" इत्यारभ्य " यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति" इति शब्दान्मोक्षसाधनाविध्यानर्थक्याच्च स एवोत्तिष्ठतीति राद्धान्तः । न चासौ शरीरेन्द्रियसंबन्धविनिर्मुक्तः किं तु कलेवरप्रवर्तनायासादाश्वासनाय ब्रह्मण्यपीतः पुनराश्वस्तः प्रवर्तनायोत्तिष्ठतीति ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

(मुग्धाधिकरणम् ।)

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

किं मूर्छा मरणादर्थान्तरमुत मरणमेवेति संशयः ॥ सर्वेन्द्रियप्राणव्यापारोपरतेर्मरणमेवेति पूर्वः पक्षः ॥ आकारवैरूप्येण सूक्ष्मप्राणास्तित्वावगतेर्मरणायार्धसम्पत्तिरिति राद्धान्तः ॥ सूत्रार्थः मुग्धे मूर्च्छिते पुरुषे योऽवस्था सा मूर्च्छा मरणायार्द्धसम्पत्तिः । कुतः । परिशेषात् प्राणादिसर्वव्यापारोपरतेः न जागराद्यवस्था न च गतप्राणा तदाकारवैलक्षण्येन सू-

क्षमप्राणास्तित्वावगतेः मूर्च्छितस्यैव कस्य चित्पुनर्जीवनदर्शनाच्च न मरणमिति परिशेषान्मरणार्धसम्पत्तिरित्यवगम्यते ॥

(उभयलिङ्गाधिकरणम्)

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं स-
र्वत्र हि ॥ ११ ॥

जीवस्येव तदन्तर्यामिणः परस्य ब्रह्मणोऽपि जागरादिस्थानप्रयुक्ता दोषाः संभवन्त्युत नेति संशयः ॥ "यः पृथिव्यां तिष्ठन्। य आत्मनि तिष्ठन्। यश्चक्षुषि तिष्ठन्। यो रेतसि तिष्ठन्" इत्यादिना जीवस्येव सर्वावस्थावस्थितिवचनाच्छन्दतोऽपि पूयशोणितादिमज्जनमपुरुषार्थ एवेति सर्वे दोषाः संभवन्तीति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—"अपहतपाप्मा विजरः। निरवद्यं निरञ्जनम्। सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः। यः सर्वज्ञः सर्ववित्। यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्। परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो निरस्तनिखिलदोषगन्धतासार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वाद्युभयलक्षणस्वरूपत्वावगतेः परस्य ब्रह्मणः सर्वत्रान्तर्यामितयाऽवस्थितस्यापि न दोषगन्धः संभवति । अपि तु सर्वनियमनरूपलीलारस एव ॥ सूत्रार्थस्तु—परस्य पृथिव्यात्मादिष्वन्तर्यामितयाऽवस्थानतोऽपि परस्य ब्रह्मणो, जीवस्य तत्र तत्रावस्थितस्य ये दोषा उक्तास्ते न संभवन्ति। उभलिङ्गं सर्वत्र हि। हि हेतौ। यतः सर्वत्रश्रुतिस्मृतिषु निरस्तनिखिलदोषत्वसमस्तकल्याणगुणात्मकस्वरूपोभयलिङ्गमुभयलक्षणं परं ब्रह्मावगतम् ॥

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

यथा जीवस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वादियुक्तस्यापि देवादि-

शरीरसंबन्धितयाऽवस्थाभेदादुक्तदोषसंबन्धित्वमेवं परस्यापि "यस्य पृथिवी शरीरम्" इत्यादिशरीरसंबन्धित्वावस्थाभेदात्त दोषाः स्युरिति चेन्न । प्रत्येकं प्रतिपर्यायं अतद्वचनाद्दोषासंबन्धित्ववचनात् "यस्य पृथिवी शरीरम्" इत्यादिषु "एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इत्यन्तर्यामिणो हि निर्दोषत्वमुच्यते । जीवस्य तु पराभिध्यानात्तत्स्वरूपं तिरोहितमित्युक्तम् । अतः शरीरसंबन्धित्वेऽपि परस्यैते न दोषाः ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि च यदिदं जीवपरयोरेकस्मिन् शरीरित्वेनावस्थितयोर्दोषसंबन्धित्वं तद्विपरीतत्वं चोक्तम् एवमेके शाखिनः स्वशब्देनाधीयते "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इति ॥

मनुष्यादिशरीरेषु शरीरित्वमेव जीवस्य नामरूपभाक्त्वेन कर्मवश्यताहेतुः तत्परस्याऽपि अविशिष्टं चेत्कथं परस्य ब्रह्मणोऽकर्मवश्यत्वेन कर्मफलानशनमुच्यत इत्यत आह—

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

मनुष्यादिशरीरेषु शरीरित्वेऽप्यरूपवदेव हि तत्परं ब्रह्म । कुतः । प्रधानत्वात् निर्वाहकत्वात् । जीवस्य नामरूपभाक्त्वेन कर्मफलाशनं निर्वोढुं परस्य तच्छरीरे शरीरित्वेनावस्थानम् । यथाह "यस्य पृथिवी शरीरम् । यस्यात्मा शरीरम्—य आत्मानमन्तरो यमयति । अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा । आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा" इति । अत उभयलिंगमेव हि परं ब्रह्म ॥

"सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म" इति प्रकाशैकस्वरूपता ब्रह्मण उच्यते कथमुभयलिङ्गत्वमित्याशंक्याह—

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथा "सत्यं ज्ञानम्" इति वाक्यावैयर्थ्यात् प्रकाशो ब्रह्मणः स्वरूपमित्यवगम्यते तथा "यः सर्वज्ञः सर्ववित्। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इत्यादिवाक्यावैयर्थ्यात्कल्याणगुणाकरत्वं च ब्रह्मणः स्वरूपमित्यवम्यते इत्युभयलिङ्गमेव॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

"सत्यं ज्ञानम्" इति वाक्यं ब्रह्मणो ज्ञान स्वरूपमित्येतावन्मात्रमाह न पुनः गुणाकरत्वं निषेधति ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति च वेदान्तवाक्यगणो निरस्तनिखिलदोषतां कल्याणगुणाकरत्वं च "निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनम्। तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्" इत्यादिकः। स्मर्यते च "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा। मत्तः परतरं नान्यत्" इत्यादिषु ॥

अत एव चोपमा सूर्यकाशादिवत् ॥ १८ ॥

यतो ब्रह्मणो निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वेन उभयलिंगत्वात् पृथिव्यादिस्थानतोऽपि न तत्तत्प्रयुक्तदोषगंधसम्भवः अत एव शास्त्रेषु च जलसूर्यादिवदित्युपमा क्रियते।

"आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्।
तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान्" इत्यादिषु ॥

अंबुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

तुशब्दश्चोद्यं द्योतयति । अबुनीवाग्रहणात् । यथा अंबुनि सूर्यो गृह्यते तत्रानवस्थित एव भ्रांत्या तत्रस्थ इव, तथा परमात्मा पृथिव्यादौ न गृह्यते । "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः" इति परमार्थतः स्थितो गृह्यते । अतो न तथात्वं न सूर्यस्येव तत्प्रयुक्तषगंधाभावः परमात्मनः । परमार्थतः स्थितत्वात् ॥

परिहरति—

वृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवं दर्शनाच्च ॥ २० ॥

पृथिव्यादिषु विषमेषु स्थितस्यापि परमात्मनस्तदंतर्भावात्तत्र स्थानात्तत्प्रयुक्तवृद्धिह्रासभाक्त्वं "जलाधारेष्ववांशुमान्" इति दृष्टांतेन निवर्त्यते । कुतोऽवगम्यत एतावन्मात्रमिति । उभयसामंजस्यादेवं उभयदृष्टान्तोपादानसामंजस्यादेवमवगम्यते । "आकाशमेकं हि यथा" इति घटकरकादिषु विषमेष्ववस्थितमाकाशं "जलाधारेष्विवांशुमान्" इति चांशुमंतं परमार्थतः स्थितमनवस्थितं चोभयं दृष्टान्ततयोपादाय "तथात्मैकोऽप्यनेकस्थः" इति निगमनात् तत्तत्स्थानप्रयुक्तवृद्धिह्रासभाक्त्वनिवर्तनमात्रं विवक्षितमित्यवगम्यते । अन्यत्रापि दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः सर्वसाम्याभावेऽपि "सिंह इव माणवकः" इत्यादिषु दृष्टांतोपादानदर्शनाच्चैवमवगम्यते ॥

"अथात आदेशो नेति नेति" इत्यादिना पूर्वप्रकृतस्य मूर्तामूर्तप्रपञ्चस्य ब्रह्मणो रूपत्वप्रतिषेधात् निष्प्रपञ्चसन्मात्रमेव ब्रह्म न पुनरुक्तस्वरूपमुभयलिङ्गमित्याशङ्क्याह—

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति
च भूयः ॥ २१ ॥

हिर्हेतौ। "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तमेव च" इत्यादिना स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च प्रपंचस्य ब्रह्मणो रूपतया प्रमाणांतराप्रज्ञातस्यात्रैव रूपतयोपदिष्टस्य निषेधासंभवात् प्रकृतैतावत्त्वं हि ब्रह्मणः प्रतिषेधति । पूर्वप्रकृतैतावन्मात्रं न भवति ब्रह्मेति हि "अथात आदेशो नेति" इत्यत्र प्रतिपाद्यते इत्यर्थः। ततो ब्रवीति च भूयः। ततः पूर्वोक्ताद्भूयस्त्वं ब्रवीति च वाक्यशेषः "न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इति न इति निर्दिष्टादेतस्माद्ब्रह्मणोऽन्यन्न ह्यस्ति परम् ब्रह्मणोऽन्यत्स्वरूपतो गुणैश्चोत्कृष्ट न ह्यस्तीत्यर्थः । "सत्यस्य सत्यम्" इति ब्रह्मणो नामधेयम् तस्य निर्वचनं "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इति प्राणसाहचर्यात् जीवात्मानः प्राणाः। ते हि वियदादिवदनुत्पाद्यत्वेन सत्याः। तेभ्योऽप्येष सत्यं ते हि कर्मानुगुणदेहयोगेन जन्मवन्तः तदप्यस्य नास्तीति तेषामेष सत्यं ज्ञानसङ्कोचविकासरूपविकारस्याप्यभावात् । अतः प्रमाणान्तराज्ञातस्वरूपस्य ब्रह्मणो मूर्तामूर्तप्रपञ्चप्रकारतयोपदेशात् उभयलिङ्गमेव । पुनरपि प्रकारविशेषोपदेशाच्च " अथात आदेशो नेति" इति पूर्वप्रकृतेयत्ता ब्रह्मणः प्रतिषिध्यत इत्यर्थः ॥

ननु च प्रत्यक्षेण निर्विशेषसन्मात्रमेव गृह्यते तदतिरिक्तं सर्वं भ्रान्त्या प्रतीयमानं सविशेषमनूद्य नेति नेती निषिध्यत इत्यत्राह—

तदव्यक्तमाह हि ॥ २२ ॥

प्रमाणान्तराज्ञाततां द्रढयति । तद्ब्रह्म न केनापि प्रमाणेन

व्यक्तम् । तथा हि श्रुतिः "न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य" इत्यादिका । प्रत्यक्षेण गृह्यमाणमस्तित्वं घटादेरेव न ब्रह्मण इत्यर्थः ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २३ ॥

अपि च संराधन एवोपलभ्यते । संराधनं सम्यक्प्रीतिकरं प्रीतियुक्तभजनम् । उपासनमिति यावत् । उपासनरूपप्रीणनेन विना केनापि नोपलभ्यते इति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो "न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः । नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया—भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहम्" इति श्रुतिस्मृती । अतः केनापि प्रमाणेनानभिव्यक्तरूपत्वाद्ब्रह्मणो " द्वे वाव रूपे " इत्यादिना ब्रह्मणः प्रकारतयोपादिष्टं जगदैश्वर्यं नेतीति न निषिध्यते किं तु प्रकृतेयत्तामात्रं निषिध्यते ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २४ ॥

इतश्च ज्ञानानन्दवज्जगदैश्वर्यमपि ब्रह्मणो रूपम् । येषां वामदेवादीनां संराधनरूपकर्मण्यभ्यासात्प्रकाशश्च सञ्जातः दर्शनं सञ्जातं तेषां दर्शने प्रकाशादिवत् ज्ञानादेरिव जगदैश्वर्यस्याप्यवैशेष्यं प्रतीयते । "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च " इत्यादौ ॥

अतोऽनंतेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन कल्याणगुणेन योगो ब्रह्मणः सिद्धः तथा सत्युभयलिङ्गमेव ब्रह्म ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २६ ॥

"द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इत्यादिनोपदिष्टमचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वं किं ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेण परिणामाद्भवति उत परास्मिन् ब्रह्मण्याचिद्वस्तुनि चैकजातियोगात् अथ जीववत् ब्रह्मशरीरतया ब्रह्मविशेषणत्वेनेति संशयः ॥ भिन्नाभिन्नत्वरूपोभयव्यपदेशोपपत्तये ब्रह्मैवाचिद्रूपेण परिणमत इति प्रथमः पक्षः ॥ तथा तु सति ब्रह्मणो निर्दोषता बाध्येतेत्येकजातियोगेनेति द्वितीयपक्षः ॥ एवं सति "आत्मैवेदं सर्वम् । ब्रह्मैवेदं सर्वम्" इति ब्रह्मस्वरूपस्यैव सर्वशब्दवाच्यत्वव्यपदेशबाधः स्यात्, न ह्येकैव गोव्यक्तिः खण्डो गौर्मुण्डो गौः पूर्णशृङ्गो गौरित्यादि सर्वगोव्यक्तिवाचिशब्दैरभिधीयते, अतो जीवस्येव शरीरतया ब्रह्मविशेषणत्वेनाचिद्वस्तुनोऽपि ब्रह्मांशत्वमिति राद्धान्तः ॥ सूत्रार्थः—तुशब्दोऽवधारणे । अहेः कुण्डलभावादिवत् ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थानम् । कुतः । नानात्वैकत्वरूपोभयव्यपदेशात् ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २७ ॥

वाशब्दोऽनन्तरोक्तव्यावृत्त्यर्थः । यथा प्रकाशतदाश्रययोस्तेजस्त्वेनैकजातियोगादभिन्नत्वं भिन्नत्वं च एवमचिद्ब्रह्मणोरपि ॥

पूर्ववद्वा ॥ २८ ॥

वाशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः । पूर्ववत् यथा पूर्वत्र "अंशो नानाव्यपदेशात् । प्रकाशादिवत्तु नैवं परः" इत्युभयव्यपदेशोपपत्तये ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्ध्ये च प्रकाशजातिगुणशरीरवत् पृथक्सिद्ध्यनर्हविशेषणतया जीवस्य ब्रह्मांशत्वमुक्तम् एवं अचिद्वस्तुनोऽपि।अचिद्वस्तुवाचिशब्देनापि अचिद्वस्तुविशिष्टं ब्रह्मैवाभिधेयमिति "आत्मैवेदं सर्वम् । ब्रह्मैवेदं सर्वम्" इत्यभेदव्य-

पदेशोपपत्तिः। विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदज्ञापनाय विशेषणविशेष्ययोर्भेदेन व्यपदेशश्चोपपद्यते "क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोन्यः" इत्यादिना। ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ २९ ॥

"स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः। नास्य जरयैतज्जीर्यति–विजरो विमृत्युः" इत्यादौ ब्रह्मणोऽचिद्धर्मप्रतिषेधाच्च विशेषणविशेष्यभावेनैवांशांशिभाव इत्यर्थः ॥

(पराधिकरणम्।)

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३० ॥

"यतो वा इमानि" इत्यादिना जगज्जन्मादिकारणतया निर्दिष्टात्परस्माद्ब्रह्मणोऽपि परं तत्त्वं किञ्चिदस्ति नेति संशयः॥ इतोऽपि परमस्तीति पूर्वः पक्षः। "अथ य आत्मा स सेतुः" इत्यस्य सेतुत्वव्यपदेशात् "एतं सेतुन्तीर्त्वा" इत्यस्य तरणीयत्वव्यपदेशाच्च इतोप्यन्यदस्तीति गम्यते। "चतुष्पाद्ब्रह्म । षोडशकलम्" इति परिमितत्वव्यपदेशाच्च अपरिमितमन्यदस्तीति प्रतीयते। "अमृतस्यैष सेतुः" इति प्रापकत्वश्रुतेश्चानेन प्राप्यमन्यदस्तीति प्राप्यप्रापकत्वरूपसंबन्धात्प्रतीयते। तथा "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरम्" इति पुरुषशब्दनिर्दिष्टाद्ब्रह्मण उत्तरत्वेन भेदव्यपदेशाच्चान्यत्परमस्तीति ॥ राद्धान्तस्तु–"न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति" इति नेति निर्दिष्टान्मूर्तामूर्तरूपाद्ब्रह्मणोऽन्यत्परं नास्तीति परत्वनिषेधात् कारणाद्ब्रह्मणोऽन्यत्परं

नास्ति। सेतुत्व व्यपदेशस्तु "एषां लोकानामसंभेदाय" इति सर्वलोकासङ्करकरत्वक्तनः । एवं "सेतुं तीर्त्वा" इति तरतिरपि वेदान्तं तरतीतिवत्प्राप्तिवचनः । "चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलम्" इत्युन्मानव्यपदेशोऽपि "वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः" इतिवदुपासनार्थः । संभवति चापरिमितस्यापि तत्तद्देशसंबन्धितयोन्मितत्वानुसन्धानम् । "अमृतस्यैष सेतुः" इति स्वस्यैवामृतस्य स्वयमेव प्रापकमित्युच्यते "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इत्यादिश्रुतेः । "ततो यदुत्तरतरम्" इत्यपि "तेनेदं पूर्णम्" इति निर्दिष्टात्पुरुषादन्यस्य न परत्वमाह । अपि तु "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति पूर्वप्रतिज्ञातं पुरुषवेदनस्यामृतत्वहेतुत्वमन्यस्य चापथत्वं सहेतुकमुपसंहरति "यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्" इत्यारभ्य "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" इति परस्य च सर्वस्मात्परत्वमन्यस्य च परत्वाभावं प्रतिपाद्य ततो हेतोर्यदुत्तरतरं पुरुषतत्त्वं तदेवारूपमनामयं "य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति" इति पूर्वप्रतिज्ञातमेवोपसंहृतम्॥ सूत्रार्थः—परमतः "जन्माद्यस्य यतः" इत्याद्यारभ्य "अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्" इत्यन्तेन प्रतिपादितात् निखिलजगदेककारणात्सर्वान्तरात्मनो निरस्तनिखिलदोषगन्धात् अनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणात्परस्माद्ब्रह्मणः परमपि किञ्चिदस्तीति कश्चिन्मन्यते । कुतः । सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । व्याख्याताश्चैते ॥

सामान्यात्तु ॥ ३१ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । सेतुत्वव्यपदेशस्तावत् तस्मात्परं नावगमयति। सेतुसामान्यात्सादृश्याज्जगद्विधृतिरूपात् ब्रह्म-

णास्तथा व्यपदेश इति श्रुतिरेव सेतुशब्दं व्याचष्टे " अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय" इति । यद्यत्स्वभावा लोकाः सृष्टास्तत्तत्स्वभावाऽसङ्कराय सर्वान् लोकानयमेव सेतुवद्विभर्तीति सेतुरित्यर्थः ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥

"चतुष्पाद् ब्रह्म । पादोऽस्य विश्वा भूतानि" इत्युन्मानव्यपदेशस्तथा तदुपासनार्थः । "यथा वाक्पादः" इत्यादिना ब्रह्मणो वागादिपादव्यपदेश उपासनार्थ एवमयमपि ॥

स्वयमपरिमितस्वरूपस्यानुसन्धानार्थतयाऽपि कथं परिमितत्वमित्यत आह—

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३३ ॥

प्रतिपन्नवागादिस्थानविशेषसंबन्धात्तत्तत्स्थानसंबन्धित्वेनावच्छिद्यानुसन्धानं युज्यते । यथा प्रकाशादेर्विततस्यापि वातायनघटादौ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३४ ॥

" अमृतस्यैष सेतुः " इति स्वस्य स्वयमेव प्रापक इति सेतुव्यपदेशोपपत्तेश्चान्यत्परमस्तीति कल्पनं न युज्यते " नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः—यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः " इति श्रुतेः ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥

" तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरतरम् " इति पुरुषादन्यस्य न परत्वमाह " न तस्येशे कश्चन । न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् "

(यस्मादपरं परं नास्ति किञ्चित् इत्यर्थः।) एवमादिषु पुरुषादन्य-स्य परत्वप्रतिषेधात्। "ततो यदुत्तरतरम्" इति तु व्याख्यातम् यतः पुरुषतत्त्वमेवोत्तरतरं ततो हेतोर्यदुत्तरतरं पुरुषतत्त्वम् त-देव "अरूपमनामयम्" इत्यादिना। "य एतद्विदुरमृतास्ते भव-न्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति" इति "तमेवं विदित्वाऽति मृत्यु-मेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति प्रतिज्ञातमेव स हेतुमु-पसंहरति। "न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः" इति च पुरुषतत्त्वमेव वदति। अनन्तरम् "अद्भयः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ" इति पुरुषतत्त्ववाचिनैकवाक्यतावगमात् "अंभस्यपारे यमन्तः समुद्रे कवयोऽवयन्ति" इति च प्रक्रमात् ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३६ ॥

अनेन ब्रह्मणा सर्वव्याप्तत्वं "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः। नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयो-निं परिपश्यन्ति" इत्यायामशब्देभ्यो व्याप्तिवा-चिशब्देभ्योऽवगम्यते। एवं गम्यमानं एतस्मात्परं वारयतीत्य-र्थः। आदिशब्दात् "आत्मैवेदं सर्वम्" इत्यादयो गृह्यन्ते। अतो "यतो वा इमानि" इत्यादिनाऽवगताज्जगत्कारणाद्ब्रह्मणो-ऽन्यत्परं न विद्यते ॥

(फलाधिकरणम्)

फलमत उपपत्तेः ॥ ३७ ॥

किं वेदोदितं यागदानहोमादिकमुपासनाख्यं च यजेतो-पासीतेति कामिनो मुमुक्षोश्च कर्तव्यतया श्रूयमाणं क-र्मैवापूर्वद्वारेण भोगापवर्गरूपफलदं उत तत्तदाराधनैः प्रीतः

परमपुरुष एव फलद इति संशयः ॥ कर्मैवेति पूर्वः पक्षः । लोके मर्दनादेः कृष्यादेश्च कर्मण एव साक्षात्परंपरया वा फलप्रदत्वदर्शनात् । तथा वेदे च "यजेत स्वर्गकामः। आत्मानमेव लोकमुपासीत" इति कामिनो मुमुक्षोश्च कर्तव्यतया श्रूयमाणं कर्म तत्तत्फलसाधनतयाऽवगत क्षणिकमप्यपूर्वद्वारेण भोगापवर्गरूपसर्वफलदम् ॥ राद्धान्तस्तु—कर्तव्यतयाऽवगतस्य यागादेरुपासनस्य च "यज देवपूजायाम्" इत्यादिनाऽवगतधात्वर्थस्वाभाव्यात् "वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति" इति वाक्यशेषाच्च "इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमाः ।

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान् ॥
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्"

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च परमपुरुष एव कर्मभिरुपासनेन चाराधितो भोगापवर्गरूपफलप्रदः । लोके च कृष्यादिकर्मभिः सस्यादिकमुत्पाद्य तेन भृत्यद्वारेण साक्षाद्वा राजानमभ्यर्च्य ततः स्वापेक्षितानि लभन्ते।अतः परमपुरुष एव फलप्रदः॥सूत्रार्थस्तु—फलमत उपपत्तेः । अतः परमपुरुषाद्ब्रह्मण एव कर्मभिरुपासनेन चाराधितात् भोगापवर्गरूपं फलम् ।कुतः । उपपत्तेः। कर्मभिर्हि क्षणध्वंसिभिर्न कालान्तरभावि फलम्। स हि सर्वज्ञः सर्वशक्तिः परमकारुणिको महोदारोऽनादिरनन्तश्च सर्वेश्वरः स्वाराधनरूपेण कर्मणाऽऽराधितः फलप्रद इत्युपपद्यते ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३८ ॥

"स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः। एष ह्येवानन्दयाति" इति भोगापवर्गरूपं फलमयमेव ददातीति श्रूयते ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ३९ ॥

यागादिकमुपासनात्मकं च धर्ममेव फलप्रदं जैमिनिराचार्यो मन्यते। अत एवोपपत्तेः श्रुतत्वाच्चेत्यर्थः। लोके कृष्यादेर्मर्दनादेश्च कर्मण एव साक्षात्परंपरया वा फलप्रदायित्वदर्शनात् वेदेऽपि तथैव युक्तमित्युपपत्तिः। उपपद्यते चापूर्वद्वारेण साधनत्वम्। "यजेत स्वर्गकामः। ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति कामिनः कर्तव्यतया कर्मविधानात्तदन्यथाऽनुपपत्त्या कर्मैवापूर्वद्वारेण फलसाधनमिति गम्यते ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४० ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। पूर्वोक्तपरमपुरुषस्यैव फलप्रदत्वं भगवान् बादरायणो मन्यते। कुतः। हेतुव्यपदेशात् "वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयाति" इति वाय्वाद्यात्मनाऽवस्थितस्य परमपुरुषस्यैव फलप्रदत्वव्यपदेशात्। "यो वायौ तिष्ठन्" इति च वाय्वाद्यात्मना स एवावस्थित इति श्रूयते। तत्परित्यागेनापूर्वस्य फलसाधनत्वकल्पने श्रुतहानमश्रुतकल्पनं च। विध्यपेक्षिते फलसाधनत्वप्रकारे वाक्यशेषेणावगते सति न फलसाधनत्वप्रकारकल्पनं न्याय्यम्। यथैव हि रात्रिसत्रादिष्वधिकारी न कल्प्यते इत्यर्थः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

(सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।)

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

किं सर्वेषु वेदान्तेषु श्रूयमाणा दहरादिविद्यैकैव उत वि-द्यान्तरमिति संशयः ॥ अविशेषेण पुनः श्रवणस्य प्रकरणान्त-रस्य च विद्याभेदहेतुत्वाद्विद्यान्तरमिति पूर्वः पक्षः ॥ चोदना-फलसंयोगरूपाख्यानामविशेषात् प्रतिपत्तृभेदेन पुनः श्रवणो-पपत्तेः तत एव प्रकरणान्तरत्वाभावाच्च विद्यैक्यमिति राद्धान्तः । विद्यासु गुणोपसंहारादिचिन्तार्थं शाखान्तरा-धिकरणोक्तन्यायस्तत्फलं च स्थिरीकृतम् ॥ सूत्रार्थः—स-र्ववेदान्तप्रत्ययं दहराद्युपासनमेकम् । कुतः । चोदनाद्य-विशेषात् ॥

भेदान्नेतिचेदेकस्यापि ॥ २ ॥

अविशेषपुनः श्रुत्या विद्यभेदावगमान्न विद्यैक्यमिति चेत्, एकस्यामपि विद्यायां शखान्तरे प्रतिपत्तृभेदात्पुनः श्र-वणमर्थवदिति न विद्याभेदः ॥

"तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्" इति आथर्वणिकानां शिरोव्रतस्य विद्योपदेशाङ्गत्वनियमदर्शनं विद्याभेदं द्योतयति विद्यैक्ये हि आथर्वणिकानामेवेति नियमो नोपपद्येतेत्याशङ्क्याह—

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिका-
राच्च ॥ ३ ॥

शिरोव्रतं न विद्याङ्गं अपि तु स्वाध्यायस्य तथात्वे हि स्वाध्यायस्य तज्जन्यसंस्कारभाक्त्व हि तन्नियमः "नैतदचीर्णव्रतो-धीयी"त इत्यध्ययनसंबन्धात् । समाचाराख्ये ग्रन्थे इदमपि वेदव्र-

तत्वेन व्याख्यातमिति वेदव्रतत्वावगमाच्च। "ब्रह्मविद्यां वदेत" वेदविद्यामित्यर्थः। सववच्च तन्नियमः। यथा हि सवहोमाः सप्तसूर्यादयः शतौदनपर्यन्ता आथर्वणिकैकाग्निसंबन्धिनस्तत्रैव भवन्ति तथैवेदमप्यथर्ववेदसंबन्धित्वेन तत्रैव॥

दर्शयति च॥ ४॥

दर्शयति च श्रुतिरुपासनस्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वम्। छान्दोग्ये दहरविद्यायाम् "तस्मिन् यदन्तः" इति विहितमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं तैत्तिरीयके केवलं "तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इत्येवोक्तम्। तदुभयत्र विद्यैकत्वे संभवति॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च॥ ५॥

तदेवं सर्ववेदान्तेषु दहराद्युपासने समाने एकस्मिन् सति तत्तदुपासने वेदान्तान्तरविहितस्य गुणस्य वेदान्तान्तरे चोपसंहारः कर्तव्यः। कुतः। अर्थाभेदात् तद्विद्याङ्गत्वेन तदुपकाराभेदात्। विधिशेषवत् यथैकस्मिन् वेदान्ते वैश्वानरविद्यादिविधिशेषतया विहितस्य गुणस्य तदुपकारायोपसंहारः तथा वेदान्तान्तरेऽपि तद्विद्याङ्गत्वाविशेषादुपसंहारो न्याय्यः॥

(अन्यथात्वाधिकरणम्।)

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्॥ ६॥

अस्त्युद्गीथविद्या वाजिनां छन्दोगानां च। वाजिनां तावत् "हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम" इत्यारभ्य उद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनं शत्रुपरिभवफलं विहितम्। छन्दोगानामपि तद्वदेव "उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिहनिष्याम" इत्यारभ्य उद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनमेव शत्रुपरिभवफलमुक्तम्। किमुभ-

यत्र विद्यैक्यमुत विद्याभेद इति संशयः॥ चोदनाद्यविशेषाद्विद्यैक्यमिति पूर्वः पक्षः॥ राद्धान्तस्तु—यद्यप्युभयत्रोद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनमविशिष्टं तथापि छन्दोगानाम् "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इति प्रक्रम्य "उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिहनिष्याम" इत्युद्गीथावयवे प्रणवे प्राणदृष्ट्योपासनमुक्तम् । वाजिनां तु "हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेन" इत्युपक्रमात् अविशेषेण कृत्स्नोद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनमुक्तम् । "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे" इति छन्दोगानामुद्गानकर्मण्युद्गीथावयवे प्रणवे प्राणदृष्टिविधानात् वाजिनां तु "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्" इति कृत्स्नोद्गीथस्य कर्तारि प्राणदृष्टिविधानाच्चोभयत्र रूपभेदाद्विद्याभेद इति॥ सूत्रार्थस्तु—अन्यथात्वम् शब्दादिति चेदिति राद्धान्तच्छायया परिचोद्य नाविशेषादिति पूर्वपक्षी परिहरति। "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे । अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्" इत्येकत्रोद्गीथे प्राणदृष्टिशब्दादितरत्रोद्गातारि प्राणदृष्टिशब्दाच्च रूपान्यथात्वमिति चेत् । न रूपभेदः। कुतः। अविशेषात् उपक्रमे ह्यविशेषेण "उद्गीथेनात्ययाम । उद्गीथमाजह्रुरनेनैनान्नभिहनिष्याम" इत्युद्गीथस्यैव उपास्यत्वप्रतीतेः "त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष उदगायत्" इति कर्मण्येवोद्गीथे कर्तृत्वमुपचर्यते इति युक्तम् । अन्यथोपक्रमविरोधः स्यात् ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

न वैतदस्ति यद्रूपैक्याद्विद्यैक्यमिति। कुतः। प्रकरणभेदात्। छान्दोग्ये हि "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इति उद्गी-

थावयवभूतं प्रणवमुपास्यं प्रकृत्य " उद्गीथमाजह्रुः " इति वचनादुद्गीथावयवभूतः प्रणव एवोद्गीथशब्देनोच्यत इति गम्यते । वाजसनेयके त्वविशेषेण " उद्गीथेनात्ययाम " इत्युपक्रमात् कृत्स्नोद्गीथ उपास्यः प्रकृतः। अत उद्गीथे प्राणदृष्ट्यविशेषेऽपि रूपभेदाद्विद्याभेदः । परोवरीयस्त्वादिवत् यथैकस्यामपि शाखायामुद्गीथावयवभूते प्रणवे परमात्मदृष्टिविधानसाम्येऽपि हिरण्मयपुरुषदृष्टिविधानात् परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टदृष्टिविधानमर्थान्तरमिति रूपभेदस्तद्वदत्रापि । एवं प्रकरणभेदेन उपक्रम एवैकत्रोद्गीथावयवविषयत्वेन इतरत्र कृत्स्नोद्गीथविषयत्वेन चोपासनभेदे सिद्धे सति उपसंहारस्थं कर्मविषयं कर्तृविषयं च प्राणदृष्टिविधानं यथाश्रुतमेवावतिष्ठत इत्यभिप्रायः ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

उद्गीथविद्येति संज्ञैक्यात् तद्विधेयविद्यैक्यमुक्तं चेत्तत्संज्ञैक्यं विधेयभेदेऽप्यस्ति तु अस्त्येवेत्यर्थः। यथा नित्याग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे च । यथा च छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठकोदितासु बह्वीषु विद्यासूद्गीथविद्येति संज्ञैक्यम् ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

प्रथमप्रपाठके उपक्रमवदुत्तरास्वप्युद्गीथविद्यासूद्गीथावयवस्य प्रणवस्यैवोपास्यत्वव्याप्तेर्मध्यगतस्य "तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुः" इत्युद्गीथशब्दस्यापि प्रणवविषयत्वं समञ्जसम् ॥

(सर्वाभेदाधिकरणम् ।)

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

"यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च" इति छन्दोगानां वाजिनां कौषीतकीनां च प्राणविद्याऽऽम्नाता । तत्र छान्दोग्यवाजसनेयकयोः सर्वस्य एकरूपत्वात् प्राणविद्यैकैव । कौषितकीप्राणविद्यायास्तस्याश्च भेदोऽस्त्युत नेति संशयः ॥ अस्ति भेद इति पूर्वः पक्षः । यद्यपि सर्वत्र ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणकः प्राण एवोपास्यः तथापि छन्दोगवाजिनां ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणकस्य वागादिगतवशिष्ठत्वादिगुणसंबन्धित्वमपि शब्दादेव प्रतीयते । कौषीतकीनां तु न तथेति रूपभेदाद्विद्याभेदः ॥ राद्धान्तस्तु- यद्यपि कौषीतकीप्राणविद्यायां वागादिगतवासिष्ठत्वादिसंबन्धित्वं प्राणस्य न शब्दाभिहितं तथापि तत्रापि प्राणस्य ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्योपपादन वागादीनां स्थितेस्तत्तत्कार्यस्य च प्राणाधीनत्वेनेत्येतदविशिष्टमिति वागादिगतवशिष्ठत्वादेरपि प्राणहेतुकत्वानुसंन्धानेन विना प्राणस्य ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यानुसंधानमनुपपन्नमिति कौषीतकीप्राणविद्यायामपि वागादिगतवासिष्ठत्वादिसंबन्ध्येव प्राण उपास्य इति रूपाभेदाद्विद्यैक्यम् ॥ सूत्रार्थः—अन्यत्र कौषीतकीप्राणविद्यायामिमे वसिष्ठत्वादयः संत्येव । कुतः । सर्वाभेदात् प्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्योपपादनप्रकारस्य तत्राप्यभेदात् । वागादीनां स्थितेः कार्यस्य च प्राणहेतुत्वेन हि प्राणस्य ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं चात्राप्युपपादितम् । अतो वागादिगतकार्यसामर्थ्यापादनरूपवासिष्ठत्वादिसंबन्धित्वं प्राणस्यात्राप्युक्तमेवेत्यर्थः ॥

(आनन्दाद्यधिकरणम् ।)

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ज्ञानानन्दामलत्वानन्तत्वरूपब्रह्मस्वरूपनिरूपकगुणाः सर्वासु

परविद्यासूपसंहर्तव्या उत नेति संशयः॥ नोपसंहर्तव्या इति पूर्वपक्षः। प्रकरणाधिकानामुपसंहारे प्रमाणाभावात्। ब्रह्मगुणानां असंख्येयत्वेन उपसंहाराशक्तेश्च॥ राद्धान्तस्तु—ज्ञानानंदादीनां ब्रह्मस्वरूपनिरूपकगुणत्वेन तैर्विना ब्रह्मस्वरूपानुसंधानानुपपत्तेश्च सर्वासूपसंहर्तव्या इति ॥ सूत्रार्थस्तु—"सर्वाभेदात्" इत्यतोऽभेदादिति वर्तते । आनंदादयो गुणाः सर्वासूपसंहर्तव्याः । प्रधानस्य गुणिनो ब्रह्मणः सर्वासु विद्यास्वभेदात्। सर्वासु परविद्यासु ब्रह्मैकमनुसंधेयं चेत् यैर्गुणैर्विना ब्रह्मस्वरूपानुसंधानमशक्यं ते च ज्ञानानंदादयोऽनुसन्धेया इत्यर्थः ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

आनंदादीनां प्राप्तावपि "तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः" इति प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः। ब्रह्मस्वरूपगुणत्वाभावात्तेषाम् । ब्रह्मणः शिरःपक्षादिभेदे स्वरूपे सति ब्रह्मण उपचयापचयौ प्रसज्येयाताम् । ततश्च "सत्यं ज्ञानमनंतम्। अनंतोऽजरः" इत्यादि विरुद्ध्यते ॥

प्रियशिरस्त्वादिभ्य आनंदादीनां विशेषमाह—

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे आनंदादयः अर्थसामान्यात् ब्रह्मस्वरूपसामान्यात् ब्रह्मवत्सर्वास्वनुवर्तते। ब्रह्मस्वरूपनिरूपणधर्मत्वेन ब्रह्मस्वरूपसमाना हि ते ॥

प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मस्वरूपनिरूपणधर्मा न भवंति चेत्तदभिधानं किमर्थमित्यत्राह—

अध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

अनुचिन्तनार्थं तदभिधानम्। प्रयोजनांतराभावात् । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति वेदितव्यतयोपदिष्टं ब्रह्मानंदमयं प्रियमोदादिरूपेण विभज्य शिरःपक्षादित्वेन रूपयित्वा बुद्धावारोप्यत इत्यर्थः ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

"अन्योंतर आत्माऽऽनन्दमयः" इत्यात्मशब्दाच्च प्रियशिरस्त्वादयो न ब्रह्मस्वरूपधर्माः । शिरःपक्षादयो हि नात्मधर्माः ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

"अन्योंतर आत्मा" इत्यात्मशब्देन परमात्मन एव गृहीतिर्ग्रहणम्। इतरवत् "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यात्मशब्देन यथा परमात्मनो ग्रहणं तद्वत्। कथमवगम्यते। तदेकार्थादुत्तरात् " सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय " इत्यादिवाक्यात् ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

पूर्वेषु "अन्योंतर आत्मा प्राणमयः" इत्यादिवाक्येष्वनात्मस्वात्मशब्दयोगात् कथमुत्तरवाक्यात्तन्निर्णय इति चेत् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" इति प्रकृतस्यात्मन एव प्राणमयादिष्वानदमयपर्यंतेषु आत्मशब्दावधारणात्स्यादेव नियमः। अतः प्रियशिरस्त्वादीनामनात्मधर्मत्वात् ज्ञाननंदादीनामात्मस्वरूपनिरूपणधर्मत्वाच्च तेषामेव सर्वत्रोपसंहारः ॥

(कार्याख्यानाधिकरणम् ।)

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

छांदोग्यवाजसनेयकयोर्ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च प्राणमुपास्यं विधाय"स होवाच किं मे वासो भविष्यत्याप इति होचुः" इत्यपां प्राणवासस्त्वमुक्त्वा " तस्माद्वा एतदशिष्यंतः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लंभुको ह वासो भवत्यनग्नो भवति"इति छान्दोग्ये. वाजसनेयके चापां प्राणवासस्त्वमुक्त्वा"तस्मादेवं विदशिष्यन्नाचामेदाशित्वा चाचामेदेतमेव तदन्नमनग्नं कुरुत" इति (आचमनेन प्राणमनग्नं कुरुत इत्यर्थः।) अत्राशनात्पुरस्तादुपरिष्टाच्च क्रियमाणमाचमनं किं प्राणविद्याङ्गं विधीयते उताचमनीयानामपां प्राणवासस्त्वानुसंधानं विधीयत इति संशयः॥ "आचामेत्"इति आचमने विधिप्रत्ययश्रवणात्स्मृत्याचारप्राप्तादाचमनादाचमनांतरं प्राणविद्यांगं विधीयते इति पूर्वपक्षः॥राद्धान्तस्तु-"अशित्वा चाचामेत्"इत्याचमनं च प्रतीयते। आचमनीयानां चापां प्राणवासस्त्वानुसंधानं च "आपो वासः। अद्भिः परिदधति। एतमेव तदन्नमनग्नं कुरुत" इति प्रतीयते । तत्राचमनं तावत्स्मृत्याचारप्राप्तम्। आपां वासस्त्वानुसंधानम् अप्राप्तम् "अनग्नं कुर्वंतो मन्यंते। अनग्नं कुरुत"इति अनुवादस्वरूपं प्रतीयते । तत्राचमनान्तरकल्पनादाचमनमनूद्य आचमनीयानामपां वासस्त्वानुसंधानं अप्राप्तं विधीयत इति युक्तं "तदन्नमनग्नं कुरुत"इति"वचनानि त्वपूर्वत्वात्" इति न्यायेन विधिवचनमेव भवति॥सूत्रार्थः-अपूर्वमप्राप्तमपां प्राणवासस्त्वानुसंधानं विधेयं न पुनः प्राप्तमाचमनम्। कुतः।कार्याख्यानात्। कार्यस्य अप्राप्तस्याख्यानस्त्रभावत्वाच्छास्त्रस्येत्यर्थः॥

(समानाधिकरणम्।)

समान एवं चाभेदात्॥ १९॥

वाजसनेयके अग्निरहस्ये बृहदारण्यके च शांडिल्यविद्या-आम्नाता अग्निरहस्ये तावत् "स आत्मानमुपासीत मनोमय प्राणशरीरं भारूपं सत्यसङ्कल्पमाकाशात्मानम्" इति। बृहदारण्यके च "मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यं तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वाधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति" इति। किमत्र विद्याभेद उत नेति संशयः॥ एकत्र सत्यसङ्कल्पत्वमधिक श्रुतं इतरत्र वशित्वादयोऽधिका इति रूपभेदाद्विद्याभेद इति पूर्वः पक्षः॥ राद्धान्तस्तु—उभयत्र मनोमयत्वादिके समाने सति वशित्वादेः सत्यसङ्कल्पत्वविततिरूपतया तेनाभेदान्न रूपभेद इति विद्यैक्यम्॥ सूत्रार्थः-मनोमयत्वादिके समाने सति विद्यैक्यम्। एवं चाभेदाद्वशित्वादिगुणेनाप्यभेदात्। वशित्वादिर्हि सत्यसङ्कल्पत्वविततिः॥

(सम्बन्धाधिकरणम्।)

संबन्धादेवमन्यत्रापि॥ २०॥

बृहदारण्यके "य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणोऽक्षिन्" इत्युपक्रम्य आदित्यमण्डलेऽक्षिणि च सत्यस्य ब्रह्मणो व्याहृतिशरीरत्वेन उपास्यत्वमुक्त्वा "तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम्। तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम्" इति द्वे एतस्य नामनी उपासनशेषतयाऽऽम्नायेते। किं यथाश्रुते स्थाननियते उतोभयत्रोभे इति संशयः॥ उभयोः स्थानयोरेकरूपस्यैवोपास्यत्वाद्विद्यैक्यमित्यनियते नामनी इति पूर्वः पक्षः॥ अक्ष्यादित्यस्थानसंबन्धित्वाकारभेदाद्रूपभेद इति विद्याभेदाद्धि नामनी नियते इति राद्धान्तः॥ सूत्रार्थः—यथा मनोमयत्वादिगुणविशिष्टस्यैवोपास्यत्वेन उभयत्र विद्यैक्यमेवमन्यत्राक्ष्यादित्याधारस्याप्येक-

स्यैव सत्यस्य ब्रह्मणः स्थानद्वयसंबन्धान्न रूपभेद इति विद्यै-क्यात् द्वे नामनी आनियते ॥

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

न वैतदस्ति यद्विद्यैक्यादुभयत्रोभे नामनी इति । कुतः । वि-शेषात् उभयत्र हि रूपं विशिष्यते एकत्रादित्यस्थानसंबन्धि ब्रह्म इतरत्राक्षिस्थानसंबन्धि ब्रह्मेति रूपभेद इति नियते नामनी ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

दर्शयति च श्रुतिर्विद्याभेदेन गुणानुपसंहारं " तस्यै-तस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम् " इत्यादिना रूपाद्यतिदेशेन । स्वतो ह्यप्राप्तावतिदेशेन प्राप्त्यपेक्षा ॥

(सम्भृत्यधिकरणम् ।)

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

तैत्तिरीयके नरायणीयानां खिलेषु च "ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान, ब्रह्म भूतानां प्रथमो-त जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः" इति ब्रह्मणि ज्येष्ठानां गुणानां संभृतिर्द्युव्याप्तिश्चेत्यादि गुणजातमाम्नातम् । किमेषां सर्वासु विद्यासूपसंहारः उत स्थानविशेषोपासनेषु नियम इति संशयः ॥ अनारभ्याधीतत्वात् एषां सर्वासूपसंहार इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—यद्यपि न स्थानविशेषसंबन्ध्युपासनमार-भ्याधीता एते तथापि द्युव्याप्तिसामर्थ्यात् तस्य हृदयाद्यल्प-स्थानेषूपसंहारायोगात् तत्साहचर्याच्चेतरेषां अल्पस्थानविहि-तासु विद्यासु नोपसंहार इति ॥ सूत्रार्थः—संभृतिद्युव्याप्तीति । समाहारद्वन्द्वत्वेन एकवद्भावः । संभृतिप्रभृतिगुणजातमप्यत एव

स्थानविशेषसंबन्धनियमान्नियतं न सर्वत्रोपसंहार्यम्। द्युव्याप्तिर्हि स्वसामर्थ्यादल्पस्थानानर्हतया तदितरस्थाननियता। सम्भृत्याद्यापि तत्साहचर्यात्तथैव ॥

(पुरुषविद्याधिकरणम्।)

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

तैत्तिरीयके पुरुषविद्याऽऽम्नाता "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी" इत्यादिका। छान्दोग्येपि "पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि" इत्यादिका। किमत्र विद्याभेद उत नेति संशयः ॥ पुरुषविद्येति संज्ञैक्यात् तैत्तिरीयके फलसंबन्धानाम्नानात् छान्दोग्यगत "शतञ्जीवति" इत्यनेन एकफलत्वाच्च विद्यैक्यमिति पूर्वः पक्षः॥ राद्धान्तस्तु–पुरुषविद्येति सञ्ज्ञैक्येऽपि सवनत्रयकल्पनप्रकारभेदात् यजमानपत्न्यादिकल्पनप्रकारभेदाच्च रूपभेदात् तैत्तिरीयके पूर्वानुवाकगतस्य "ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति" इति ब्रह्मविद्याफलस्यैव सन्निधानात् अफलस्यास्य तदंगतया तत्फलत्वात्फलभेदाच्च विद्याभेदः ॥ सूत्रार्थः—पुरुषविद्यायामप्युभयत्र रूपभेदाद्विद्याभेदः। कुतः। इतरेषां अनाम्नानात्। इतरशाखोदितानामितरशाखायामनाम्नानात्। छान्दोग्ये तैत्तिरीयकाम्नातानां यजमानपत्न्यादीनां सवनानामनाम्नानात् तैत्तिरीयके छांदोग्याम्नातानां यज्ञावयवानामनाम्नानादित्यर्थः। तैत्तिरीयके हि "आत्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी" इति यजमानादिकल्पनं "यत्सायं प्रातर्मध्यंदिनं च तानि सवनानि" इति च सवनत्रयकल्पनम् छांदोग्ये चाशिशिषादीनां दीक्षादित्वकल्पन पुरुषायुषस्त्रेधा विभज्य सवनकल्पनं चेति यज्ञावयवकल्पनप्रकारभेदाद्रूपभेदः स्पष्टः।

फलमपि तथैवेति इतरेषामिति फलस्यापि ग्रहणम् ॥

(वेधाद्यधिकरणम्।)

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

आथर्वणिकास्तैत्तिरीयका ऐतरेयिणश्वेतेवमादयः उपनिषदारम्भेषु "शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य। शं नो मित्रः शं वरुणः शन्नो भवत्वर्यमा। सह नाववतु" इत्यादिमंत्रान्महाव्रतादीनि च कर्माणि अधीयते। किमेषां विद्यांगत्व उत नेति संशयः॥ सन्निधिसमाम्नानात् विद्यांगत्वमिति पूर्वः पक्षः॥ राद्धांतस्तु—"शुक्रं प्रविध्य हृदय प्रविध्य" इत्यादिमंत्रसामर्थ्यान्महाव्रतादीनां च कर्मणा श्रुत्यादिभिश्चाभिचारद्वादशाहादिषु विनियोगवत् "शन्नो मित्रः शं वरुणः। सह नाववतु" इत्यादिमन्त्रस्य "ऋत वदिष्यामि सत्य वदिष्यामि। तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै" इति मत्रसामर्थ्यात् अध्ययने विनियोग इति न विद्यांगत्वम्॥ सूत्रार्थस्तु—वेधाद्यर्थभेदादित्यस्य वेधाद्यर्थभेदवत् "सत्य वदिष्यामि। तेजस्वि नावधीतमस्तु" इति शन्नोमित्रादेर्मंत्रस्याप्यध्ययनसंबंधरूपार्थभेदान्न विद्यांगत्वमित्यभिप्रायः॥ अतः शन्नोमित्रादिमंत्र एवाधिकरणविषयः॥

(हान्यधिकरणम्।)

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छंदःस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

विदुषो ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यपापयोर्विमोचनं द्वयोः शाखयोः श्रुतम्। विमुक्तयोः पुण्यपापयोरन्यत्र प्रवेश एकस्यां श्रुतः। विमोचन प्रवेशश्चोभयमेकस्यां शाखायाम्। "तदा विद्वान्

पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति । अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य—ब्रह्मलोकमभिसंभवामि"इति च केवलविमोचनम् । "तस्य पुत्रा दायमुपयंति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्" इति केवलप्रवेशः । "तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयंति अप्रिया दुष्कृतम्" इत्युभयम् । किं केवलहानिचितनं केवलोपायनचिंतनमुभयचितनं सर्वासु विद्यासु विकल्पेनानुष्ठेयं उत समुच्चयेनेति संशयः ॥ तथाम्नातस्यार्थवत्त्वाय विकल्प इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धांतस्तु—पुण्यपापप्रवेशस्य विमोचनापेक्षत्वेन शाखान्तरस्थस्यापि प्रवेशवाक्यस्य शाखान्तरस्थविमोचनवाक्यशेषत्वात् वाक्यद्वयेनैकार्थविधानात् समुच्चयः । एकस्यां शाखायामुभयविधान प्रतिपत्तृभेदेन परिह्रियते ॥ सूत्रार्थः—हानौ तु । तु शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । हानाविति प्रदर्शनार्थः । केवलविमोचने केवले चोपायने श्रूयमाणे तयोरितरेतरसमुच्चयोऽवश्यंभावी। कुतः। उपायनशब्दशेषत्वात् । उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वादित्यर्थः । त्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थानवाचित्वात् उपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्वं अवगम्यते। प्रदेशान्तराम्नातवाक्यस्य प्रदेशान्तराम्नातशेषत्वे दृष्टांतानाह कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवदिति। "वानस्पत्याः कुशाः"इति प्रदेशांतराम्नातस्य वाक्यस्य यथा "औदुवर्याः कुशाः" इति तद्विशेषवाचिप्रदेशांतरस्थम् यथा च "देवासुराणां छदोभिः"इति प्रदेशांतरस्थस्य तत्क्रमविशेषवाचि"देवच्छदांसि पूर्वम्"इति प्रदेशांतरस्थम् यथा च " हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति" इति प्रदेशांतरस्थस्य तत्कालविशेषवाचि "समयाविषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति " इति प्रदेशान्तरस्थम् यथा च

" ऋत्विज उपगायन्ति " इति प्रदेशान्तरस्थस्य " नाध्वर्युरुपगायेत् " इति तत् पर्युदासरूपं प्रदेशांतरस्थम् एवमुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषतया संभवंत्यां गतौ विकल्पोऽयुक्तः । तदुक्तं पूर्वस्मिन्काडे "अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य" इत्यादिना ॥

(सांपरायाधिकरणम् ।)

सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

किमिदं सुकृतदुष्कृतयोर्हानिचिंतनं देहवियोगकाले एकदेशः क्षीयतेऽध्वनि शिष्टमित्युभयत्रकर्तव्यम् उत देहवियोगकाल एव सर्वं क्षीयते इति संशयः ॥ उभयत्र श्रुतेर्देवयानेन पथा गमनान्यथाऽनुपपत्त्या चोभयत्रेति पूर्वपक्षः । " अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य, धूत्वा शरीरमकृतम् " इति देहवियोगकाले "स आगच्छति विरजां नदीं तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते " इति ह्यध्वन्यपि हानिः श्रुता । देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षये हि देवयानेन गमनसाधनं कर्म न संभवति॥राद्धान्तस्तु—"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये " इति देहवियोगादूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेणानुभाव्यपुण्यपापफलाभावात् " अश्व इव रोमाणि विधूय पापम् " इत्यादिनैकार्थ्यादध्वन्याम्नातमपि "तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते" इति वाक्यं देहवियोगकाले सङ्गमयितव्यमिति देहवियोगकाल एव हानिचिन्तनम्। सर्वकर्मक्षये हि विद्यासामर्थ्यादेव देवयानेन पथा गमनं चोपपद्यते । विद्या हि स्वयं सूक्ष्मशरीरस्यानारंभिकापि प्रकृतसुखदुःखोपभोगसाधनस्थूलशरीरस्य सर्वकर्मणां च निरवशेषक्षयेऽपि स्वफलभूतब्रह्मप्राप्तिप्रतिपादनाय देवयानेन पथा एनं गमयितुं सूक्ष्म-

शरीरं स्थापयति॥ सूत्रार्थः—सांपराये देहवियोगकाले एव चिन्तनीयम्। कुतः। तर्तव्याभावात् देहवियोगादूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेण तरितव्यभोगाभावात्। तथा ह्यन्येऽधीयते "तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये" इति "अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति च॥

छन्दत उभयाविरोधात्॥ २८॥

एवं अर्थस्वाभाव्यात् देहवियोगकाले निरवशेषकर्मक्षयेऽवधृते सति "तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते" इति वाक्यखण्ड उभयाविरोधादुभयश्रुत्यविरोधात् छन्दतो नेयः "अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्—धूत्वा शरीरम्। तस्य तावदेव चिरम्" इति चोभयश्रुत्यविरोधाच्चरमश्रुतोऽपि "तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते" इति वाक्यखण्डः "एतं देवयानं पन्थानमापद्यते" इति प्रथमश्रुतखण्डात् प्रागनुगमयितव्य इत्यर्थः॥

अत्र चोदयति—

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः॥ २९॥

देवयानेन गतिश्रुतेरर्थवत्त्वं देहवियोगकालेऽध्वनि चेत्युभयथा कर्मक्षये सत्येव। अन्यथा देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षये सति सूक्ष्मशरीरस्याप्यारंभकनाशेन स्थित्यनुपपत्तेर्देवयानगतिश्रुतिर्विरुध्यते॥

परिहरति—

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्॥ ३०॥

भगवन्तमुपासीनानां देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षयेऽप्युपपन्नो देवयानः पन्थाः। कुतः। तल्लक्षणार्थोपलब्धेः तल्लक्षणार्थः तज्जातीयार्थः। अकर्मलभ्यार्थोपलब्धेरित्यर्थः। उपलभ्यते ह्यक-

सैलभ्यार्थो ब्रह्मोपासीनानां "स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इत्यादौ। लोकवत् यथा लोके राजानमुपासीनानां प्राकृतपुरुषासाधारणातिरमणीयानेकार्थसिद्धिः तद्वत् सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं महोदारं परं ब्रह्मोपासीनानां सर्वमुपपन्नमित्यर्थः॥

परं ब्रह्मोपासीनानां देहपातसमये सर्वकर्मक्षयाद्देहपातादूर्द्ध्वं कर्मफलानुभवो न विद्यत इत्येतन्न संभवति वसिष्ठादीनां ज्ञानिनामपि कर्मफलरूपदेहान्तरसंयोगः पुत्रजन्मविपदादिसुखदुःखानुभवोऽपि दृश्यते इत्याशंक्याह—

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्॥ ३१॥

येषां ज्ञानिनां देहपातादनंतरं अर्चिरादिका गतिः प्राप्ता तेषां देहपातादूर्द्ध्वं तारतम्यकर्मफलभोगाभावात् देहपातसमये एव कर्मक्षय उक्तः। वसिष्ठादीनां त्वाधिकारिकाणां यावदधिकारसमाप्ति नार्चिरादिका गतिरस्ति। अपि त्वधिकारे स्थितिरेव। अधिकारहेतुभूतकर्मणः फलदानायारब्धत्वात्। ज्ञानिनोऽप्यारब्धं हि कर्म फलानुभवेनैव क्षीयते॥

(अनियमाधिकरणम्।)

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम्॥ ३२॥

येषूपासनेषूपकोसलादिष्वार्चिरादिका गतिराम्नाता किं तन्निष्ठानामेव तया ब्रह्मप्राप्तिः उत सर्वेषां ब्रह्मनिष्ठानामिति संशयः॥ तन्निष्ठानामेवेति पूर्वः पक्षः। इतरेषां तया ब्रह्मप्राप्तौ प्रमाणाभावात्। यत्तु पञ्चाग्निविद्यायामसाधारणवचनम्। तदप्युपकोशलादिविषयमिति निश्चीयते। अन्यथा उपकोशलादि-

ष्वाम्नानमनर्थकं स्यात् ॥ राद्धान्तस्तु—पञ्चाग्निविद्यायां " य एवमेनाद्विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिषम-भिसंभवन्ति " इति सामान्येन सर्वविषयगतिश्रवणं उपकोशला-दिष्वाम्नानं न बाधितुं क्षमम्। संकोचकं च न संभवति । वि-द्यास्तुत्यर्थतयाऽनुवादेनाप्युपपत्तेः । अतः सर्वेषां तयैव प्राप्तिः । सूत्रार्थः—अनियमः सर्वेषां सर्वेषामविशेषेण तयैव प्राप्तिः। कु-त । अविरोधः शब्दानुमानाभ्यां तथासत्येव श्रुतिस्मृतिभ्या-मविरोधः । श्रुतिः पञ्चाग्निविद्यायां निदर्शिता । स्मृतिः "अ-ग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः " इत्यादिका ॥

(अक्षरध्यधिकरणम् ।)

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपस-दवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

बृहदारण्यके " एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनण्वह्रस्वम्" इत्यादि श्रूयते। तथाऽऽथर्वणे च;"अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्" इत्यादि । किमेषा-मस्थूलत्वादीनां सर्वासु ब्रह्मविद्यासु उपसंहारः उत यत्र श्रुता-स्तत्रैवेति संशयः ॥ विद्याविशेषरूपतया श्रुतानां सर्वविद्यासा-धारणत्वाभावात् यत्र श्रुतास्तत्रैव नियता इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—अस्थूलत्वादीनामप्यानन्दादिवत् ब्रह्मस्वरूपानुस-न्धानान्तर्भावात् सर्वत्रोपसंहारः । न केवलमानन्दादिभिर्ब्रह्म-स्वरूपं प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तम्। तस्यापि हि तदेव स्वरूपम्।अस्थू-लत्वादिविशेषितमानन्दादि ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तं रूपम् । यद्यपि प्रत्यगात्मा स्वभावतः स्थूलत्वाद्यचेतनधर्मासंब-न्धी तथापि तत्संबन्धार्हताऽस्त्येव।तदर्हतयापि हि पूर्वं तत्संबन्धः सञ्जातः। अतो ब्रह्मणस्तदनर्हस्वरूपानुसन्धानार्थतयाऽस्थूलत्वा-

दयः सर्वत्रानुसन्धेयाः॥सूत्रार्थः—अक्षरधियां अक्षरसंबन्धिनीनामस्थूलत्वादिधियां सर्वविद्यास्ववरोधः संग्रहणम्। कुतः। सामान्यतद्भावाभ्यां ब्रह्मणः सर्वत्र समानत्वात् ब्रह्मानुसन्धानान्तर्भावाच्च तासाम्। गुणबुद्धीनां हि प्रधानानुवर्तित्वं स्वभावः। औपसदवत् यथा जामदग्न्यचतूरात्रपुरोडाश्युपसद्गुणभूतः "अग्निर्होत्रं च" इति मन्त्रः सामवेदपठितत्वेन सामवेदस्वरानियतोऽपि प्रधानभूतोपसदनुवर्तित्वाद्याजुर्वैदिकत्वाच्चोपसदो याजुर्वैदिकोपांशुत्वसंबन्धी तद्वत् अक्षरविद्यासंबन्धितया अधीतत्वेन तद्विद्यानियता अपि प्रधानानुवर्तित्वस्वाभाव्यात् सर्वविद्यासंबन्धिनः। तदुक्तं प्रथमे काण्डे " गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वात् " इत्यादिना ॥

एवं तर्हि " सर्वकर्मा सर्वगन्धः " इत्यादीनामपि सर्वेषां ब्रह्मगुणत्वे न क्वचिद्व्यवस्थेत्याशङ्क्याह—

इयदामनात् ॥ ३४ ॥

इयदस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दाद्येव सर्वत्रानुसन्धयेम्। कुतः। आमननात् हेतोः। आमननं आभिमुख्येन मननं ब्रह्मानुसन्धानम्। परब्रह्मस्वरूपानुसन्धानं येन विना नोपपद्यते तत्सर्वत्रानुसन्धेयम् अन्यत्तत्र तत्र व्यवस्थितमित्यर्थः ॥

(अन्तरत्वाधिकरणम्।)

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मानोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३५ ॥

बृहदारण्यके उषस्तिप्रश्नप्रतिवचनं " यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः योऽपानेनापानिति स त आत्मा" इत्यादि " अतोऽन्यदार्तम् " इत्यन्तमाम्नातम् । तथा तदन-

न्तरं कहोलप्रश्नप्रतिवचनं "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति एतं हैतमात्मानं विदित्वा" इति "अतोऽन्यदार्तम्" इत्यन्तम् । किं उभयत्र विद्यैक्यमुत विद्याभेद इति संशयः ॥ पूर्वत्र प्राणनादिहेतुः प्रत्यगात्मा उत्तरत्राशनायाद्यतीतः परमात्मेत्युपास्यभेदाद्विद्याभेद इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—"यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तन्मे व्याचक्ष्व" इत्युभयत्र प्रश्नस्य परमात्मविषयत्वादेकरूपत्वाच्च सर्वप्राणिप्राणनादिहेतुत्वस्याशनायाद्यतीतत्वस्य च प्रतिवचनद्वयगतस्य परमात्मन्येकस्मिन्नेवोपास्ये संभवाच्च न विद्याभेदः ॥ सूत्रार्थः—अन्तरा "य आत्मा सर्वान्तरः" इत्युषस्तिप्रश्नो भूतग्रामवत्स्वात्मनः प्रत्यगात्मान इत्यभ्युपगन्तव्यः अन्यथा प्रतिवचनभेदानुपपत्तिरिति चेत्,नात्र प्रत्यगात्मविषयं प्रश्नद्वयम् प्रतिवचनद्वयं च । परमात्मन्येकस्मिन्नेव संभवतीत्यर्थः । उपदेशवत् "स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः" इति प्रक्रान्तायामेकस्यामेव सद्विद्यायां "भगवांस्त्वमेव मे तत् ब्रवीतु। भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु" इत्यादिका प्रश्नावृत्तिः प्रतिवचनभेदश्चोपास्यमाहात्म्यप्रतिपादनपरत्वेन दृश्यते तद्वत् ॥

प्रश्नभेदपूर्वकप्रतिवचनप्रकारभेदाद्विद्याभेदोऽवर्जनीय इत्याशङ्क्याह—

व्यतिहारो विंशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३९ ॥

"यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः" इति द्वयोः प्रश्नोः प्रश्नस्यैकरूपत्वेन एकविषयत्वे निश्चिते सति उषस्तिकहोलयोः प्रतिवचनगतबुद्धिव्यतिहारः कार्यः । प्राणनादिहेतुत्वेन बुद्धिः सर्वान्तरात्मविषया कहोलेनापि कार्या। तथा अशनायाद्यतीतत्वबुद्धिरुषस्तिनापि कार्या । विशिषन्ति

हि उभयत्र याज्ञवल्क्यप्रतिवचनानि एकं सर्वान्तरमेवोपास्यम्। इतरवत् यथेतरत्र सद्विद्यायां सर्वाणि प्रतिवचनानि परमकारण परं ब्रह्मैकमेव प्रतिपादयन्ति ॥

सद्विद्यायामप्युपास्यैक्यं प्रश्नप्रतिवचनावृत्तावसत्यां कथमवगम्यते इत्यत्राह—

सैव हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥

"सेयं देवतैक्षत" इत्यादिषु सर्वत्र सैव परा देवताऽनुवर्तते। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" इति त एव सत्यादयः सर्वेषु प्रतिवचनेषु उपसंह्रियन्ते ॥

(कामाद्यधिकरणम्।)

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥

छान्दोग्ये श्रूयते "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्म पुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" इत्यादि प्रकृत्य "तद्य इहात्मानं अनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इति। वाजसनेयके च "य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" इति। किमुभयत्र विद्यैक्यं उत विद्याभेद इति संशयः ॥ रूपभेदाद्विद्याभेद इति पूर्व पक्षः । यद्यप्युभयत्र परमात्मैवोपास्यस्तथाप्येकत्राकाशशब्दाभिधेयः परमात्मोपास्य इतरत्राकाशे शयानः परमात्मेति हि रूपं भिद्यते ॥ राद्धान्तस्तु—हृदयायतनत्वसत्यसंकल्पसत्यकामत्वादेरभेद उभयत्र तद्विशिष्टः परमात्मैवोपास्य इति रूपाभेदाद्विद्यैक्यम्। छांदोग्ये हि "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदंतस्तदन्वेष्टव्यम्" इत्यारभ्य "किं तत्र विद्यते" इ-

त्यादिना परिचोद्य " तस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः" इत्यारभ्य " सत्यकामः सत्यसंकल्पः" इत्युक्त्वा "तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजंत्येतांश्च सत्यान् कामान्"इत्याकाशशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा तदन्तर्गताश्च सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वापहतपाप्मत्वादयो गुणाः। अतः परमात्मा हृदयायतनत्वसत्यकामत्वादिविशिष्ट उपास्य इति वाक्येनैव निर्णीतम्। वाजसनेयके च "य एषोंऽतर्हृदय आकाशस्तस्मिन्शेते सर्वस्य वशी" इत्युक्ते सति वशित्वादेः सत्यसंकल्पत्वविशेषरूपतया स एव परमात्मा हृदयायतनः सत्यसंकल्प उपास्य इति प्रतीयते । अतो दहरविद्याप्रत्यभिज्ञानात्स एव परमात्मा सत्यकामादिगुणाष्टकविशिष्ट उपास्य इति निश्चीयते । एवं निश्चिते सति आकाशे शयान इति आकाशशब्दोऽपि हृदयपुंडरीकवर्त्यवकाशवाचीति विद्यैक्यमेव ॥ सूत्रार्थः—कामादीतरत्र तत्र च वाजसनेयके छांदोग्येऽपि च सत्यकामत्वाद्येव रूपम्। कुतः। आयतनादिभ्यः हृदयायतनत्वसत्यसंकल्पत्वविशेषरूपवशित्वादिभ्यः तत्सहचारिणः सत्यकामत्वादेः प्रत्यभिज्ञानात्।"परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । अभयं वै ब्रह्म भवति " इति ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलं चैकमिति विद्यैक्यम् ॥

"मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन" इत्यादेः प्रकृतत्वात् " स एष नेति नेत्यात्मा" इति च वक्ष्यमाणत्वात् "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः " इत्यादिविशेषाणां ब्रह्मस्वरूपपत्वाभावात् कथं सत्यकामत्वादेः मोक्षसाधनोपासनरूपत्वमित्यत्राह—

आदरादलोपः ॥ ३९ ॥

वशित्वादेः प्रमाणान्तराविदितस्य श्रुत्यैकसमधिगम्यस्यादरेण प्रतिपादनादलोपः अप्रतिषेधः। तस्यापि ब्रह्मगुणत्वमवश्याश्रयणीयम्। विशेषनिषेधास्तु सकले एव प्राकृतविषयाः। नानात्वनिषेधस्तु सकलस्य ब्रह्मकार्यतया ब्रह्मात्मकत्वाभिप्रायः॥

सगुणोपासनस्य "स यदि पितृलोककामो भवति" इति पितृलोकादिप्राप्तिवचनात्सांसारिकफलत्वेन न मोक्षफलत्वमित्याशङ्क्याह—

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्॥ ४०॥

उपस्थितिरुपस्थानम्। ब्रह्मोपसंपत्तिः। उपस्थिते ब्रह्मोपसंपन्ने अतो ब्रह्मोपसंपत्तेरेव हेतोः तद्वचनात् पितृलोकादिप्राप्तिवचनान्न तत्सांसारिकफलम् अपि तु ससारान्मुक्तस्यैव "अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः। स स्वराड्भवतितस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवति" इति च निवृत्ताविद्यस्य हि स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नस्यैव "स तत्र पर्येति" इत्युच्यते। अतो ब्रह्मोपसंपत्तिहेतुकत्वं संक्रीडनादेरवगम्यते॥

(तन्निर्धारणानियमाधिकरणम्।)

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबंधः फलम्॥ ४१॥

छांदोग्ये "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इति कर्मांगाश्रयमुद्गीथाद्युपासनं श्रूयते। तत्र किं तस्मिन्कर्मणि पर्णतादिवत् नियमेनोपादेयम् उत गोदोहनादिवत् अनियमेनेति संशयः॥ कर्मांगाश्रयत्वेन पर्णतादिवत् तद्वारेण निरूढकार्यत-

या "यदेव विद्यया करोति—तदेव वीर्यवत्तरम्" इति वर्तमाननिर्देशस्य पृथक्फलप्रतिपादनायोगात् क्रत्वर्थतया नियमेनोपादेयमिति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धांतस्तु—"तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद" इत्युद्गीथोपासनरहितस्यापि क्रत्वनुष्ठानदर्शनात् क्रतुफलात्स्वर्गादेः पृथग्भूतवीर्यवत्तरत्वफलमिदमुपासनमिति गोदोहनादिवदनियमः । वर्तमाननिर्देशे सत्यधिकारांतरानिश्चये सति रात्रिसत्रवत् क्रतोर्वीर्यवत्तरत्वमस्योपासनस्य फलमिति कल्पनीयम् ॥ सूत्रार्थः—तन्निर्द्धारणानियमः । निर्द्धारणं निश्चयेन चेतसो धारणम् । उपासनमित्यर्थः । तस्योद्गीथोपासनस्यानियमः । कुतः । तद्दृष्टेः "तेनोभौ कुरुतः" इत्यनियमदृष्टेः । पृथग्भूतं ह्युपासनस्य फलम् । तच्चाप्रतिबन्धरूपम् । वीर्यवत्तरत्व नाम प्रबलकर्मांतरबलेन एतस्य कर्मणः फलस्याप्रतिबन्धः । अविलंबितत्वमित्यर्थः ॥

(प्रदानाधिकरणम् ।)

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

दहरविद्यायां "तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्" इति अपहतपाप्मत्वादिगुणानामपि परमात्मस्वरूपचिन्तनवत् पृथक्चिन्तन विहितम् । किं गुणचिन्तने तत्तद्गुणविशिष्टतया परमात्मानुचिन्तनमावर्तनीयं उत नेति संशयः ॥ परमात्मन एकस्यैव सर्वेषां गुणानां गुणित्वेन सकृदेव तच्चिन्तनोपपत्तेर्नावर्तनीयमिति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—गुणिनः स्वरूपैक्येऽपि तत्तद्गुणविशिष्टाकारादिभेदादावर्तनीयमिति ॥ सूत्रार्थः—प्रदानवदावर्तनीयमेव । यथा "इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे" इतीन्द्रस्यैकत्वेऽपि राजत्वादिविशिष्टाकारभे-

दाद्देवताभेद इति प्रदानावृत्तिः तद्वदेव। त-
दुक्तं संकर्षे "नाना वा देवता पृथक्त्वात्" इति॥

(लिंगभूयस्त्वाधिकरणम्।)

लिङ्गभूयस्त्वाद्धि बलीयस्तदपि॥ ४३॥

तैत्तिरीया अधीयते "सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशं-
भुवम्, विश्वं नारायणम्" इत्यारभ्य "सोऽक्षरः परमः स्वराट्"
इत्यन्तम्। अस्मिन्ननुवाके नोपासन निर्धीयते। किमयं पूर्वानुवा-
कोदितदहरविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थः उत सर्ववेदान्तो-
दितसर्वपरविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थ इति संशयः॥ दहरवि-
द्याया आनन्तर्यात्तदुपास्यविशेषनिर्द्धारणार्थ इति पूर्वः पक्षः।
"सहस्रशीर्षम्" इति द्वितीयानिर्देशस्यानन्तरोदितोपासिना सं-
बन्धस्यैव युक्तत्वाच्च॥ राद्धान्तस्तु—परब्रह्मपरतत्त्व-
परज्योतिःपरमात्माक्षरशिवशंभुशब्दैः सर्वपरविद्योपास्यान-
नूद्य वाक्येनैव तेषां नारायणत्वविधानात् तस्य च प्रकरणा-
ल्लिङ्गबलीयस्त्वेन बलीयस्त्वात् परविद्योपास्यनिर्द्धार-
णमिति निश्चीयते। न च "सहस्रशीर्षम्" इति द्वितीयानिर्देशः
पूर्वेणोपासिना सबध्यते। "तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इति
पूर्वेण कृत्प्रत्ययेन कर्माभिहितमिति तत्र द्वितीयानिर्देशायोगात्।
"नारायणः परः। व्याप्य नारायणः स्थितः। परमात्मा व्य-
वस्थितः" इत्यादिभिरैकार्थ्यात्प्रथमार्थे द्वितीया॥ सूत्रा-
र्थः—सर्वविद्योपास्यनिर्द्धारणे लिङ्गभूयस्त्वात्तस्य चि-
न्हभूतवाक्यभूयस्त्वादित्यर्थः तद्धि वाक्यं प्रकरणाद्बलीयः।
तदपि पूर्वस्मिन्काण्डे "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमा-
ख्यानां समवाये पारदौर्बल्यम्" इत्यादिनोक्तम्। एवं सर्वोपा-

स्यनिर्द्धारणे निश्चिते सति दहरविद्यायामपि अयमेवोपास्य इति "पद्मकोशप्रतीकाशम्" इत्यादिना हृदयाद्यभिधानं च युज्यत इत्यभिप्रायः ॥

(पूर्वविकल्पाधिकरणम् ।)

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रिया मानसवत् ॥ ४४ ॥

वाजसनेयके अग्निरहस्ये "मनश्चितो वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः" इत्यादिना मनश्चितादयोऽग्नयो विद्यारूपाः श्रूयन्ते। किमेते क्रियामयक्रत्वङ्गभुता उत विद्यामयक्रत्वङ्गभूता इति संशयः ॥ अस्मिन्प्रकरणे विद्यामयक्रत्वनुबन्धिग्रहस्तोत्रादिदर्शनेऽपि क्रतोर्विधानाभावात् फलान्तराप्रतीतेश्च पूर्वत्र "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यादिना इष्टकचितस्याग्नेः प्रकृतत्वान्मनश्चितादिषु च "तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः" इति तत्कार्यातिदेशादिष्टकचितेनैषां विकल्प प्रतीतेश्च इष्टकाचिताग्निशेषभूतक्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन तदङ्गभूता इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—"ते हैते विद्याचित एव विद्यया हैवैत एवं विदश्चिता भवन्ति" इति मनश्चितादीनां सांपादिकाग्नित्वेन विद्यारूपत्वे सिद्धेऽपि "ते हैते विद्याचित एव" इति श्रुतिर्विद्यामयक्रत्वङ्गत्वनैषां विद्यारूपतामवगमयतीति निश्चयात् सन्निहितैर्मानसैर्ग्रहस्तोत्रादिभिः क्रत्वनुबन्धैरनुवादवाक्यसरूपवाक्यप्रतिपादितैः क्रतुदर्शने सति "वचनानि त्वपूर्वत्वात्" इति न्यायेन मनश्चितादीनां शेषिभूतविद्यामयक्रतोर्विधिः परिकल्प्यते । "तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः" इति अतिदेशेनेष्टकाचिताग्नेः

स्वशेषिभूतक्रतुद्वारेण यत्फलं तदेवैषां स्वशेषिभूतविद्यामयक्रतुद्वारेण फलमिति निश्चीयत इति विद्यामयक्रत्वङ्गभूता एव मनश्चितादयः॥ सूत्रार्थः—मनश्चितादिः क्रिया स्यात् क्रियामयक्रत्वङ्गभूत इत्यर्थः। कुतः। प्रकरणात्। पूर्वप्रकृतेनेष्टकचितेनाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिनोपस्थितक्रतुगृहीतत्वेन तदङ्गभूतः। एषाञ्चाग्नित्वात्तेनेष्टकाचितेन विकल्पः। विद्यारूपाणामप्येषां क्रियामयक्रत्वङ्गभावो न विरुध्यते द्वादशाहाङ्गभूतमानसग्रहवत्॥

अतिदेशाच्च॥ ४५॥

"तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः" इति तेषु पूर्वेष्टकचितकार्यातिदेशाच्च तेनैषां विकल्पः प्रतीयते। तेन विकल्पो हि तच्छेषिभूतक्रत्वङ्गत्वेन विनैषां नोपपद्यते। अतश्च तदङ्गभूताः॥

विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च॥ ४६॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। मनश्चितादिर्विद्यैव विद्यामयक्रत्वङ्गभूत एवेत्यर्थः। कुतः। निर्धारणात्। तेषां विद्यारूपत्वे सिद्धेऽपि "ते हैते विद्याचित एव" इति निर्धारणं विद्यामयक्रत्वङ्गतयैषां विद्यामयत्वख्यापनार्थम्। अत्रैव विद्यामयक्रतुदर्शनाच्च तदङ्गत्वमेवैषाम्। दृश्यते च विद्यामयक्रतुः "मनसैव ग्रहा गृह्यन्ते मनसा स्तुवन्ति मनसा शंसन्ति" इत्यादौ॥

अत्र विद्यामयक्रतौ विधिपदाश्रवणात् तत्फलसम्बन्धाप्रतीतेश्च प्रकरणेनेष्टकाचिताग्न्युपस्थापितक्रत्वङ्गताप्रतीतेश्च विद्यामयक्रत्वङ्गता बाध्यत इत्याशङ्क्याह—

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४७ ॥

श्रुत्यादेः प्रकरणाद्बलीयस्त्वेन श्रुत्याद्यवगतस्य विद्यामयक्रत्वन्वयस्य प्रकरणेन न बाधः । श्रुतिस्तावत् "ते हैते विद्याचित एव" इति । तां विवृणोति "विद्यया हैवैत एवं विदश्चिता भवन्ति" इति । लिङ्गवाक्ये च भाष्ये दर्शिते । एवं विदो मनश्चक्षुरादिव्यापारेषु अग्नित्वं सम्पादयितुः एते मनश्चितादयो विद्यया प्रधानभूतया चिता भवन्तीत्यर्थः ॥

"मनसैव ग्रहा गृह्यन्ते" इत्यादौ विधिपदाश्रवणाद्विद्यामयक्रतुविधिर्न संभवति, तदसभवादेव तदन्वयोपि न संभवतीत्याशङ्क्याह—

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ४८ ॥

ग्रहस्तोत्रशस्त्रेभ्यो यज्ञानुबन्धेभ्य इष्टकाचितान्वयिनः क्रतोरत्र विधीयमानविद्यामयक्रतुपृथक्त्वमवगम्यते । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् यथा प्रज्ञान्तराणां दहरादिविद्यादीनां पृथक्त्वहेतुभ्यः पृथक्त्वम् । आदिशब्दात्पूर्वोक्तश्रुत्यादि गृह्यते । श्रुत्यादिनाऽनुबन्धैश्च विद्यामयक्रतुविधिः परिकल्प्यत इत्यर्थः । दृष्टश्चानुवादसरूपेऽपि कल्प्यमानो विधिः "यदेव विद्यया करोति" इत्यादौ । तदुक्तं "वचनानि त्वपूर्वत्वात्" इति ।

यत्तूक्तमतिदेशाच्चेष्टकाचितशेषिभूतक्रत्वन्वयो गम्यत इति तत्राह—

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ४९ ॥

नावश्यमतिदेशेनेष्टकाचिताग्नितुल्यदेशत्वमप्याश्रयणीयम् ।

येन केन चित्सामान्येनातिदेशोपलब्धेः । "स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः" इतिवत्फलसामान्येन भविष्यत्यतिदेशः । न हि तत्र मण्डलपुरुषे मृत्युलोकापत्तिरप्यतिदिश्यते । अपि तु मृत्युवत्सर्वहरत्वमेव ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥५०॥

परेण च ब्राह्मणेन तस्य मनश्चिताद्यभिधायिनः शब्दस्य ताद्विध्यं तद्विधत्वं विद्यामयप्रतिपादकत्वमवगम्यते । परेण हि ब्राह्मणेन "अयं वाव लोक एषोऽग्निचितस्तस्याप एव" इत्यादिना पृथक्फला विद्यैव विधीयते । अग्निरहस्ये क्रिया एव विधीयन्त इति नास्ति नियम इत्यर्थः । क्रियाप्रकरणे त्वेषां मनश्चितादीनामनुबन्धः सम्पादनीयानामग्न्यङ्गानां भूयस्त्वात् क्रियते । अतो विद्यामयक्रत्वङ्गभूता एव मनश्चितादयोऽग्नयः ।

(शरीरेभावाधिकरणम् ।)

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५१ ॥

प्रत्यगात्मन आत्मतया परमात्मोपास्यः, उपासकस्यापि स्वरूपमुपास्योपासनस्वरूपवत् ज्ञातव्यमिति ह्युक्तम् "त्रयाणाम्" इत्यादिना । वक्ष्यते च "आत्मेति तूपगच्छन्ति" इति । तत्र किं प्रत्यगात्मनः शरीरे वर्तमानस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टं रूपमनुसन्धेयमुत प्रजापतिवाक्योदितापहतपाप्मत्वादिगुणकं यथावस्थितरूपमिति संशयः ॥ शरीरे वर्तमानस्य यादृशं रूपं तदेवानुसन्धेयमिति पूर्वपक्षः । कर्मविधिष्विवोपासनविधावपि तावत्तत्र साधनानुष्ठानफलानुभवयोः संभवात् । "यथा क्रतुरस्मिल्लोके पुरुषः" इति तु 'तं यथा यथोपा-

सते'इत्यनेनैकार्थ्यात्परमात्मविषयम् ॥ राद्धान्तस्तु—"तत्त्वमसि । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इति प्रत्यगात्मन आत्मतयैव परमात्मोपास्य इति प्रत्यगात्मनः स्वरूपमप्युपासनान्तर्गतम् । "परं ज्योतिरुपसपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते"इति यथावस्थितात्मस्वरूपस्यैव ब्रह्मानुभवः फलमित्यतः "यथा क्रतुरस्मिल्लोके पुरुषः"इति न परमात्ममात्रविषयम्, अपि तु प्रत्यगात्मात्मभूतोपास्यविषयमिति प्रजापतिवाक्योदितं यथावस्थितं स्वरूपमेवानुसन्धेयम् । अन्यथा प्राप्योपास्ययोः प्रकारभेदात् "यथा क्रतुः"इति विरुध्येत । "यजेत स्वर्गकामः"इत्यादिकर्मविधौ तु कर्तृस्वरूपानुसन्धानं न साधनान्तर्गतमिति विशेषः ॥ सूत्रार्थस्तु—कर्तृत्वादिविशिष्टमेवात्मनः स्वरूपमनुसंधेयमित्येके मन्यन्ते । कुतः । शरीरे वर्तमानस्योपासितुरात्मनस्तथाभावात् ॥

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥

न कर्तृत्वादिविशिष्टमनुसन्धेयम् । अपि तु सांसारिकस्वरूपान्मुक्तस्वरूपस्य यो व्यतिरेकः सोऽनुसन्धेयः । कुतः । तथोपासनभावित्वाद्व्यतिरिक्तस्वरूपप्राप्तेः । "यथा क्रतुरस्मिल्लोके" इति ह्याह । उपलब्धिवत् यथा ब्रह्मस्वरूपोपलब्धिर्यथावस्थितब्रह्मानुसन्धानयुक्तस्यैव तथात्मोपलब्धिरपि ॥

(अङ्गावबद्धाधिकरणम् ।)

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५३ ॥

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इत्युद्गीथादिक्रत्वङ्गाश्रया उपासनाः श्रूयन्ते । ताः किं यासु शाखासु श्रूयन्ते तास्वेव व्यवस्थिता उत सर्वासु शाखासु सबद्धा इति संशयः ॥ शाखासु

स्वरभेदात् प्रतिशाखमुद्गीथभेदात् यत्र श्रूयन्ते तत्रस्थोद्गीथादेः संनिधानात्तेनैवान्विता व्यवस्थिता इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—यद्यप्युद्गीथव्यक्तिभेदो विद्यते तथापि तत्र तत्र चोद्गीथजातीयत्वेन संबन्धात् सर्वेषां चोद्गीथजातीयत्वाविशेषात् "उद्गीथमुपासीत" इति श्रुत्यैव सर्वसंबन्ध इति सर्वशाखासु संबध्यन्ते ॥ सूत्रार्थः—न त्वङ्गावबद्धा उपासनास्तासु व्यवस्थिताः, अपि तु प्रतिवेदं सर्वशाखासु संबध्यन्त इत्यर्थः। हीति हेतौ। यस्मादुद्गीथजातीयत्वाविशेषेण सर्वसंबन्धस्तस्मादित्यर्थः ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५४ ॥

वाशब्दश्चार्थे। यथा मन्त्रादीनां क्रत्वङ्गभूतानामेकैकशाखावगतानां सर्वशाखासु क्रतोरेकत्वेन सर्वत्र सम्बन्धो न विरुध्यते तद्वच्चाविरोधः ॥

(भूमज्यायस्त्वाधिकरणम्)

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥५५॥

वैश्वानरविद्यायां स्वर्लोकादिसत्वाद्याकाशपृथिव्यन्तावयवो वैश्वानरात्मोपास्यः श्रुतः। तत्र किं व्यस्तस्यैवोपासनं कार्यमुत व्यस्तस्य समस्तस्य चाथ समस्तस्यैवेति संशयः ॥ "औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव भगवो राजन्"इत्यादिना स्वर्लोकादिपृथिव्यन्तानां वैश्वानरात्मनो मूर्धादिपादान्तावयवत्वमभिधाय तत्र तत्र व्यस्तस्यैवोपासनं फलं च विहितमिति पश्चात् "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते"इति पूर्वोक्तस्य समासेनोपसंहार इति युक्तम्। अतो व्यस्तस्यैवोपास

नं कार्यमिति प्रथमः पक्षः ॥ समस्तोपासनस्य "सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु चान्नमत्ति" इति व्यस्तोपासनफलेभ्यः फलान्तरविधानाद्व्यस्तस्य समस्तस्य चोपासनं कार्यमिति द्वितीयः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—"आत्मन वैश्वानरं संप्रत्यध्येषितमेव नो ब्रूहि" इत्यारभ्य वैश्वानरात्मनः स्वर्लोकादिपृथिव्यन्तानां मूर्धादिपादान्तावयवत्वमभिधाय "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु" इत्युपसंहारादेकस्यैव वैश्वानरात्मनस्त्रैलोक्यशरीरस्य परस्य ब्रह्मण उपासनं विधाय फलं च "सर्वेष्वात्मसु चान्नमत्ति" इति "तद्यथेषीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति च सर्वेषामात्मनामविशेषेण भोग्यभूतं परं ब्रह्मानुभवति तद्विरोधिनश्च सर्वपाप्मनस्तरतीत्युक्तमिति गम्यते। अत एकवाक्यत्वात्समस्तस्यैवोपासनं कार्यम्। व्यस्तवादस्तु स्वर्लोकादीनां मूर्धाद्यवयवत्वज्ञापनार्थः। तत्र तत्र फलवादः "वैश्वनरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति" इत्यादिवद्द्रष्टव्यः ॥ सूत्रार्थः—भूम्नो ज्यायस्त्वं समस्तोपासनस्य ज्यैष्ठ्यं प्रामाणिकत्वमित्यर्थः। एकवाक्यत्वावगतेः। व्यस्तवादः क्रतुवद्द्रष्टव्यः। "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्—यदष्टाकपालः" इत्यादिक्रतावितेत्यर्थः। तथा हि दर्शयति समस्तापासनस्य ज्यायस्त्वमेव दर्शयति श्रुतिः "मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्यः" इत्यादिना व्यस्तोपासनेऽनर्थं ब्रुवन्ती।

(शब्दादिभेदाधिकरणम्)

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥

सद्विद्यादहरविद्याशाण्डिल्यविद्याभूमविद्यादिका ब्रह्मो-

पासनरूपा ब्रह्मप्राप्तिफला किमेकविद्या उत नानेति संशयः ॥ उपास्यस्य ब्रह्मणः फलस्य चैकत्वात् वेदोपासीतेति च पर्यायत्वादेकविद्येति पूर्वपक्षः ॥ ब्रह्मैकत्वेऽपि जगदेककारणत्वापहतपाप्मत्वाद्यनुबन्धभेदहेतुभिः पूर्वकाण्डोदितशब्दान्तरादिभिरेवानुबन्धभेदमापन्ना नानाभूता विद्येति राद्धान्तः । शब्दान्तरादिभिस्तत्रतत्रोदितैरेव विद्याभेदसिद्धावपीह पुनर्वचनं ब्रह्मप्राप्तिहेतुभूतं वेदान्तोदितं ज्ञानमविधेयमिति कुदृष्टिनिरासार्थम् ॥ सूत्रार्थः—सद्विद्याभूमविद्यादिका नानाभूताः । ब्रह्मण एकत्वेपि सद्भूमापहतपाप्मेतिशब्दभेदात् । आदिशब्दादभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानि गृह्यन्ते ॥

(विकल्पाधिकरणम् ।)

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥

सद्विद्याभूमविद्यादिकानां ब्रह्मप्राप्तिफलानामेकस्मिन्पुरुषे समुच्चयोऽपि संभवति नेति संशयः ॥ अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गैकफलानां तत्र भूयस्त्वापेक्षया यथैकस्मिन्पुरुषे समुच्चयो दृश्यते तथेहापि ब्रह्मानुभवभूयस्त्वापेक्षयैकस्मिन्पुरुषे समुच्चयः संभवतीति पूर्वः पक्षः ॥ देशतः कालतः स्वरूपतश्चानवच्छिन्नानन्दस्वरूपब्रह्मानुभवः सर्वासां परविद्यानां फलम् । तच्चैकया विद्ययाऽवाप्तमिति एकस्मिन्पुरुषे विद्यान्तरसमुच्चयः प्रयोजनाभावाच्च न संभवतीति सर्वासां विकल्प इति राद्धान्तः ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥

ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तफला विद्याः काम्याः । तास्तु यथेष्टं समुच्चीयेरन् विकल्पेरन्वा । पूर्वहेत्वभावात् फलस्य परिमितत्वात् भूयस्त्वापेक्षया समुच्चयः संभवतीत्यर्थः ॥

(यथाश्रयभावाधिकरणम् ।)

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ५९ ॥

कर्माङ्गाश्रयाणामुद्गीथाद्युपासनानां गोदोहनादिवदधिकारान्तरत्वेनोपादानानियमः पूर्वोक्तः संभवति नेति संशयः ॥ न संभवतीति पूर्वः पक्षः । 'उद्गीथमुपासीत'इत्युपासनविधौ फलान्तराश्रवणादुद्गीथसम्बन्धावगतक्रत्वङ्गभावाविरोधात् । एवं विधिवाक्येनैव क्रत्वङ्गभावेऽवगते सति "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरम्"इति च वर्तमाननिर्देशो "न स पापं श्लोकं शृणोति"इतिवदर्थवादमात्रं स्यात् ॥ राद्धान्तस्तु—"यदेव विद्यया करोति—तदेव वीर्यवत्तरम्"इति विद्यायाः क्रतुवीर्यवत्तरत्वं प्रति साक्षात्साधनभावोऽवगम्यते । एवं फलसाधनतयाऽवगता विद्या किमाश्रित्य फलं करोतीत्यपेक्षायाम् "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इत्युद्गीथमाश्रित्य कुर्यादिति क्रत्वङ्गभूतोद्गीथाश्रयत्वमात्रं प्रतीयते । अतः फलान्तरसाधनतयाऽवगतस्य क्रत्वङ्गभावो नोपपद्यत इति गोदोहनादितुल्यतयोपादानानियमः सिध्यत्येव । "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति"इत्यत्र तु पर्णताया जुहूसम्बन्धात्पापश्लोकश्रवणं प्रति साक्षात्साधनभावो न श्रूयते । पर्णतासम्बन्धिपुरुषसम्बन्धमात्रं श्रुतम् । तत् "पर्णमयी जुहूः"इति श्रुत्यैव प्रथमावगतं क्रत्वङ्गभावं न विरुणद्धीत्यर्थवादमात्रमिति विशेषः ॥ सूत्रार्थः—अङ्गेषूद्गीथादिष्वाश्रिता-

नामुपासनानां यथाश्रयभावः उद्गीथादिवदङ्गभावः । गोदोहनादिवत् तस्मिन्वाक्ये फलसम्बन्धाश्रवणादङ्गभावो न विरुध्यत इत्यर्थः ॥

शिष्टेश्च ॥ ६० ॥

शिष्टिः शासनं विधानम् । "उद्गीथमुपासीत" इति विधानाच्च वर्तमाननिर्देशावगतफलसम्बन्धात्प्रागेवोद्गीथसम्बन्धोऽवगत इति तदङ्गभावो न विरुध्यते । अत उपादाननियमः ॥

समाहारात् ॥ ६१ ॥

इतश्च । "होतृसदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरति" इत्युद्गीथ वेदनहानावन्येन समाधानं ब्रुवती श्रुतिर्वेदनस्योपादाननियमं दर्शयति । दुरुद्गीथं वेदनहीनमुद्गीथम् ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥

इतश्चोपादाननियमोऽवगम्यते । प्रणवगुणत्वेनावगतस्योपासनस्य साधारण्यं श्रूयते "तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायति" इति । तेनेति प्रकृतपरामर्शात्सोपासन एव प्रणवः सर्वत्र संचरति । अतः प्रणवसहभावनियमदर्शनादुपादाननियमो निश्चीयते ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६३ ॥

न वोपादाननियमः । तत्सहभावाश्रुतेः । क्रत्वङ्गभावाश्रुतेरित्यर्थः । क्रत्वङ्गभावो हि सहभावः । "यदेव विद्यया करोति—तदेव वीर्यवत्तरम्" इति वीर्यवत्तरत्वसाधनतयाऽवगताया विद्यायाः क्रत्वङ्गतया विनियोगासम्भवाद् तदङ्गभावो

हि न श्रूयते । यत्र साक्षात्फलसाधनत्वं प्रतिपाद्यते तत्र फलसाधनत्वं प्रथमं प्रतीयत इति तस्य क्रत्वङ्गतया विनियोगो न सम्भवतीत्यभिप्रायः ॥

दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

"एवं विद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति" इति ब्रह्मणो वेदनेन यज्ञस्य यजमानस्य ऋत्विजां च रक्षणं ब्रुवन्नन्येषां वेदनाभावं दर्शयति । तच्चोद्गीथोपासनस्यानङ्गत्वे सत्येवोपपद्यते । अतश्चोपादानानियमः ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तदीपे तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(पुरुषार्थाधिकरणम्)

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

किं विद्यातः पुरुषार्थ उत कर्मण इति संशयः ॥ कर्मण इति पूर्वः पक्षः । कर्माङ्गत्वाद्विद्यायाः कर्मसु कर्तृभूतप्रत्यगात्मनो याथात्म्यप्रतिपादनपराणि वेदान्तवाक्यानि । विद्यायाः कर्माङ्गत्वं च " यदेव विद्यया करोति—तदेव वीर्यवत्तरम् " इति श्रुत्याऽवगम्यते । न च प्रकृतोद्गीथोपासनविषयत्वमस्या वक्तुं शक्यते । "यदेव विद्यया करोति" इति श्रुत्यैव सर्वकर्मसु विद्याया विनियुक्तत्वात् । श्रुतिश्च प्रकरणाद्बलीयसी । विद्यायाः कर्माङ्गत्वं कथमित्यपेक्षायाम् "तत्त्वमसि । अयमात्मा ब्रह्म" इति सामानाधिकरण्येन कर्माङ्गभूतकर्तृयाथात्म्यानुसन्धानद्वारेण विद्यायाः कर्माङ्गत्वमित्यवगम्यते । अतः कर्तृसंस्कारत्वाद्ब्रह्मविद्यायाः

कर्मण एव पुरुषार्थः । तत्र तत्र फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् । विद्यायाः कर्माङ्गत्वे भूयांसि लिङ्गानि च दृश्यन्ते सर्ववेदान्तेषु ॥ राद्धान्तस्तु—कर्मसु कर्तुः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलस्य निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानानन्दैकस्वरूपस्य सर्वेश्वरस्य सत्यसङ्कल्पस्य करणाधिपरूपप्रत्यगात्माधिपस्य वेद्यस्य वेदनरूपाया विद्यायाः "ब्रह्मविदाप्नोति परम्"इत्यादिषु ब्रह्मप्राप्तिरूपफलोपदेशात् विद्यात एव फलम्। "यदेव विद्यया करोति"इति श्रुतेः प्रसिद्धवन्निर्देशात् प्रसिद्धिश्च प्रकृतोद्गीथोपासनस्यैवेति प्रस्तुतोद्गीथोपासनविशेषनिष्ठा। "तत्त्वमसि" इति सामानाधिकरण्यं च तच्छब्दनिर्दिष्टस्वसङ्कल्पकृतजगज्जन्मस्थितिध्वंसाधिकरणस्य परस्य ब्रह्मणो न जीवस्वरूपत्वपरम्। अपि तु जगत्कारणस्य ब्रह्मणो जीवशरीरकतया जीवस्यात्मत्वपरमिति "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" इत्यादिषूक्तम्। "य आत्मनि तिष्ठन्—यस्यात्मा शरीरम्" इति च प्रत्यगात्मन आत्मत्वं परस्य ब्रह्मणः श्रुत्यन्तरे व्यक्तम् ॥ सूत्रार्थः—पुरुषार्थो न विद्यातः। कुतः। "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादिशब्दात् ॥

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

"तत्त्वमसि"इत्यादिना सामानाधिकरण्येन ब्रह्मणः कर्मसु कर्तृस्वरूपत्वावगमात् विद्यायाः कर्तृसंस्कारद्वारेण कर्मशेषत्वात्तत्र पुरुषार्थवादोऽर्थवादमात्रम्. यथान्येषु द्रव्यसंस्कारादिष्विति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

इतश्च विद्या कर्माङ्गम् । ब्रह्मविदामाचारो हि कर्मप्रधानो

दृश्यते। यथाश्वपतिःकेकयो ब्रह्मविदग्रेसरो "यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मि" इत्याह। "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" इति च स्मर्यते॥

लिङ्गमिदं प्राप्तिरुच्यतामित्यत्राह—

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

"यदेव विद्यया करोति" इत्यादिकायाः श्रुतेर्विद्यायाः कर्माङ्गत्वमवगम्यते। न च दुर्बलेन प्रकरणेन श्रुतिर्विद्यासामान्यविषयोद्गीथोपासनविशेषे व्यवस्थाप्यते॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते"इति विद्याकर्मणोरेकस्मिन्पुरुषे साहित्यं च विद्यायाः कर्माङ्गत्वे सत्येव भवति॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

विद्यावतः कर्मविधानाच्च विद्या कर्माङ्गम्। "आचार्यकुलाद्वेदमधीत्याभिसमावृत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे" इत्यादिनाऽध्ययनवतः कर्माणि विदधदर्थावबोधपर्यन्तत्वादध्ययनस्य विद्यावत एव कर्माणि विदधातीत्यवगम्यते॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः"इत्यात्मविदामायुषः कर्मसु नियमदर्शनाच्च कर्मण एव पुरुषार्थः, न विद्यात इत्यवगम्यते। अतश्च विद्या कर्माङ्गम्॥

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुशब्दात्पक्षो व्यावृत्तः । न विद्या कर्माङ्गमपि तु विद्यातः पुरुषार्थः । बादरायणस्यैव विद्यातः फलमिति मतम् । कुतः । अधिकोपदेशात्कर्मकर्तुः प्रत्यगात्मनोऽधिकस्यार्थान्तरभूतस्य वेद्यस्य वेदनरूपविद्यायाः फलसाधनत्वोपदेशात् । तद्दर्शनात् दृश्यते हि वेदान्तवाक्येऽधिकविषयत्वं विद्यायाः । एवमेव हि "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय" इत्यादिषु बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकसृष्ट्यादेः कर्तुः सर्वेश्वरस्य करणाधिपाधिपस्यानवधिकातिशयज्ञानानंदैकरूपस्य निखिलहेयप्रत्यनीकस्य वेद्यस्य विद्या ब्रह्मप्राप्तिफलाय विधीयते ॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

विद्यायाः प्रधानत्वेऽपि ब्रह्मविदामाचारदर्शनं तुल्यम् । कर्मणामनाचारदर्शनमप्यस्तीत्यर्थः "ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे" इत्यादौ । कर्मानुष्ठानं तु फलाभिसन्धिरहितस्य कर्मणो विद्याङ्गत्वात् । त्यागस्तु फलाभिसन्धियुक्तस्य विद्याविरोधित्वादित्यभिप्रायः ॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

"यदेव विद्यया करोति"इति श्रुतिः सर्वविद्यायाः कर्माङ्गत्वं विदधातीत्येतदसङ्गतम् । अत्र विद्या शब्दाभिहिता तु न सार्वत्रिकी । अपि तूद्गीथविद्या । "यत्करोति तद्विद्यया"इति नैवं पदान्वयः । अपि तु "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरम्" इति । विद्यया क्रियमाणस्यान्यतोऽवगतस्य वीर्यवत्तरत्वं प्रति साधनभावो गम्यते । यदेवेति प्रसिद्धवन्निर्देशात् । अन्यतोऽव-

गतिर्हि "उद्गीथमुपासीत" इति सन्निहितोद्गीथविद्यायाः ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इत्यत्र विद्या च स्वस्मै फलाय कर्म च स्वस्मै फलायान्वारभत इति विभागो द्रष्टव्यः । यतो विद्याकर्मणोर्भिन्नफलत्वमुक्तम् । शतवत् यथा क्षेत्ररत्नविक्रयिणं शतद्वयमन्वेतीत्युक्ते क्षेत्रार्थं शतं रत्नार्थं शतमिति विभागो गम्यते तद्वत् ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

"वेदमधीत्य" इत्यध्ययनमात्रवत एव कर्मविधानादनेन विद्याया न कर्माङ्गत्वमवगतम् । अध्ययनविधिर्हि आधानवदक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्यवस्यति । गृहीतस्य स्वाध्यायस्य फलवदर्थावबोधित्वदर्शनात्तन्निर्णयफलमीमांसाश्रवणे अधीतवेदः स्वयमेव प्रवर्तते । अर्थावबोधपर्यन्तत्वेऽपि अर्थज्ञानादर्थान्तरभूता प्रत्ययावृत्तिरूपा "विद्यात् उपासीत" इति शास्त्रविहिता विद्या न कर्माङ्गम् ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इति ब्रह्मविदायुषः कर्मनियमो दृश्यत इत्येतन्न संभवति । अविशेषात् विदुष एवेति विशेषाभावात् । किमित्यविदुषो न स्यात् । विदुषस्त्वाप्रयाणादुपासनानुवृत्तिदर्शनादर्थस्वभावाद्विदुष एवेत्यभिप्रायः ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

वाशब्दोऽवधारणे । "ईशावास्यमिदं सर्वम्" इति विद्याप्र-

करणाद् विद्यास्तुतये कर्मानुमतिरेव । विद्यामहात्म्यात्सर्वदा कर्माणि कुर्वन्नपि तेन लिप्यते इति हि स्तुतौ भवति विद्या । वाक्यशेषे च "न कर्मणा लिप्यते नरः" इति श्रूयते ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

एके शाखिनः कामकारेण च विद्यानिष्ठस्य गार्हस्थ्यात्या-गमधीयते "किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्माऽयं लोकः" इति गार्हस्थ्यकर्म्मत्यागं ब्रुवती विद्या प्रधानमिति दर्शयति ॥

उपमर्दञ्च ॥ १६ ॥

विद्यया सर्वकर्मोपमर्दनं च विधीयते "क्षीयन्ते चास्य क-र्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति । तद्विद्यायाः कर्माङ्गत्वे न सङ्गच्छते ॥

ऊर्द्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्द्ध्वरेतस्सु आश्रमेषु ब्रह्मविद्यादर्शनात् तेषु चाग्निहोत्रा-दिकर्माभावान्न विद्याकर्माङ्गम् । ते च आश्रमाः सन्त्येव । यतो वैदिके शब्दे तेऽपि दृश्यन्ते " त्रयो धर्मस्कन्धाः । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्र-जन्ति " इत्यादौ । "यावज्जीवमग्निहोत्रम्" इत्यादिका तु श्रुति-रविरक्तविषया ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि ॥ १८ ॥

" त्रयो धर्मस्कन्धा " इत्यादिषु तेषामाश्रमाणामचोदना-द्विधानादुपासनास्तुत्यर्थं परामर्शमनुवाद जैमिनिराचार्यो म-न्यते । अपि चापवदति श्रुतिराश्रमान्तरं " वीरहा वा एष

देवानां योऽग्निमुद्वासयते" इत्यादिका । अतस्ते न संत्येव ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

गृहस्थाश्रमवदाश्रमान्तरमप्यनुष्ठेयं भगवान् बादरायणो मन्यते। कुतः । तस्यापि तत्साम्यश्रुतेः । "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इत्येवमादौ हि सर्वेषामाश्रमाणामेकरूपं कीर्तनम् ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

वाशब्दोऽवधारणे। सर्वेषामाश्रमाणां विधिरेवायम् । धारणवत् यथा "अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेत । उपरि हि देवेभ्यो धारयति" इत्यनुवादरूपेऽप्युपरिधारणस्याप्राप्तत्वेन विधिराश्रीयते एवमिहाश्रमाणामपि । अत ऊर्ध्वरेतस्स्वपि विद्यादर्शनाद्विद्यातः पुरुषार्थ इति ॥

(स्तुतिमात्राधिकरणम्)

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत—स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः" इत्येवंजातीयके किं कर्माङ्गाश्रयाणां दृष्टिविशेषाणां विधिरास्थेय उत उद्गीथादिस्तुतिमात्रमिति संशयः ॥ विधित्वे सिद्धे हि गोदोहनादिवत् भवति, विधित्वमेव न सम्भवतीति पूर्वः पक्षः । "इयमेव जुहूर्यत्स्वर्गलोक आहवनीयः" इतिवत्कर्माङ्गभूतोद्गीथादिसम्बन्धितयोपादानाद्रसतमत्वादिस्ततस्तुतिमात्रमेव न रसतमत्वादिदृष्टिविधिः॥ राद्धान्तस्तु—जुह्वादिविधिवदुद्गीथादिविधेरत्रासन्निधानाद्रसतमत्वादेरप्राप्तत्वा-

च उपासीतेति विधिप्रत्ययेन च न स्तुतिमात्रं तद्दृष्टिविधिरेव ॥ सूत्रद्वयं व्याख्यातम् ॥

(पारिप्लवार्थाधिकरणम्)

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॥ २४ ॥

"प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिः" इत्यादयो वेदान्तेष्वाख्यानविशेषाः किं पारिप्लव(१)प्रयोगार्था उत तत्र तत्र विद्या विशेषप्रतिपादनार्था इति संशयः ॥ "आख्यानानि शंसंति" इत्याख्यानानां पारिप्लवे विनियोगात्तदर्था इति पूर्वः पक्षः॥ राद्धान्तस्तु—"आख्यानानि शंसन्ति" इत्युक्त्वा "मनुर्वैवस्वतो राजा" इति मन्वाद्याख्याने विनियोगस्य विशेषितत्वात् "तं प्राणमायुरमृतमित्युपास्व । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यादिविधिनैकवाक्यत्वाच्च "सोऽरोदीत्" इत्यादिवत् विद्यास्तुत्यर्थमेव ॥ सूत्रद्वयमपि व्याख्यातम् ॥

(अग्नीन्धनाधिकरणम्)

अत एव चाग्नींधनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

उर्द्ध्वरेतस्स्वाश्रमेषु ब्रह्मविद्या सम्भवति नेति संशयः ॥ यज्ञाद्यभावात्तेषां तदङ्गिका विद्या न सम्भवतीति पूर्वपक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—"यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इत्यादिश्रुतिभिस्तेषां विद्यावत्त्वावगमात् तेष्वग्निहोत्राद्यनपेक्षा विद्येति निश्चीयते ॥ सूत्रार्थः—अत एव विद्यावत्त्वश्रुतेरेव आधानाद्यनपेक्षा तेषु विद्या । अग्नींधनं त्वाधानम् ॥

(१) पारिप्लवो नाम यज्ञे ऋत्विग्भिः क्रियमाणा शंसनरूपा स्तुतिः।

(सर्वापेक्षाधिकरणम्)

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

कर्मवत्सु गृहस्थेषु किं यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्या उत तत्रापि केवलैवेति संशयः ॥ उर्द्ध्वरेतस्सु यज्ञाद्यनपेक्षैव अमृतत्वं साधयति चेत्कर्मानिरपेक्षाया एव साधनत्वमभ्युपगमनीयम्, तथा सति गृहस्थेष्वपि तन्निरपेक्षैव साधयितुं समर्थेति पूर्वपक्षः । न हि स्वर्गादिसाधनभूतमग्निहोत्रादिकर्म पुरुषभेदेन नानाविधाङ्गकं दृष्टम् । विविदिषन्तीति शब्दोऽपि वेदनेच्छायामेव कर्माणि विनियुङ्क्ते, न विद्यायाम् ॥ राद्धान्तस्तु—कर्मवत्सु गृहस्थेषु यज्ञादिसर्वकर्मापेक्षा विद्या । कुतः । यज्ञादिश्रुतेः । "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति हि यज्ञादयो विद्याङ्गत्वेन विनियुज्यन्ते । अतो गृहस्थेषु तदपेक्षा । इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं ज्ञानमेव तदङ्गकमित्यर्थतोऽवगम्यते । यथाऽश्वो गमनसाधनभूतोऽपि स्वपरिकरबन्धरूपपरिकर्मापेक्ष एव मोक्षसाधनभूतविद्या नित्यनैमित्तिकपरिकर्मापेक्षा । उर्द्ध्वरेतस्सु च स्वाश्रमविहितकर्मैव परिकर्म भवतीति तेष्वपि विद्यासम्बन्धः शास्त्रादवगम्यते । शास्त्रैकसमधिगम्ये हि यथाशास्त्रमभ्युपगन्तव्यम् ॥ सूत्रमपि व्याख्यातम् ॥

(शमदमाद्यधिकरणम्)

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

किं विद्यानिष्पत्तये गृहस्थैः शमदमादय उपादेया उत नेति संशयः ॥ गृहस्थानां करणव्यापाररूपकर्माङ्गत्वाद्विद्यायाः तद्विपरीतरूपशमदमाद्युपादानासामर्थ्यादूर्द्ध्वरेतःसु कर्मरहितेषु शमदमादिर्विनियोगो भविष्यति, यथा यज्ञादिविनियोगः

कर्मवत्सु गृहस्थेषु, तस्मात् गृहस्थैरनुपादेयाः शमादय इति पूर्वः पक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—"तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इति सामान्येन विद्याङ्गतया विनियोगात् गृहस्थैरप्युपादेयाः । न च कर्मवतां तेषां शमदमाद्युपादानासामर्थ्यम् । भिन्नविषयत्वाच्छमादीनाम् । विहितेषु हि कर्म्मसु व्यापारः । अविहितेषु प्रयोजनशून्येषु च शमादयः । अतः शमादिविनियोगो यज्ञादिविनियोगवन्न संकोचमर्हति ॥ सूत्रार्थः—यद्यपि गृहस्थो यज्ञादिकर्मसु विनियुक्तः । तथापि शमदमाद्युपेतः स्यात् । कुतः । "शान्तो दान्त" इत्यादिना तद्विधेः । तदङ्गतया विद्यानिष्पत्तये तेषामवश्यानुष्ठेयत्वाच्च । एकाग्रतानिष्पाद्यत्वाच्छमदमादिभिरेव विद्यानिष्पत्तेरित्यर्थः । यज्ञादिकर्माण्यपि पापनिर्हरणद्वारेणैकाग्रतामापादयन्तीत्यभिप्रायः ॥

(सर्वान्नानुमत्यधिकरणम्)

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

वाजिनां छन्दोगानां च प्राणविद्यायां "न ह वा एवंविदि किं चनानन्नं भवति" इति सर्वान्नानुमतिः संकीर्त्यते । किं प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः सर्वदा उत प्राणात्ययापत्ताविति संशयः ॥ अविशेषात्सर्वदेति पूर्वपक्षः ॥ अतिशयितशक्तेर्ब्रह्मविदोऽपि ह्युच्छिष्टपरिग्रहभक्षणयोः प्राणात्ययापत्तावेव दर्शनादल्पशक्तेः प्राणविदः किं पुनरिति प्राणात्ययापत्तावेवेति राद्धान्तः ॥ सूत्रार्थः—च शब्दोऽवधारणे । विदः सर्वान्नानुमितिः प्राणात्यये एव । कुतः । तद्दर्शनात् अतिशयितशक्तेर्ब्रह्मविदः प्राणात्ययापत्तावेव सर्वान्नानुमतिदर्शनात् ॥

अबाधाच्च ॥ २९ ॥

" आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः " इत्याहारशुद्धिविधेरबाधाच्च प्राणात्यय एव ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३० ॥

" प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥" इति

प्राणसंशय एव सर्वान्नानुमतिः स्मर्यते च ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

यतः सर्वान्नानुमतिः प्राणात्यये श्रुता अतोऽकामकारे प्रतिषेधकशब्दश्चोपपद्यते इत्यर्थः । अस्ति हि काठकानां कामकारे प्रतिषेधकः शब्दः " तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबति पाप्मनोत्सृजा " इति । पाप्मना संसृष्टो न भवामीति मत्वा सुरां न पिबतीत्यर्थः ॥

(विहितत्वाधिकरणम्)

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

किं यज्ञादयो विद्याङ्गभूताः केवलाश्रमस्याप्यङ्गभूता उत नेति संशयः ॥ केवलाश्रमस्याप्यङ्गत्वे नित्यानित्यसंयोगरूपविरोधः प्रसज्यते इति नाङ्गभूताः केवलाश्रमस्येति पूर्वपक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—यद्येकेनैव विनियोगेनोभयाङ्गत्वमिष्यते तदा नित्यानित्यसंयोगविरोधः । इह तु " यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति विनियोगपृथक्त्वेन विरोधः परिह्रियते । यथाऽग्नि

होत्रादीनामेव कर्मणाम्। जीवनाधिकारकमनाधिकारयोरेवाधिकारभेदस्यास्फुटत्वात् स्फुटीकरणाय पुनरिह चिन्त्यते ॥ सूत्रार्थः—"यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" इत्यादिना केवलगृहस्थाश्रमिणो जीवननिमित्ततया विहितत्वादेव यज्ञादिकेवलाश्रमकर्माणि ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

"तमेतं वेदानुवचनेन" इत्यादिना विद्यासाधनत्वेन विहितत्वाच्च विद्यासहकारित्वेन चानुष्ठेयं यज्ञादिकर्म्म । विनियोगपृथक्त्वेन विरोधः परिह्रियते इत्यभिप्रायः ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथापि उभयत्र विनियोगेऽपि त एव यज्ञादयः । कुतः । उभयलिङ्गात् उभयत्र प्रत्यभिज्ञानाख्यलिङ्गात् ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

"धर्मेण पापमपनुदति" इत्यादिना तैरेव यज्ञादिभिर्विद्याया उत्पत्तिप्रतिबन्धाभावरूपानभिभवं च दर्शयति । अत उभयत्र विनियोगात्केवलाश्रमिणां मुमुक्षूणां चानुष्ठेया यज्ञादयः ॥

(विधुराधिकरणम्)

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

विधुरादीनामनाश्रमिणां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नेति संशयः ॥ आश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकत्वाद्विद्यायास्तदभावात्तेषामनधिकार इति पूर्वपक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—उर्द्ध्वरेतस्स्वपि रैक्वादिष्वनाश्रमिषु विद्यानिष्ठत्वदर्शनात् आश्रमानियतैर्जपोपवासादिभिरेव तेषां विद्यानुग्रहो भवतीत्यस्त्येवाधिकारः ॥ सूत्रा-

र्थस्तु—तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । चशब्दोऽवधारणे । अन्तरा-ऽपि आश्रमान्तरापि वर्तमानानामनाश्रमिणामप्यधिकारोऽस्त्ये-व । कुतः । तद्दृष्टे रैक्कादिषु विद्यानिष्ठत्वदर्शनात् ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३७ ॥

अपि चानाश्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्यानुग्रहः स्मर्य-ते " जप्येन चापि संसिद्धयेत् " इत्यादिना ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

आश्रमानियतधर्मविशेषेण विद्यानुग्रहः श्रूयते च " त-पसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया चात्मानमन्विच्छेत् " इति ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अतोऽनाश्रमित्वादितरदाश्रमित्वं ज्यायः । धर्मभूयस्त्वात् । लिङ्गाच्च स्मृतेश्चेत्यर्थः । " अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः " इति हि स्मर्यते । तस्माद्नाश्रमित्वेन विद्यानिष्ठत्व-मापद्विषयमित्यभिप्रायः ॥

(तद्भूताधिकरणम्)

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमा-त्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

नैष्ठिकवैखानसपरिव्राजकानां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्युतानामपि विद्याधिकारोऽस्ति नेति संशयः ॥ विधुरादिवज्जपादिभिरपि तदनुष्ठानसम्भवादस्त्यधिकार इति पूर्वपक्षः ॥ राद्धान्तस्तु—नैष्ठि-कादीनां स्वाश्रमभ्रष्टानां प्रायश्चित्ताभावस्मरणात् शिष्टबहि-

ष्कृतत्वाच्च तेषामनधिकारः ॥ सूत्रार्थः—तद्भूतस्य तु नातद्भावः नैष्ठिकादिभूतस्यातथाभावो न भवति । कुतः । तद्रूपाभावेभ्यः शास्त्रे नियमात् । तद्रूपाभावाः नैष्ठिकादिधर्माभावाः । तेभ्यो नियच्छन्ति हि शास्त्राणि "ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्" इति नैष्ठिकस्य तत्रैव नियमः । "अरण्यमीयात्ततो न पुनरेयात्" इति वैखानसस्य । "संन्यस्याग्नीन्न पुनरावर्तयेत्" इति च परिव्राजकस्य । अत एतेषामनाश्रमित्वेनावस्थानाभावात् विद्याधिकारो न सम्भवतीति । जैमिनेरप्यविगीतोऽयम् ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

अधिकारिकमधिकारिलक्षणोक्तं "अवकीर्णिपशुश्च तद्वत्" इत्येत् प्रायश्चित्तं नैष्ठिकस्य न संभवति । तदयोगात् । तस्य हि पतनं स्मर्यते प्रायश्चित्ताभाववचनेन ।

'आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः ।
प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत्स आत्महा" इति ।

अत उपकुर्वाणब्रह्मचारिविषयमाधिकारिकम् ॥

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

एके प्रायश्चित्तभावमपि मन्यन्ते । यत उपपूर्वमुपपातकमिदम् । अशनवत् मध्वशनादिनिषेधतत्प्रायश्चित्तवद्भवत्येवेत्यर्थः । कुतः । उपकुर्वाणब्रह्मचारिण उक्तमाधिकारिकमस्यापि भवति । तदुक्तं स्मृतिकारैः "उत्तरेषां चैतदविरोधि" इति । उपकुर्वाण ब्रह्मचारिण उक्तो धर्मः उत्तरेषामाश्रमिणां स्वाश्रमाविरोधी भवत्येवेत्यर्थः ॥

बहिस्तूभयथा स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

उभयथाऽपि उपपातकित्वे महापातकित्वेऽपि नैष्ठिकात्प्रच्युतो बहिर्भूतः कर्माधिकारात् । "प्रायश्चित्तं न पश्यामि" इति स्मृतेराचाराच्च । वर्जयन्त्येनं शिष्टविद्योपदेशादौ । यद्यपि कल्मषानर्हरणाय कैश्चित्प्रायश्चित्तमुपादिश्यते । तथापि कर्माधिकारापादनी शुद्धिस्तेषां न सम्भवतीत्यभिप्रायः ॥

(स्वाम्यधिकरणम्)

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

उद्गीथाद्युपासनं किं यजमानेनानुष्ठेयं उत ऋत्विजेति संशयः ॥ "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरम्" इति क्रतुवीर्यवत्तरत्वफलं यजमानस्येति दहरोपासनादिवद्यजमानेनानुष्ठेयमिति पूर्वपक्षः ॥ कर्माङ्गाश्रयत्वादस्योपासनस्य कर्मणां चार्त्विज्यत्वेनैतदपि ऋत्विजानुष्ठेयं गोदोहनादिवदिति राद्धान्तः ॥ सूत्रार्थः—स्वामिनो यजमानस्योद्गीथाद्युपासने कर्तृत्वम् । कुतः । तस्यैव फलश्रुतेरित्यात्रेयो मन्यते ॥

आर्त्विज्यमित्यौडलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥

क्रत्वङ्गत्वेन क्रत्वधिकृतस्यैवास्मिन्नुपासनेऽधिकारात् क्रतोश्चार्त्विज्यत्वेनैतदप्यार्त्विज्यमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । यजमानफलसाधनत्वेऽपि क्रतोस्तदनुष्ठानाय हि ऋत्विक् परिक्रियते ॥

(सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम्)

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥